

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Закарпатський угорський інститут
ім. Ференца Ракоці II

Анісімова Г.М.
Молнар Й.Й.
Молнар Д. С.С.

Географія населення

(курс лекцій)

Ужгород–Берегово
2012

УДК 911.3:314
ББК 65.04
А 67

Технічний редактор: *Бергхауер О.О.*

Видано за сприяння фонду:



Анісімова Г.М., Молнар Й.Й., Молнар Д. С.С.
А 67 Географія населення: курс лекцій. – Ужгород: СП ПоліПрінт, 2012. –
212 с.
ISBN 978-966-2595-21-5

Курс лекцій вміщує матеріали відповідно до програми вузівського курсу „Географія населення” для студентів-географів. Роз’яснені основи понятєво-термінологічного апарату дисципліни, показані демогеографічні особливості населення світу, охарактеризовано склад населення за різними ознаками, специфіка його територіального розміщення та типи поселень. В кінці розглянуті основні глобальні проблеми народонаселення та можливі шляхи їх вирішення. Матеріали підготовлені з використанням найновіших статистичних матеріалів, інформативність та наочність забезпечуються десятками карт, таблиць, графіків та схем. Для викладачів, студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів, спеціалістів-географів, для тих, хто цікавиться питаннями географії населення світу.

**УДК 911.3:314
ББК 65.04**

ISBN 978-966-2595-21-5

© Анісімова Г.М., Молнар Й.Й.,
Молнар Д. С.С., 2012

Вступ

Географія населення – важливий розділ суспільної географії, окремі елементи якої розглядаються у багатьох географічних курсах загальноосвітньої школи та вищих навчальних закладів. При цьому у зв'язку зі складністю матеріалу багато важливих понять і закономірностей географії населення залишаються не розкритими. Тому вивчення окремого навчального курсу з географії населення, який відображає сучасний стан даної галузі науки, для студентів-географів є необхідним.

Завдання курсу „Географія населення” – вивчення основних понять, методів і проблем географії населення, а також виявлення загальних географічних закономірностей розвитку і розміщення населення, розуміння яких необхідне студентам для вивчення інших економіко-географічних та географічних, історичних, суспільних дисциплін.

Населення разом з природним середовищем становить матеріальну основу життєдіяльності суспільства. Разом з демографією, етнографією і соціологією курс „Географія населення” має загальний об'єкт вивчення (населення) та деякі загальні завдання (виявлення закономірностей розвитку населення), тому в курсі розглядаються важливі демографічні та етнографічні поняття, сучасні теорії розвитку населення, соціологічні підходи до вивчення населення. Але основна увага приділяється географічним методам вивчення населення: розглядаються головні характеристики населення світу, його регіонів та окремих великих країн; особливості динаміки та структури населення; розкриваються основні закономірності розвитку розселення, а також взаємозв'язки географічних, демографічних, соціологічних та економічних процесів, висвітлюються сучасні проблеми географії населення України в контексті загальносвітових тенденцій розвитку населення. У відповідності до змісту курсу весь навчальний матеріал згруповано у розділи, де подані теоретичні, демографічні, етнографічні і власне географічні аспекти розвитку населення та його структур.

Курс лекцій розроблений на основі навчальної програми дисципліни „Географія населення”. Структура лекцій вміщує основні розділи програми навчального предмета.

Завдання лекцій – ознайомити студентів зі структурою і теоретичними основними положеннями „Географії населення”, допомогти студентам глибше вивчити і зрозуміти сучасний і перспективний стан розвитку населення світу та його регіонів, навчитися застосовувати набуті знання у своїй практичній діяльності. З цією метою проаналізовано головні особливості демографічного розвитку Землі (динаміки, відтворення, типи відтворення тощо), теорію демографічного переходу та прогноз змін у чисельності населення планети, географічні особливості природного руху населення в сучасному світі, перспективи подолання сучасної демографічної кризи тощо. Розглянуто механічний рух (міграції) населення та їх класифікації; значення міграцій в житті суспільства, зміни напрямлень міграційних потоків,

причини таких змін; особливості сучасних міграцій на території Європи; проблеми біженців та змушених переселенців.

Проаналізовано сучасну структуру населення (вікову, статеву, сімейну, економічну тощо), особливості сучасної геодемографічної ситуації в різних регіонах світу. Значна увага приділена етнокультурним (цивілізаційним) відмінностям у сучасному світі (расові, релігійні, етнічні, культурні), географічному вивченню якості населення та якості його життя, індексу розвитку людського потенціалу як комплексного показника якості життя.

Розглянуто розміщення та розселення населення – основні закономірності розподілу жителів на поверхні Землі; особливості розміщення населення в різних регіонах світу; міське і сільське розселення, типологію міських поселень, міські агломерації, мегалополіси, їх типи; урбанізацію, теорії стадій урбанізації та закономірності її розвитку; головні риси міського і сільського розселення в регіонах світу.

Важливим доповненням лекції є наявність значної кількості табличного, картографічного та графічного матеріалу, що засвідчує присутність чи відсутність у межах регіонів та країн тих чи інших показників демографічної характеристики населення.

У пізнавальному аспекті лекції спрямовані на те, щоб студенти поглибили свої знання з географії населення світу, його окремих регіонів та країн, мали уявлення про глобальні проблеми розвитку людства та процеси глобалізації.

Матеріал курсу лекцій викладений з позицій новітніх наукових географічних знань, містить фактичні відомості і надає необхідний об'єм знань з географії населення для студентів географічних факультетів вищої школи.

Розділ 1.

Предмет, структура дисципліни, її місце серед інших наук, зв'язки та методи дослідження

1.1. Населення, народонаселення

Ключові слова: населення, народонаселення.

Населення – синонім *народонаселення* – сукупність людей, що проживають у межах певної території (УРЕС, с. 583). Географи користуються поняттям населення у тому значенні, яке надають йому інші наукові дисципліни. Так, згідно з „Багатотомним демографічним словником”, населенням називаються „всі жителі певної території”; інші словники подають рівноцінні терміни – „люди”, „жителі”, „всі люди певної території” тощо. Вони близькі за значенням, але не ідентичні за змістом.

Деякі демографи вважають, що населення – це „кожна група людей” (P.R. Сох, 1972); інші (А. Сові, 1949) – що предметом демографічних досліджень можуть бути тільки відносно однорідні популяції, тому населення повинно розглядатися як множина індивідів, що визначені на основі додаткового критерію (а не довільна множина людей).

Населення є множиною з характеристиками, що постійно змінюються у часі (кількість, структура тощо), тому – це явище особливо динамічне, мінливе. Так розглядали населення такі видатні географи як Ф. Ратцель, Відаль де ла Блаш.

У географічних дослідженнях важливе значення має територія. Факт існування територіальних зв'язків є достатнім критерієм для об'єднання певної кількості людей у множину. Населення (А. Ягельський, 1980) – це будь-яка множина людей, яка виділена на основі довільних критеріїв (просторових, соціальних, економічних тощо).

У „Демографічному енциклопедичному словнику” вжитий термін „народонаселення”. Він був опублікований у 1806 р. у Статистичному журналі. У другій половині XVIII ст. в західноєвропейських мовах йому відповідали – population (англ., фр. та ін.) та die Bevolkerung (нім.).

Народонаселення (населення) – природничо-історична сукупність людей, що створюється та безперервно відновлюється у процесі виробництва та відтворення безпосереднього життя, головний матеріальний компонент суспільства (ДЕС, 1985).

Енциклопедичний словник „Народонаселення” (1994) подає зміст терміну народонаселення, населення як сукупність людей, що проживають у межах певної території або на всій Землі.

Термін „народонаселення” отримав застосування при розробці системи знань про народонаселення і є центральною категорією цієї науки; синонім „населення” застосовується більш універсально.

Таким чином, термін народонаселення використовують для позначення сукупності людей у філософських, політико-економічних працях; демографі – при розгляді теоретичних питань, а його синонім – населення – уживають географи, гігієністи, соціологи тощо.

1.2. Предмет, структура дисципліни

Ключові слова: географія населення, суспільна географія, предмет і об'єкт географії населення.

Протягом всієї історії розвитку країн інтерес до географії населення стимулювався необхідністю точних знань про населення, його структур, розміщення для визначення військової та податкової політики урядів.

З XVII ст. у процесі удосконалення обміну і накопичення матеріалу під час різних експедицій, створення карт географічне вивчення населення і поселень поступово стає самостійним напрямком.

У XX ст. географія населення стала інтенсивно формуватися у самостійну наукову дисципліну наприкінці 40-х років, але окремі розділи характеристик населення, структур, особливостей поселень і міст ми знаходимо ще у роботах грецьких вчених, починаючи з „Географії” Страбона (I ст.) і „Географії” Птолемея (II ст.).

Потреба у раціональному територіальному плануванні та розміщенні виробничих сил і у формуванні програм соціально-економічного розвитку регіонів викликали великий інтерес географів до проблем населення, до вивчення демографічної ситуації, міграцій, урбанізації і закономірностей розселення населення.

Нові методологічні підходи та концепції, що виникли у соціології, демографії, економіці, екології, поява і можливість використовувати математичне моделювання сприяли тому, що географія населення сформувала свій предмет вивчення.

Ставлення населення до території його проживання як особливий тип соціальних відносин, комплексні просторові взаємозв'язки людських спільнот стали *предметом* вивчення географії населення, а *об'єктом* – розселення населення та його структури.

Географія населення вивчає комплексно, у динаміці, у їх взаємозв'язках з природним середовищем і господарством, для конкретних суспільно-історичних умов *територіальні групи населення та системи поселень*, де це населення проживає та працює (С.О. Ковальов, 1971).

Більшість сучасних географів розглядають географію населення як складову частину соціально-економічної географії (С.О. Ковальов) та суспільної географії (М. Пістун, 1996, О. Шаблій, 1997; рис. 1.1–1.3).

Географія населення вивчає кількісні, якісні характеристики населення – структурні, демографічні, соціальні, етнічні, екологічні, біологічні та просторові риси розміщення населення.

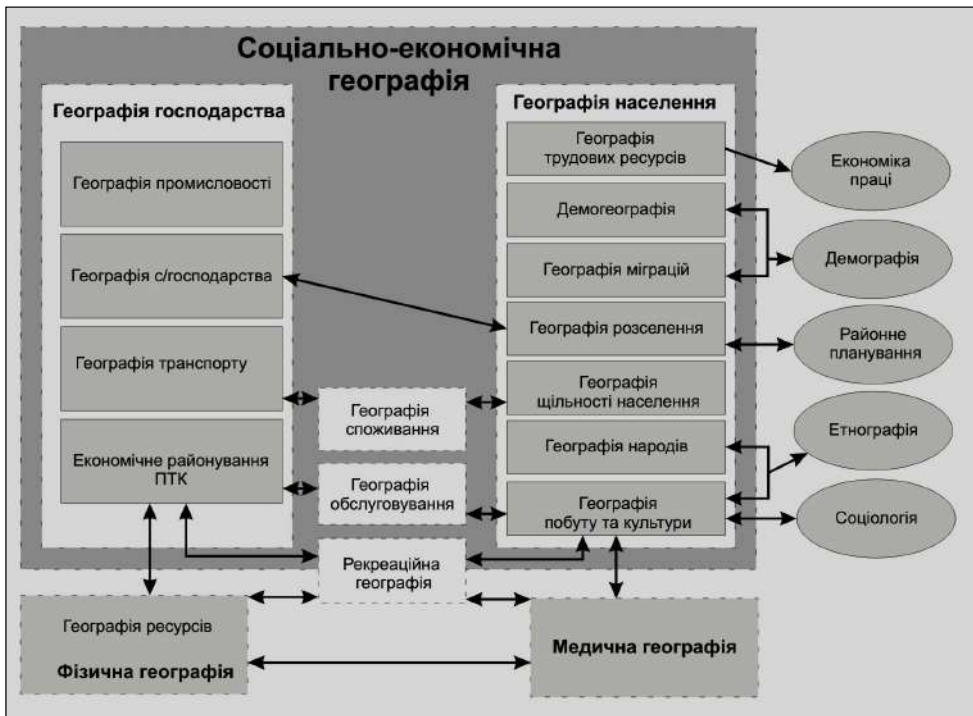
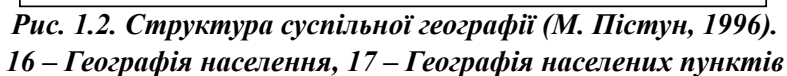


Рис. 1.1. Соціально-економічна географія (за С.О. Ковальовим, 1973)

Суспільна географія характеризується складною структурою дисциплін, які можна систематизувати як за повнотою відображення її змісту, так і за співвідношенням методів дослідження, які використовуються. *Суспільна географія* поділяється на *загальні* дисципліни (основи теорії суспільної географії, суспільно-географічна картографія, управління розвитком регіону, основи районного та міського планування, методи і методика суспільно-географічних досліджень); *економіко-географічні* (галузеві і регіональні); *соціально-географічні* (галузеві і регіональні); *політико-географічні*; *культурно-географічні*; *управлінсько-географічні*; *інфраструктурно-географічні* тощо (рис. 1.3).

Географія населення вивчає два види територіальних систем (населення та поселення) та їхні взаємозв'язки, тому вона складається з двох великих „блоків”, які тісно зв'язані між собою (рис. 1.2, 1.3).

Основними розділами географії населення є: аналіз розміщення населення та регіональні відмінності у щільності та відтворенні населення, етногеографія, географія трудових ресурсів та їх використання, міграції населення, географія міст, географія розселення сільського населення, історична географія населення, методи вивчення населення, географія способу географічного життя (рис. 1.3, 1.4).



Зв'язки географії населення найбільш тісні в межах самої географії – між географією населення і географією господарства, з фізичною географією і картографією, з галузями суспільної географії, такими як географія сфери обслуговування і споживання, рекреаційна географія, медична географія, сакральна географія, географія праці, соціальна географія зарубіжних країн, географія культури тощо (рис. 1.1, 1.3).



Рис. 1.4. Розділи географії населення (за С.О. Ковальовим)

1.3. Методологічні підходи та методи

Ключові слова: методологічні підходи (хорологічний, просторово-аналітичний, енвайроменталістський, еклектичний) в географії населення, методи досліджень в географії населення: спостереження, картографічний, статистичний, графоаналітичний, історичний, генетичний, порівняльний, системного аналізу, географічного районування, дистанційні методи спостережень, геоінформаційний, моделювання, літературний.

Географія населення використовує різні методологічні підходи та методи. Основою вивчення територіальних відмін у процесах, що характерні для населення, є просторовий аналіз. Невід'ємною частиною досліджень в

географії населення є класифікація та районування території по тих ознаках на основі картографування.

Різні *методологічні підходи* використовуються географією населення при вивченні закономірностей та регіональних проблем розвитку територіальних груп населення та поселень у зв'язках з природним середовищем та господарством.

- *Хорологічний підхід (регіональний)*, де поняття „район” використовується як метод відокремлення території, що дає спосіб до узагальнення. Район як територіальна одиниця може бути виділений на основі адміністративних або фізико-географічних критеріїв.
- *Просторово-аналітичний підхід* надає значну увагу таким елементам географічного простору як віддаль, напрям, форма, просторовим відносинам населення, його руху та розселенню. Географія населення вивчає населення як просторове явище і пояснює формування просторової поведінки сукупності людей, територіальних груп різного рангу.
- *Енвайроменталістський підхід (екологічний)* у географії населення пояснює взаємозв'язки між людиною та елементами природи, процесом взаємної адаптації населення та оточуючого середовища, тобто зв'язки між географічним середовищем і суспільством.
- *Еклектичний підхід (комплексний)* у географії населення людей розглядає як продукт культурної еволюції, тісно зв'язаний з природною історією та біологічними особливостями людини при головній ролі соціально-економічних факторів.

Процес дослідження в географії населення проходить у відповідності до схеми, що показано на рис. 1.5. Інколи методи досліджень поділяють на групи відповідно до їх функціональних можливостей: етапні, тобто пов'язані з певними етапами дослідження, й універсальні, які використовують на всіх етапах. До першої групи відносять спостереження, анкетування, а до другої – абстрагування, узагальнення, дедукцію, індукцію та ін. Розрізняють методи теоретичних та емпіричних досліджень. Такий розподіл методів умовний, оскільки з розвитком пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу.

В ході дослідження населення географи використовують як загальнонаукові, так і специфічні методи. До загальнонаукових методів належать аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання, абстрагування і конкретизація, системний аналіз.

Серед загальнонаукових методів в географії населення важливе місце належить *спостереженням*. Певні ознаки сукупності людей, їх розміщення, просторові взаємозв'язки є предметом спостережень та обробки отриманих результатів у дослідженнях географів-населенців. У географічних дослідженнях використовуються такі групи ознак населення:

- демографічні (стать, вік, громадянський стан);

- економічні (професія, кваліфікація, відношення до праці – економічно активне або пасивне –, трудовий стаж, джерела засобів існування);
- культурні (рідна мова, національність, освіта, відношення до релігії, проживання у місті або селі);
- соціальні (службове положення, громадянство, участь у політичних організаціях, класова приналежність);
- біологічні (раса, група крові, ріст та інші антропологічні ознаки);
- географічні (місце народження і проживання, місце події, у якій брав участь індивід або група людей тощо).

За допомогою них вивчається просторова диференціація названих ознак населення, просторових структур населення, які досліджуються в двох аспектах: розміщення населення і взаємодія, яка означає рух у географічному просторі.

Первинною одиницею спостереження у розселенні є поселення – постійне або сезонне –, що характеризується просторовою обмеженістю та територіальною спільністю¹.

Основним та головним методом у географії населення є також *картографічний*. Серед карт розселення найбільш розповсюдженою є карта щільності населення, що зроблена методом картограм поверхні, тому дає генералізовану (спрощену) характеристику особливостей населення.

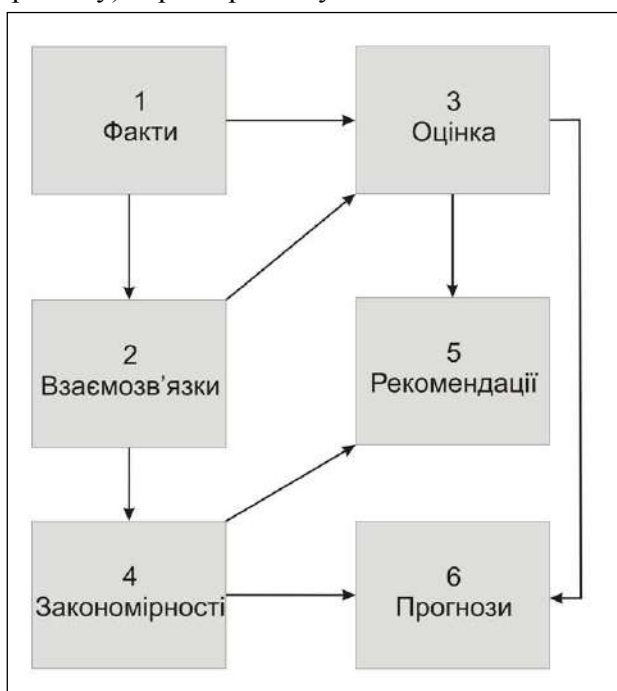


Рис. 1.5. Загальна схема дослідження у географії населення

¹ Терміну „поселення” в англійській мові відповідає settlement, фр. – localite, нім. – siedlung, ісп. – asentamiento, уг. – település.

В наш час широко розвинуто комп'ютерне створення карт розміщення населення. Найбільш розповсюджений спосіб зображення населення – крапковий. За допомогою цього методу створюються карти розміщення населення, на яких за рекомендацією Міжнародного географічного союзу значення однієї крапки становить 200 осіб.

Вивчення форм розселення важливе для порівняльно-географічної оцінки умов життя людей, для планування розміщення нових об'єктів будівництва (підприємств, закладів обслуговування), транспортної сітки різних країн та районів. Це важлива частина задач географів, оскільки характеристика цих форм та їх обумовленості всією сукупністю загальних та місцевих регіональних факторів має суттєве теоретичне та практичне значення. Перш за все, для розуміння причин виникнення різних форм, оцінки їх відповідності сучасним перспективним потребам суспільства та його окремих територіальних груп, розуміння закономірностей розвитку цих форм та можливостей їх перетворення.

Статистичні методи належать до основних методів дослідження географії населення. Вони дають змогу визначити різні параметри народонаселення в цілому та його частин на основі інформацій, що характеризують особу, індивідум, тобто виявляти т. з. статистичні закономірності.

Серед статистичних методів виділяють метод групування як первинну основу обробки даних про сітку поселень:

- просте – за величиною (за людністю, віку, функціях, складу населення, динаміці тощо);
- комбіноване – за двома або більше ознаками з певним кількісними співвідношеннями;
- розподіл всього населення території за визначеними групами поселень.

Застосовується метод створення ранжируваних рядів та рядів розподілу для сукупності поселень на певній території. Широке розповсюдження в географії населення отримало емпіричне правило „ранг-розмір” Зипфа для міських поселень різних країн світу.

$$P_j = P_1 j^{-a}, \text{ де}$$

P_j – людність j -го міста у ранжируваному ряді сукупності міст,

P_1 – людність найбільшого („першого”) міста у сукупності,

j – порядковий номер міста у ряді,

a – показник степеня, що враховує особливості даної сукупності.

$$P_j = k^{-1} P_1 j^{-a}, \text{ де}$$

параметр k відображає ступінь „гіпертрофії” першого міста; a – показник степеня, що характеризує особливості даної системи. Параметри k і a знаходять методом регресії.

Для виміру ступеня рівномірності розміщення поселень певної території застосовується аналіз ближнього сусідства, тобто розрахунок відстаней

від кожного поселення до його найближчого сусіда (по карті) та середнього показника для всієї території.

$$R_n = \frac{D_c}{0,5\sqrt{\frac{S}{n}}}, \text{ де}$$

R_n – показник, який характеризує територіальний розподіл населення,

D_c – середня віддаль між найближчими сусідами (поселеннями),

S – площа території, що досліджується,

n – число поселень.

Іноді середню віддаль між поселеннями розраховують більш умовно:

$$P = \sqrt{\frac{S}{n}}, \text{ де}$$

P – середня віддаль, км,

S – площа, км²,

n – число поселень.

У географії населення при аналізі розміщення поселень використовуються „демографічний потенціал” (Ч. Стюарт) або „потенціал поля розселення” (радянська географія). Цей потенціал у межах території, яка досліджується, для кожного поселення є сума відношення людності даного та інших поселень до віддалей від даного поселення до всіх інших. Потенціал V для поселення i дорівнює (за Ю. Медведковим)

$$V_i = \sum_{j=1}^n \frac{H_j}{R_{ji}}, \text{ де}$$

H_j – кількість населення у j -му поселенні,

R_{ji} – віддаль між поселеннями j та i (відстань R_{ii} береться рівним сталій, відмінній від нуля).

При складанні карти потенціалу поля розселення О.А. Євтєєв (1969) модифікував формулу:

$$V_i = P_i + \sum_{j=1}^n \frac{P_j}{2D_{ji}}, \text{ де } j \neq i,$$

P_i – кількість населення поселення, для котрого розраховується потенціал,

P_j – кількість населення в інших поселеннях,

D_{ji} – віддаль від пункту j до пункту i (км).

Особливе місце при аналізі розселення займають *графоаналітичні* методи, що розроблені В.Г. Давидовичем. Вони дають значний за об'ємом комплекс інформації про міське та сільське розселення у його динаміці та вказують взаємозв'язки основних параметрів, що їх характеризують.

Історичний метод застосовується в усіх суспільних науках, в тому числі і в географії населення. Він дає змогу розглядати формування якісних та кількісних характеристик народонаселення в часовому вимірі. Знання історично-географічних умов розвитку необхідне для розуміння сучасної географії населення і розміщення поселень, а також для прогнозування їх змін. Близьким до історичного є *генетичний* метод, заснований на аналізі процесу виникнення, становлення, послідовності стадій розвитку явищ чи предметів.

Порівняльний метод притаманний усім географічним наукам. Він покликаний знайти найбільш істотні риси подібності та відмінності у структурі населення певних регіонів світу, в їх географічних типах розселення.

Метод *системного аналізу* включає оцінку поведінки об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему з усіма факторами, які впливають на його функціонування. Цей метод передбачає всебічне дослідження кожної з територіальних систем розселення, як цілісної системи, особливостей розміщення і розвитку її населення, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Метод *географічного районування* сприяє виявленню взаємопов'язаних та більш-менш однорідних в демографічному, етнічному тощо аспекті регіонів. Його успішне використання потребує обробки різноманітної інформації стосовно населення та її територіальної структури.

Дистанційні методи спостережень широко використовуються в дослідженнях розміщення населення, в першу чергу систем поселень. Вони дають нову і детальну інформацію про особливості концентрації населення на великих просторах, про характер та межі населених пунктів, міських агломерацій тощо. Дедалі більшого значення набуває *геоінформаційний* метод. Полягає він у створенні геоінформаційних систем, які є сучасним засобом збирання, збереження та аналізу різноманітних відомостей про географічний простір, в тому числі про його населення.

Метод *модельовання* є ефективним засобом виявлення суттєвих ознак явищ та процесів за допомогою моделі (математичної, графічної, фізичної тощо). Модель – це абстрагована, спрощена система, яка, відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Літературний метод досліджень в сучасній географії населення також не втрачає свого значення. У вступній фазі наукової роботи обов'язково проводиться аналіз останніх публікацій, які займаються розв'язанням подібної проблеми і на які спирається автор при організації та проведенні власних пошуків.

Вибір методів залежить від об'єкта вивчення та мети дослідження. Найдоцільнішим є поєднання різних методів з урахуванням конкретних можливостей кожного з них. Методика досліджень під час наукової роботи постійно вдосконалюється.

1.4. Зв'язки географії населення

Ключові слова: антропологія, етнографія, демографія, демографічна статистика, соціологія, соціальна психологія, економіка та організація праці, демографіка (чи демографікс), статистика праці, районне планування, містобудування, планування та забудова сільських поселень, сучасні методи багатомірного аналізу.

В межах самої географії географія населення тісно пов'язана з географією господарства, фізичною географією, картографією, географією сфери обслуговування, рекреаційною, медичною географією, екологією, комунальною географією, сакральною географією тощо.

Близькими до географії населення науками є:

- *антропологія* – наука про природу та походження людини – вивчає також походження та розповсюдження на Земній кулі людських рас;
- *етнографія* – історична наука, що вивчає побут та культуру народів світу, їх походження та культурно-історичні зв'язки. У центрі уваги географів – вивчення територіальних груп людей, які складаються з представників різних національностей, їх життя та виробнича діяльність, розселення, створення поселень різних типів. Національні особливості є важливим елементом географічної характеристики населення („етногеографія”);
- *демографія* – наука, що вивчає кількість, відтворення населення у його суспільно-історичній обумовленості. Контакти та взаємозв'язки при демографічному і географічному вивченні населення необхідні і значні. Географи використовують матеріали демографічних досліджень, методи аналізу складу та руху населення („демогеографія”);
- *демографічна статистика* – вивчає чисельність, склад та рух населення і створює свої методи поточного обліку населення та переписи населення. Географія населення широко використовує дані цієї науки;
- *соціологія* – являє собою сукупність спеціальних соціологічних теорій та конкретних соціологічних досліджень; вона досліджує загальні закони функціонування та розвитку суспільства. Географам необхідно знати його детальний соціальний, класовий склад, причини регіональних та місцевих особливостей життєдіяльності територіальних груп населення;
- *соціальна психологія* вивчає закономірності поведінки та діяльності людей, психологічні характеристики соціальних груп. Вона поглиблює їх характеристики, з'ясовує закономірності їх свідомості, що викликає певну поведінку (до міграції, вибору професії, репродуктивну поведінку тощо). Це важливо для географічної характеристики тої чи іншої групи населення;

- *економіка та організація праці* – аналізує територіальні відмінності у використанні трудових ресурсів. Географи використовують деякі методи розрахунку потреб у трудових ресурсах певної території, їх кількості і якості;
- *демографіка* (чи демографікс) – напрямок, що вивчає можливості та шляхи застосування демографічних знань до потреб приватного підприємництва. Населення виступає як потенційний споживач товарів, послуг, їх кількості та якості. Відмінності у структурі населення відбиваються на потребах у певних товарах та послугах і є основою для вивчення розміщення потенційних споживачів бізнес-послуг;
- *статистика праці* – одна з галузей економічної статистики, що дає географії населення матеріали для аналізу трудової діяльності територіальних груп населення (країни, міста, поселення);
- *районне планування* („Конструктивна географія” за Д. Богорадом) – ніби конструює майбутню географію того чи іншого району. Воно конкретизує прогнози, програми, плани розвитку районних комплексів;
- *містобудування, планування та забудова сільських поселень* – це науки, які створюють принципи планування та забудови поселень різних типів, створення певного архітектурного вигляду їх та життєвого середовища для населення із врахуванням економічних можливостей та соціальних потреб суспільства. Генеральні плани забудови та проекти реконструкції конкретних міст та сільських поселень включають оцінку містоутворюючих факторів, у число яких входить і аналіз населення та його розселення;
- *сучасні методи багатомірного аналізу*, такі як дисперсійний, факторний, дискримінантний аналіз використовуються у географії населення у залежності від завдань, які були поставлені.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняються терміни „населення” та „народонаселення”?
2. Що є предметом і об’єктом географії населення?
3. Чим відрізняється географія населення і суспільна географія?
4. Перерахуйте основні розділи географії населення.
5. Що розуміємо під хорологічним підходом в географії населення?
6. Для яких розрахунків використовується формула $V_i = \sum_{j=1}^n \frac{H_j}{R_j}$?
7. Перерахуйте основні методи дослідження географії населення.
8. Поясніть сутність поняття „демографікс”.
9. Чим відрізняється етнографія й етногеографія?

Розділ 2.

Демографічні основи географії населення

2.1. Основні поняття, мета та зміст демографії

Ключові слова: демографія, об'єкт вивчення демографії, предмет вивчення демографії, склад населення, відтворення населення, природний рух населення, механічний рух населення, якість населення, фактори відтворення, демографічна поведінка людей, демогеографія.

Демографія виникла як наука про народонаселення¹. Серед сучасних суспільних наук *демографія* – наука про відтворення населення та закономірності його формування. Вона подає іншим суспільним наукам знання про сучасну та перспективну чисельність населення різних країн і регіонів, про склад населення та тенденції у його розвитку.

Головний *об'єкт* вивчення демографії – населення, яке розглядається як історична конкретна спільність людей, які проживають в даний час на даній території. Чисельність населення постійно змінюється, але в кордонах конкретної держави зберігається стабільність цих змін.

Основним *предметом* вивчення є чисельність, склад і відтворення населення, його якість і фактори, що їх визначають. В демографії ці поняття визначають таким чином:

- *Склад населення* – співвідношення груп населення за статтю, віком, сімейним станом, репродуктивною поведінкою та іншими ознаками, які впливають на відтворення нових поколінь.
- *Відтворення населення* – визначається як зміна чисельності та складу населення під впливом природного і механічного (міграції) руху населення.
- *Природний рух населення* – процес безперервної зміни поколінь людей, що живуть, у результаті їх народжуваності і смертності.
- *Механічний рух населення* – процес переселення, переміщення людей між країнами та регіонами.
- *Якість населення* – сукупність характеристик населення, що склалися під впливом природних і суспільних умов, в яких воно проживає, і які впливають на його відтворення, національний і трудовий склад, освітній і професійний рівень, заможність і бідність, здоров'я, генофонд.
- *Фактори відтворення* – сукупність причин і умов, що впливають на зміни чисельності, складу, відтворення населення. Вони формують

¹ Термін „демографія” в перекладі з грецької мови означає „народонаселення”. Автор терміна франц. вчений А. Гійяр (XIX ст.). Він визначив демографію як науку „про природну та соціальну історію людського роду”.

- *демографічну поведінку людей* – їх відношення до створення сім'ї, вік вступу до шлюбу, число дітей в сім'ї тощо; вони визначають параметри відтворення і склад населення.

Головний зміст сучасної демографії – вивчення таких проблем як визначення сучасної чисельності і складу населення країн і регіонів та їх динаміки; вивчення відтворювальних процесів (природного і механічного руху); аналіз зв'язків між демографічними і соціально-економічними процесами; визначення загальних закономірностей у розвитку демографічних процесів і демографічної поведінки людей у різних країнах і регіонах; прогнозування чисельності і складу населення на основі цих закономірностей, підготовка рекомендацій з демографічної політики; розробка теоретичних, аналітичних, методичних основ демографії.

Стабільність тісних зв'язків демографії з науками про людину і суспільство привела до формування проміжних, „стикових” напрямлень дослідження, серед яких особливе місце займає *демогеографія*, яка формується на стику демографії і географії.

2.2. Динаміка чисельності населення Землі

Ключові слова: демографічний вибух, мальтузіанці, неомальтузіанці.

Питання про те, де і коли з'явилися перші люди на Землі, досі залишається предметом гострих наукових дискусій. Більшість вчених стверджують, що вид сучасної людини (*Homo sapiens* – „людина розумна”) з'явився приблизно 50–100 тис. років тому у районі Великих рифтових розломів у Східній Африці, про що говорять сучасні розкопки і відкриття. У 70 ті роки Луїсом і Мері Лікі – вченими зі світовим ім'ям і кенійським походженням – в ущелині Олдовей на півночі Танзанії у зоні рифтових розломів були знайдені залишки древньої людиноподібної істоти – зінджантропа – „людини вмілої”, попередника „людини розумної”, вік якої 1,7 млн. років. Наступні археологічні розкопки і знахідки древніх гомінідів біля східного узбережжя озера Рудольф, в долині річок Омо і Аваш, довели ще більш древній вік появи предків людини – 2,5, 3,7 і навіть 5 млн. років.

Вчені припускають, що в кінці палеоліту древні люди з Африки могли розселитися на інші континенти – Європу й Азію, а далі через Берингову протоку людство стало заселяти Америку, з Південно-Східної Азії – Австралію й Океанію.

Як вважають вчені, за 15 тис. років до нашої ери чисельність населення могла бути приблизно 3 млн. осіб, а за 5 тис. років загальна чисельність людей, що розселилися по всіх регіонах світу, становила 40 мільйонів. Про збільшення темпів росту населення Землі свідчать такі показники його величини (млн. осіб): початок н.е. – 230–300, 1500 р. – 400–450, 1800 р. – 900–950, 1900 р. – 1600–1650, 1950 р. – 2500, 1980 р. – 4500, 2000р. – 6055, 2011 р. – 6891.

Таким чином, якщо за перші 500 років другого тисячоліття населення Землі збільшилося приблизно в 1,5 рази, то за друге – у 12 разів, а за

останнє, XX ст. – приблизно в чотири рази (рис. 2.1, табл. 2.1). Прискорення темпів росту населення відображають дані про кількість років, протягом яких населення Землі збільшувалося на 1 млрд. осіб. Так, населення Землі досягло кількості в

1 млрд. осіб – у 1820 р., тобто за всю історію свого розвитку,

2 млрд. осіб – у 1927 р. – через 107 років,

3 млрд. осіб – у 1960 р. – через 33 роки,

4 млрд. осіб – у 1974 р. – через 14 років,

5 млрд. осіб – у 1987 р. – через 13 років,

6 млрд. осіб – у 1999 р. – через 12 років,

7 млрд. осіб – 31 жовтня 2011 р. – через 12 років.

Якщо багаторічний приріст населення становив би 0,1%, то подвоєння його відбувалося б за 693 роки, якщо 0,5% – за 137, якщо 1,5% – 46, якщо 2% – 35, якщо 2,5% – за 28, якщо 3% – за 23, якщо 3,5% – за 20 років, і якщо 4% – за 17 років.

У демографічній історії людства можна виділити два якісно відмінні великі періоди. Перший тривав до другої половини XVII ст. і відповідав „аграрній цивілізації”. Він характеризував спонтанний процес росту населення, що коливався під впливом різних природних факторів і відбувався без свідомого втручання людей у „природний порядок” їх відтворення.

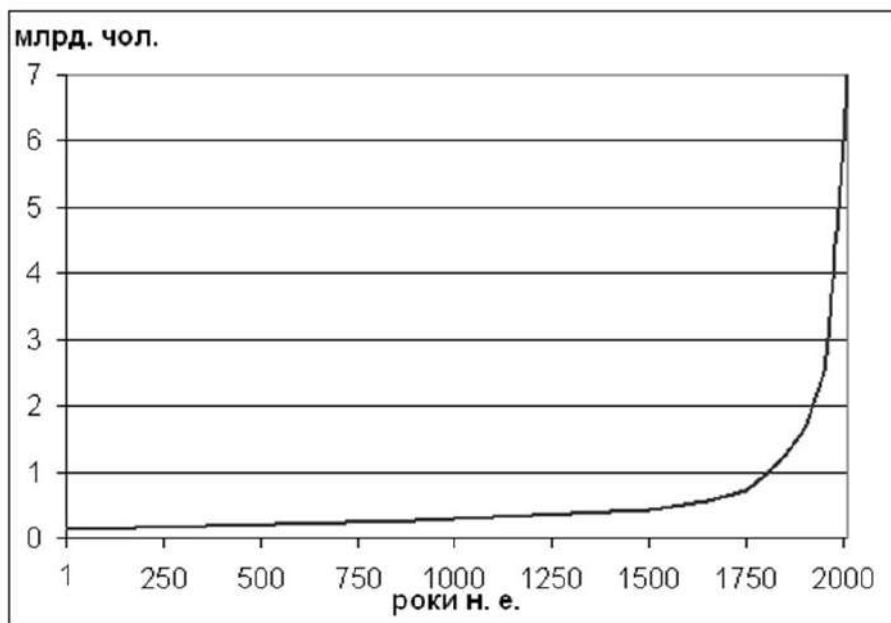


Рис. 2.1. Динаміка чисельності населення світу за останні 2000 років

Таблиця 2.1

Зростання кількості населення Землі
(World Population Prospects: The 2010 Revision)

Рік	Кількість населення, млн. осіб / Період		Показник приросту за попередній період, %
0	200	Початок нової ери, раннє середньовіччя	—
1000	300	Середні віки	50,0
1200	350		16,7
1400	380		8,6
1500	450	Пізнє середньовіччя	18,4
1600	480		6,7
1700	550	Початок нового часу	14,6
1800	880	Новий час	60,0
1850	1200		36,4
1900	1600	Кінець нового часу	33,3
1910	1700	Новітній час	6,3
1920	1870		10,0
1930	2000		7,0
1940	2260		13,0
1950	2532	Новітній час	12,0
1960	3038		20,0
1970	3696		21,7
1980	4453	Недавнє минуле	20,5
1990	5306		19,2
2000	6123		15,4
2010	6896	Сучасний час	12,6
2025	8003	Прогнози	16,1
2050	9306		16,3
2100	10125		8,8

Загальне зростання темпів приросту населення розпочалося у XIX ст. Технічний прогрес сприяв спочатку розвитку сільського господарства (XVI ст.), а згодом промисловій революції. У середині XIX ст. темпи приросту населення європейського походження перевищували темпи приросту населення інших континентів. Насамперед зростали темпи приросту населення у промислово розвинутих державах. У Західній Європі демографічна революція припала на кінець XVII–середину XIX ст., тобто на період промислової революції. Асинхронність демографічної революції в різних частинах світу спричинила відчутні зміни їх частки у загальній чисельності населення Землі (рис. 2.2).

Демографічний розвиток прискорився в першій половині ХХ ст., особливо після Другої світової війни. У 1950 р. населення становило 2,5 млрд. осіб, у 1960 р. – 3 млрд., а у 70-х роках почали говорити про світовий „демографічний вибух”, пов’язаний з країнами, що розвиваються. Нині за одну добу населення Землі зростає на 250 тис. осіб, щороку на 86 млн. осіб, за одну хвилину народжується 253 немовлят.

Двадцять століття стало періодом швидкого росту населення Землі. Середньорічний приріст у 1950–1960 рр. становив 50,6 млн. осіб, у 1960–1970 рр. – 65,8 млн., у 1970–1980 рр. – 75,7 млн., у 1980–1990 рр. – 85,3 млн., у 1990–1995 рр. – 84,0 млн., 1995–2000 рр. – 79,3 млн., 2000–2010 рр. – 77,3 млн.

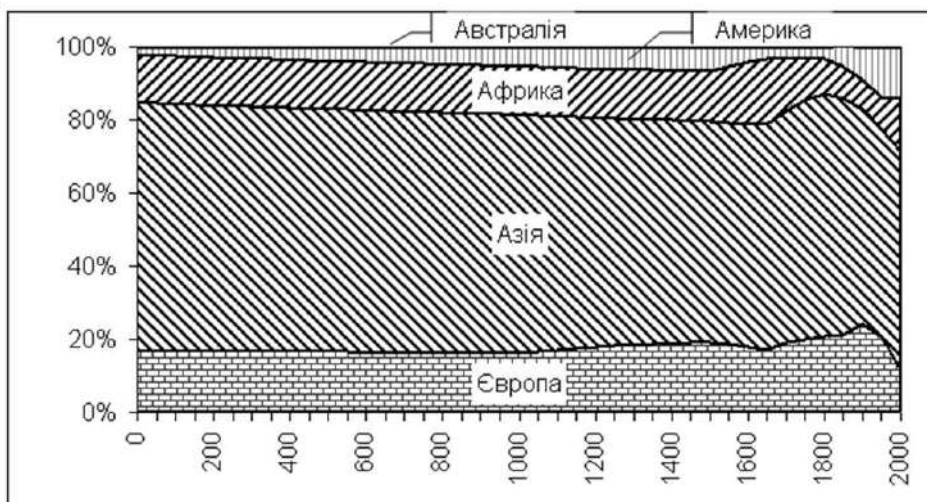


Рис. 2.2. Динаміка частки частин світу у загальній чисельності населення за останні 2000 років

Таблиця 2.2

**Динаміка населення світу у ХХ столітті
(World Population Prospects: The 2010 Revision)**

Роки	Населення, млн. осіб	Приріст за 10 років, млн. осіб	Темпи росту за рік, %
1900	1630	50–80	0,6
1950	2532	272	1,1
1960	3038	506	1,8
1970	3696	658	2,0
1980	4453	757	1,9
1990	5306	853	1,7
2000	6123	817	1,4

Ріст чисельності населення в різних регіонах світу неоднаковий. Так, в Африці населення зростає протягом року майже на 3%, в Латинській Америці – на 1,8%, у країнах Європи приріст дуже низький, а деякі з цих країн близькі до депопуляції або вже досягли цієї стадії. Наприкінці ХХ ст. із загального приросту населення 96% припадало на країни, що розвиваються (табл. 2.3). Таблиця показує, що демографічна ситуація суттєво змінюється по регіонах світу, кожний із яких має свою динаміку розвитку. Основна частина сучасного населення проживає у країнах, що розвиваються; частка цих країн за ХХ ст. збільшилася з 65% до 80%. Якщо за цей період населення розвинених країн зросло у 2,1 рази, то країн, що розвиваються – у 4,5 рази і становить майже 5 млрд. осіб. Серед розвинених країн найбільший ріст має Північна Америка та Австралія; він підтримується міграцією населення з інших регіонів (Додаток, табл. 1).

Усього в світі нараховується біля 240 країн та територій; лише 11 мають число жителів понад 100 млн. В 1950 р. їх було чотири (Китай, Індія, США, СРСР). У країнах-лідерах проживає біля 4 млрд. осіб (60% населення світу на 2010 р.). Згідно з прогнозом ООН в ХХІ ст. частка цього населення зросте майже до 69% (Додаток, табл. 2).

Географічно вони розміщені нерівномірно: в Європі одна – Росія, в Африці одна – Нігерія, в Америці три – США, Бразилія, Мексика, останні 6 країн – в Азії; у 2025 р. в Африці буде три країни, в Азії – 7. На європейському континенті лише одна країна – Росія буде мати чисельність понад 100 млн. осіб.

Найбільші країни за чисельністю – це Китай та Індія, сумарна чисельність населення яких становить понад 2,5 млрд. осіб, зберігають своє лідерство, але до 2025 р., згідно прогнозів, поміняються місцями. Країн, чисельність яких перевищує 100 млн. осіб, у 2025 р. буде, ймовірно, вже 14 (рис. 2.3).

Країни з чисельністю населення менше 1 млн. осіб (всього їх на 2010 р. разом із заморськими територіями було 73, в тому числі з населенням до 500 тис. – 60), як правило, розташовані на невеликих островах або у складних кліматичних умовах – на високих широтах або високогір'ях (Додаток, табл. 4).

Демографічна комісія ООН розробила довгостроковий прогноз (до і після 2025 р.) кількості населення, згідно з яким чисельність населення з 2025 р. повинна перевищити 8 млрд. осіб.

Перша спроба зробити оцінку динаміки чисельності населення та відповісти на питання, чи зможе Земля прогодувати все своє населення, пов'язана з іменем Томаса Роберта Мальтуса (1766–1834 рр.), який у швидкому зростанні населення бачив згубні економічні наслідки. Т. Мальтус стверджував, що чисельність населення зростає у геометричній прогресії, в той час як харчові ресурси, необхідні для населення – в арифметичній. Таким чином, як би повільно не зростало населення, лінія його росту повинна буде перетнутися з прямою арифметичної прогресії харчових ресурсів (рис. 2.4).

Таблиця 2.3

Кількість населення та середньорічний приріст великих регіонів (згідно з даними ООН)

Регіони світу	Кількість населення, млн. осіб (на середину року)										Середньо-річний приріст у 1990–2010рр., %
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005	2010	2025	2050	
Світ в цілому	2532	3038	3696	4453	5306	6123	6507	6896	8003	9306	1,3
Азія	1403	1708	2135	2638	3199	3719	3945	4164	4730	5142	1,3
Європа	547	604	656	693	720	727	731	738	744	719	0,1
Африка	230	287	368	483	635	811	911	1022	1417	2192	2,4
Пн. Америка	172	204	231	254	281	313	329	345	388	447	1,0
Лат. Америка*	167	220	286	362	443	521	557	590	679	751	1,4
Океанія, Австралія	13	16	20	23	27	31	34	37	45	55	1,6

*Латинська Америка в складі Центральної, Південної та Карибського регіону

	2010р.	2025р.	
1.	Китай – 1341.3	Індія – 1459.0	1.
2.	Індія – 1223.4	Китай – 1395.3	2.
3.	США – 310.4	США – 349.8	3.
4.	Індонезія – 239.9	Індонезія – 271.9	4.
5.	Бразилія – 194.9	Нігерія – 229.8	5.
6.	Пакистан – 173.6	Пакистан – 220.6	6.
7.	Нігерія – 158.4	Бразилія – 216.2	7.
8.	Бангладеш – 148.7	Бангладеш – 175.2	8.
9.	Росія – 143.0	Росія – 139.0	9.
10.	Японія – 126.5	Мексика – 131.0	10.
11.	Мексика – 113.4	Японія – 122.8	11.
12.	Філіппіни – 93.3	Філіппіни – 118.1	12.
14.	Ефіопія – 82.9	Ефіопія – 110.0	13.
16.	Єгипет – 81.1	Єгипет – 100.9	14.

Рис. 2.3. Розподіл країн з кількістю населення понад 100 млн. осіб у 2010 та 2025 р. (прогноз)

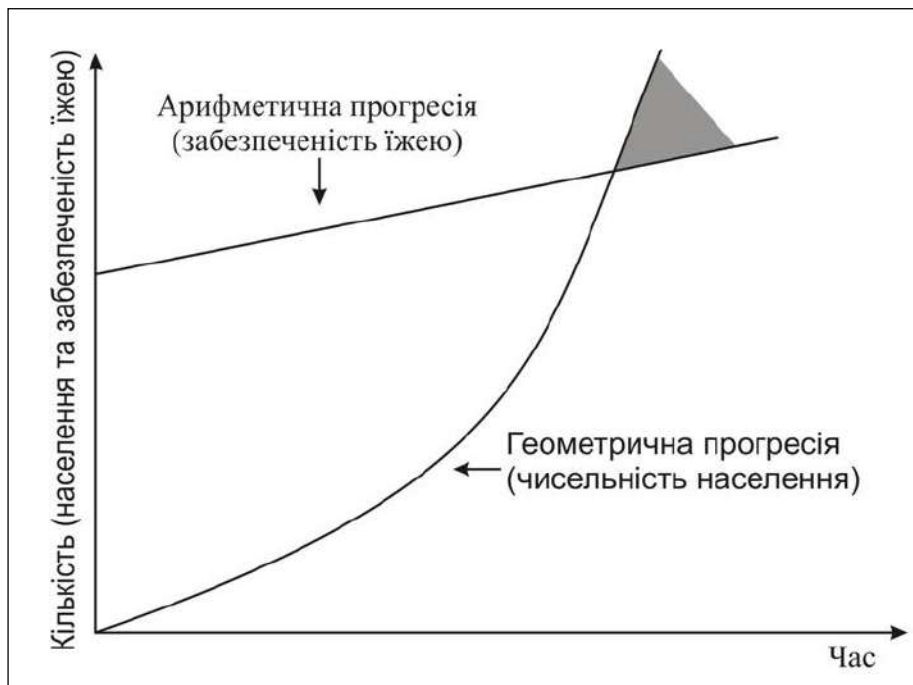


Рис. 2.4. Модель Т. Мальтуса

Коли чисельність населення досягне точки перетину ліній, загальмувати його зростання зможуть лише війни, хвороби, злидні. Пізніше він пропонував інші способи „гальмування” зростання кількості населення (пізні шлюби, вдівство, безшлюбність). Теорія Мальтуса стала предметом гострих дискусій: частина критикувала автора за негуманність ідей, інші стали його послідовниками, побачивши, що цей закон дійсний для будь-якої епохи.

Послідовники Мальтуса у ХХ ст. – *мальтузіанці та неомальтузіанці* – пояснюють злиденність населення „природним законом природи”, а соціально-економічну відсталість країн, що розвиваються, виключно занадто великим зростанням населення цих країн, а не рівнем розвитку продуктивних сил та економічної ситуації у країні, у світі.

В дійсності тенденція, що була помічена Мальтусом, на певному етапі переходить у прямо протилежну – підвищення рівня життя веде до зниження народжуваності, стабілізації чисельності населення і, навіть, до абсолютного його скорочення. Це стверджує сучасна демографічна ситуація у розвинутих країнах Європи.

Стабілізація чисельності жителів планети почнеться при досягненні середньої тривалості життя 74,8 року, сумарного коефіцієнта народжуваності 2,08%; тобто – коефіцієнта відтворення рівному 1. Приріст населення припиниться лише тоді, коли чисельність і вікова структура жінок у фертильному віці не будуть змінюватись, а загальні коефіцієнти народжуваності і смертності зрівняються.

Наприкінці ХХІ ст. кількість населення повинна стабілізуватися на рівні 11–12 млрд. осіб. Перше місце на 2025 р. займатиме Індія з більш як 1,45 млрд. осіб, за ним буде Китай – близько 1,4 млрд. Далі з великим відривом слідує США, Індонезія, Нігерія, Пакистан, Бразилія (200–350 млн. осіб), а також увійдуть до групи країн з населенням понад 100 млн. Філіппіни, Ефіопія та Єгипет. Згідно з прогнозами, чисельність населення України, Росії, Білорусі буде зменшуватися і вони до 2025 р. можуть втратити відповідно 4, 4 і 1 млн. осіб. Україна буде займати 38-е місце (у 2010 – 30-е) в світі. Найбільший приріст буде в Африці. Частка „Чорного континенту” в чисельності населення світу зросте до 18% (у 1950 р. – 9%), і тут проживатиме більше людей, ніж у всіх розвинених країнах. Як і раніше, найбільш людним континентом залишиться Азія, де проживатиме 3/5 населення світу. Частка населення Європи і Північної Америки знизиться до 1/7, тоді як в 1950 р. становила 1/3 населення Землі.

Після 2025 р. населення світу і далі буде зростати, незважаючи на падіння народжуваності, що можна пояснити віковою структурою населення, повсюдним збільшенням очікуваної тривалості життя. Водночас вже багато років демографи ООН безперервно переглядають свої прогнози на 2025 р., в більшості у бік зменшення. Прогноз 2010 р. дає 7,689 млрд. осіб (нижній варіант), 8,003 млрд. (середній варіант) і 8,317 млрд. (верхній варіант). Країни, що розвиваються, здійснюють демографічний перехід значно швидше,

ніж це робили колись розвинені країни. У великих містах третього світу народжуваність вже знаходиться на рівні європейських країн.

У зв'язку з нерівномірністю приросту чисельності населення та відсутністю переконливої постперехідної демографічної моделі є всі підстави очікувати значних геоекономічних зрушень і помітних змін на геополітичній карті світу.

Питання для самоперевірки

1. Дайте аналіз особливостей росту чисельності населення світу.
2. „Демографічна революція” – дайте визначення і приклади.
3. Перепис населення, його значення для визначення кількості населення.
4. Методи обліку населення, їх характеристика.
5. Дайте аналіз розподілу населення по континентах та групах країн у сучасних умовах.
6. Назвіть перспективні показники чисельності населення світу за розрахунками ООН.
7. Чи загрожує людству перенаселення? Поясніть, опираючись на конкретні приклади.

2.3. Відтворення населення

Ключові слова: відтворення населення, показники відтворення населення, природний приріст (спад) населення, коефіцієнти відтворення населення, коефіцієнт життєвості населення, режим відтворення населення, етапи демографічної історії суспільства, типи відтворення населення, теорія демографічного переходу, демографічний вибух, демографічна криза.

2.3.1. Відтворення населення та його виміри

Ріст чисельності населення залежить від характеру його відтворення.

Під *відтворенням (природнім рухом) населення* розуміють сукупність процесів народжуваності, смертності і природного приросту, що забезпечують безперервне відновлення і зміну людських поколінь.

Компоненти відтворення населення мають не лише біологічний, але в більшій мірі соціально-економічний характер. Рівень народжуваності залежить від умов життя людей, розвитку культури, добробуту, залучення жінок до участі в економічній сфері, релігійних поглядів тощо. Рівень смертності тісно пов'язаний з матеріальним становищем людей, розвитком охорони здоров'я, харчуванням, способом життя, політичних ситуацій (військових конфліктів тощо).

Для виміру відтворення населення застосовуються *загальні та спеціальні показники*. Загальними називають показники, що характеризують населення в цілому, спеціальними – ті показники, що характеризують окремі, спеціально виділені групи населення. Ці показники можуть бути абсолютними й відносними.

Абсолютні показники – це характеристики фактичної величини „демографічних подій” – чисельності населення, числа народжень і смертей, їх співвідношення на даний момент або за певний період часу. Ці показники використовують для визначення загальної величини і динаміки населення (приросту або спаду) даної країни на обліковий момент часу. В демографії застосовуються такі позначення цих показників:

P_t – чисельність населення на початок розрахункового року;

P – середньорічна чисельність населення як половина суми чисельності населення на початок і кінець розрахункового року:

$$P = \frac{P_t + P_{t+1}}{2}$$

N – число народжених в розрахунковий період;

M – число померлих в розрахунковий період;

Π_{Π} – *природний приріст (спад) населення* як різниця між числом тих, що народилися, і тих, що померли, у розрахунковому періоді;

$$\Pi_{\Pi} = N - M$$

$$\text{Тому } P_{t+1} = P_t + \Pi_{\Pi} = P_t + N - M.$$

Якщо різниця між народженнями і смертями додатна (число народжень більше числа смертей), йде зростання населення, якщо співвідношення від’ємне, чисельність населення скорочується.

Абсолютні показники є вихідною інформацією для вивчення відтворення населення. Аналіз закономірностей відтворення населення використовує *відносні показники* – коефіцієнти відтворення населення, що дозволяють порівнювати різні за чисельністю і складом групи людей між собою і визначати напрям їх розвитку.

Коефіцієнти відтворення розраховують по відношенню до 100 (у відсотках, %) або до 1000 (у проміле, ‰) осіб населення.

При аналізі відтворення населення використовують такі загальні коефіцієнти:

$$- \text{ загальний коефіцієнт народжуваності } - m = \frac{M}{P} \cdot 1000;$$

$$- \text{ загальний коефіцієнт смертності } - m = \frac{M}{P} \cdot 1000;$$

$$- \text{ загальний коефіцієнт природного приросту населення } -$$

$$k = n - m = \frac{N - M}{P} \cdot 1000 = \frac{\Pi_{\Pi}}{P} \cdot 1000.$$

При розрахунках відтворення населення за декілька календарних років запроваджується розрахунковий період часу (число років) – T і формули набувають такого вигляду:

$$m = \frac{M}{T \cdot P} \cdot 1000, \quad m = \frac{M}{T \cdot P} \cdot 1000, \quad k = \frac{N - M}{T \cdot P} \cdot 1000 = \frac{P_{\pi}}{T \cdot P} \cdot 1000.$$

Важливим показником, що характеризує процес відтворення населення країни чи регіону, є також *життєвий індекс Покровського* (або *коефіцієнт життєвості населення*) – V , який доцільно використовувати у випадку відсутності даних щодо загальної кількості населення. Він обчислюється як відношення кількості народжених до кількості померлих за розрахунковий період:

$$V = \frac{N}{M}$$

Аналогічно розраховують і *коефіцієнти міграційного приросту* (*спадку*) населення у результаті механічного їх руху (приїзд–від'їзд). Коефіцієнт загального приросту розраховують як суму коефіцієнтів природного та міграційного приростів:

$$K_{\pi\pi} + K_{\text{MT}} = K_{\text{ЗП}}$$

Різнобічні можливості застосування загальних коефіцієнтів відтворення, простий їх розрахунок роблять їх одним з найбільш розповсюджених інструментів демографічного аналізу.

2.3.2. Режими відтворення населення

Режим відтворення населення – це демографічна категорія, яка позначає сукупність конкретних кількісних характеристик процесу відтворення населення, який розглядається у фіксований момент часу.

Співвідношення рівнів народжуваності, смертності та тривалості життя дає можливість виділити такі режими відтворення:

- *розширене відтворення*, якщо число народжень перевищує число померлих;
- *просте (нормальне) відтворення*, якщо число народжень рівне числу померлих;
- *звужене відтворення*, якщо число народжень менше від числа померлих.

У демографічній історії країн і народів існують періоди з різними режимами відтворення населення. Переважають режими простого і розширеного відтворення, що характерні для періодів спокійного і сталого суспільного розвитку. При сприятливих для людей суспільних змінах настають періоди швидкого росту їх чисельності, тоді розширене відтворення набуває характеру „*демографічної революції*”. Негативні події (голод, війни, економічні кризи) ведуть до звуження відтворення, яке визначається як „*демографічна криза*”. Тривале стійке зниження загальної чисельності населення – його „*депопуляція*”.

Зміна режимів відтворення пов'язана зі зміною „демографічної поведінки” людей, тобто зміною їх переваг у питаннях створення сім'ї і кількості її членів, оформлення шлюбу і народження дітей, розв'язання проблем розлучення тощо. Для різних етапів суспільного розвитку характерні свої норми демографічної поведінки, що визначають загальну демографічну ситуацію.

Демографічна ситуація – це сукупність показників відтворення населення в країні в даний час. Вона оцінюється як сприятлива, якщо сприяє формуванню оптимального для країни складу і чисельності населення, або несприятлива, якщо веде до небажаних змін.

2.3.3. Типи відтворення населення

Тип відтворення населення відображає кількісну специфіку цього процесу. Будучи первинним щодо режиму, тип відтворення населення визначає межі, в яких можуть змінюватися кількісні характеристики відтворюючого процесу.

Загальноприйняте розмежування понять типу та режиму відтворення населення на сьогодні ще не встановилося. Деякі автори використовують для класифікації типів відтворення населення тільки кількісні ознаки, здатні характеризувати лише режими відтворення населення. Іноді говорять про прогресивний, стаціонарний та регресивний типи відтворення населення; про розширений, простий та звужений типи відтворення населення; про оптимальний та неоптимальний типи відтворення населення, а при вивченні демографічної історії людства виділяють архетип, традиційний, сучасний типи відтворення населення.

Ріст населення тісно пов'язаний з рівнем суспільного розвитку, на кожному із етапів якого тільки йому притаманний тип відтворення населення. У демографічній історії суспільства виділяють декілька таких етапів.

Етап первісного суспільства. До початку неоліту – 10–15 тис. років тому – за підрахунками вчених, на Землі проживало приблизно 10 млн. осіб. Людина використовувала ресурси лише природного ландшафту. Люди рано вмирили від голоду, холоду, хвороб, у боротьбі з дикою природою і сусідніми племенами. Тому рівень смертності був максимальним – біля 50%. Частіше гинули жінки і діти як найбільш слабкі члени племен. Народжуваність хоча і була на рівні природно обумовленою, але смертність серед жінок призводила до невеликого числа дітей на кожну з них. Середня тривалість життя їх не перевищувала 20 років. Все це визначало дуже низький та нестійкий ріст населення.

Етап стародавніх держав і рабоволодіння. Він пов'язаний з появою землеробства й скотарства, переходом до осілого життя, появою міської та сільської форми розселення. Цей період історії дав людині постійне джерело їжі, дах над головою, установив сімейний спосіб життя, захистив жінок і дітей від впливу зовнішнього середовища. Це збільшило рівень народжуваності і знизило дуже велику загибель немовлят та жінок. Разом з тим населення зростало повільно – зберігалася дуже висока дитяча смертність та рання смертність молодих чоловіків у постійних війнах. Високою була й смертність рабів, які

майже не мали можливості створювати сім'ї. Середня тривалість їх життя була біля 25 років, а приріст населення – декілька відсотків за століття.

Етап феодального суспільства. Основа цього суспільства – приватна власність на землю, селянську і ремісничу ручну працю – сприяли становленню сім'ї як основного господарського осередку. Тому сформувалася і переважала багатодітна сім'я в багатьох поколіннях родини, а це сприяло росту та підтримці чисельності населення в цілому. Особиста свобода людей, в т. ч. кріпаків, у питаннях дітонародження, а також зацікавленість феодала у збільшенні кількості робочих рук мали загальну направленість на підтримку високої народжуваності, яка була головною у підтримці чисельності населення; смертність зберігалася на високому рівні. Наприклад, до 15 років доживала половина дітей. Частими були смерті від голоду (періодичні неврожаї), епідемії чуми, холери, сибірської виразки.

Відомо, що у XIV ст. чума забрала половину населення Європи. Епідемії були у Європі аж до XIX ст. Багато людей гинуло у тривалих міжусобних війнах, нашествиях степових кочівників XIII–XV ст., хрестових походах середньовіччя тощо. Так, населення Ближнього Сходу було настільки винищено у середні віки, що аж до XX ст. не відновило своєї минулої чисельності.

Все це стримувало ріст населення, загальна чисельність якого зросла з 1000 до 1500 років лише у 1,5 рази, і до 1800 року ще у 2 рази. Таким чином, темп росту за 100 років становив біля 10–15% при середній тривалості життя у 30–33 роки.

Протягом всіх названих етапів демографічної історії зберігався по суті єдиний тип відтворення населення – *патріархальний* або *традиційний*.

Він характеризується високою нерегульованою народжуваністю, що обмежене тільки фізіологічними можливостями жінки, високою загальною смертністю, особливо дитячою, малою тривалістю життя (20–30 р.); багатодітною сім'єю, яка складалася з багатьох поколінь (основа господарського благополуччя). Чисельність населення зростала повільно, але разом з тим швидкість приросту населення зростала.

Етап індустріального капіталістичного суспільства. Цей етап пов'язаний з розвитком ринкових відносин, ростом поділу праці, звільненням робочої сили і відривом її від землі, перетворенням особливого підприємництва і найманої механізованої праці в основний засіб забезпечення особистого і сімейного благополуччя. Центрами розвитку стали міста, які приймали надлишкове (безземельне) сільське населення, що шукало роботу і вдачі. Завдяки успіхам медицини вдалося перебороти епідемічні й інфекційні (кір, дизентерія, скарлатина) хвороби, що забирали дитяче життя, а також знижити смертність від туберкульозу та інших хвороб. Головним наслідком цього стало різке – у 3–4 рази – зниження дитячої смертності, збільшення тривалості життя до 50 років вже наприкінці XIX ст. у Європі та Північній Америці, і до середини XX ст. – у більшості країн світу. Темпи приросту населення досягли 2–3% на рік, це означало подвоєння населення кожні 20–30 років. Цей феномен був названий як „демографічна революція”.

Таблиця 2.4

Показники рівня переходу від одного типу відтворення до іншого

Система показників	Розміри показників, що характеризують тип відтворення населення	
	Традиційний	Сучасний
I. Демографічні процеси		
Загальний коефіцієнт народжуваності	55–30‰	20–30‰
Віковий коефіцієнт народжуваності (жінки у віці від 15 до 49 років)	200–100‰	70–60‰
Сумарний коефіцієнт народжуваності	6–5 дітей	менше 2,3 дитини
Частка 5-х народжень у загальному числі	8,0–7,0%	1,5–1,0%
Загальний коефіцієнт смертності	6,0–8,0‰	9,0–12,0‰
Коефіцієнт смертності	90–30‰	15,0–10,0‰
Очікувана тривалість життя при народженні	50–60 років	понад 75 років
Спеціальний коефіцієнт розлученості (на 100 подружніх пар)	менше 5,0–8,0‰	понад 12,0–20,0‰
II. Структура населення		
Частка населення у віці 60 років і старші	менше 8%	понад 15%
Частка жінок, що знаходяться у шлюбі у віці до 20 років	20%	менше 10%
Частка жінок, що зайняті на суспільному виробництві	50%	понад 90%
Частка міського населення у загальній його чисельності	20%	понад 50%
Рівень освіти	повна неписьменність населення	серед зайнятих у економіці біля 9 з 10 мають вищу і середню освіту

Етап постіндустріального суспільства. Він почався у 70-ті роки ХХ ст. Першими у постіндустріальний етап вступили найбільш розвинуті країни Європи, Північної Америки, Австралія, Японія. У демографічному процесі найбільш яскраво проявилися: ріст тривалості життя (до 75–85 р.), знижен-

ня смертності (до фізіологічно обґрунтованого рівня), зниження народжуваності до 1–2 дітей на сім'ю (не замінює покоління, що відходить); низькі темпи росту чисельності населення, поповнення населення країн відбувається в основному за рахунок іммігрантів. У складі населення зменшується частка дітей і зростає частка людей похилого віку, тому населення в цілому „старіє”. Багато країн високого рівня розвитку у демографічному плані підходять до режиму звуженого природного відтворення, що говорить про можливість скорочення чисельності населення. Вперше у своїй історії людство стало зменшувати своє природне відтворення. Цей процес захопив найбільш високо розвинуті країни світу. Таким чином, на етапі індустріального суспільства відбулася зміна типу відтворення населення, який визначається як *сучасний* або *промислово-міський*. Його головні риси: зниження рівня народжуваності і смертності, які зближуються між собою і забезпечують лише низький приріст населення, переважає молодіжна сім'я (батьки і діти – 1 або 2), народжені діти (майже всі) виживають, забезпечується висока тривалість життя народжених поколінь (табл. 2.4).

2.3.4. Теорія демографічного переходу

Вивчення історії росту народонаселення у зв'язку з етапами суспільного прогресу дозволило демографам виявити закономірності у демографічному розвитку людства і розробити на їх основі концепцію росту і стагнації чисельності населення Землі.

Ця концепція як система поглядів на демографічний розвиток людства отримала назву „*теорії демографічного переходу*”. Засновниками її є французький вчений А. Ландрі та американський – Ф. Ноутстайн. Ідеї про можливу стабілізацію чисельності населення Землі висловлювали академік С.Г. Струмлінін, відомий демограф Б.Ц. Урланіс, у її розробці брали активну участь вчені-демографи А. Боярський, Я. Гузеватий, А. Вишневський, Е.А. Араб-Огли, З. Павлик (Прага), Е. Посет (Нью-Йорк) та інші. В наш час ця концепція визнана більшістю демографів і використовується як основа прогностичних розробок ООН з населення на ХХІ ст.

В основі теорії демографічного переходу – закономірність зміни типів відтворення населення зі зміною етапів суспільного виробництва. Головна суть теорії демографічного переходу полягає в наступному:

- у демографічній історії людства наука встановила два основні типи відтворення населення – традиційний та сучасний;
- протягом своєї історії людство проходить певні етапи свого розвитку; відбувається перехід від одного типу відтворення населення до іншого, тобто „демографічний перехід”.

Фаза I – відповідає традиційному селянському типу відтворення з надто високими рівнями народжуваності і смертності, що визначає невеликі темпи росту населення, чисельність якого змінюється повільно. Це фаза „примітивної” стабільності у рості населення (рис. 2.5, табл. 2.5).

Фаза II – відповідає початку переходу від традиційного до сучасного типу відтворення, настає фаза більш високих темпів росту населення при збереженні високої народжуваності і вже меншій смертності населення, що визначається як демографічна революція.

Фаза III – показує процес поступового зниження темпів росту населення на етапі зрілого промислового розвитку, росту міського населення, переходу сім'ї на малодітну модель, різкого падіння народжуваності, гальмування показника смертності досягнутим рівнем медицини і соціально-економічними умовами. Це фаза згасання демографічної революції і зниження темпів росту населення.

Фаза IV – відображає формування нового, сучасного типу відтворення населення з низьким рівнем народжуваності і смертності, збереженням життя і високою її тривалістю для всіх поколінь, які вже з'явилися, низькими темпами загального росту населення у зв'язку зі зближенням між собою показників народжуваності і смертності. Це фаза „сучасної стабільності”, що припиняє швидкий ріст населення на основі саморегуляції народжуваності.

Ці показники отримані на основі аналізу значного статистичного матеріалу по всіх регіонах світу за період достатньо достовірного демографічного обліку, і які використовують для прогностичних оцінок росту чисельності населення для країн і регіонів, що знаходяться на різних фазах цього переходу.

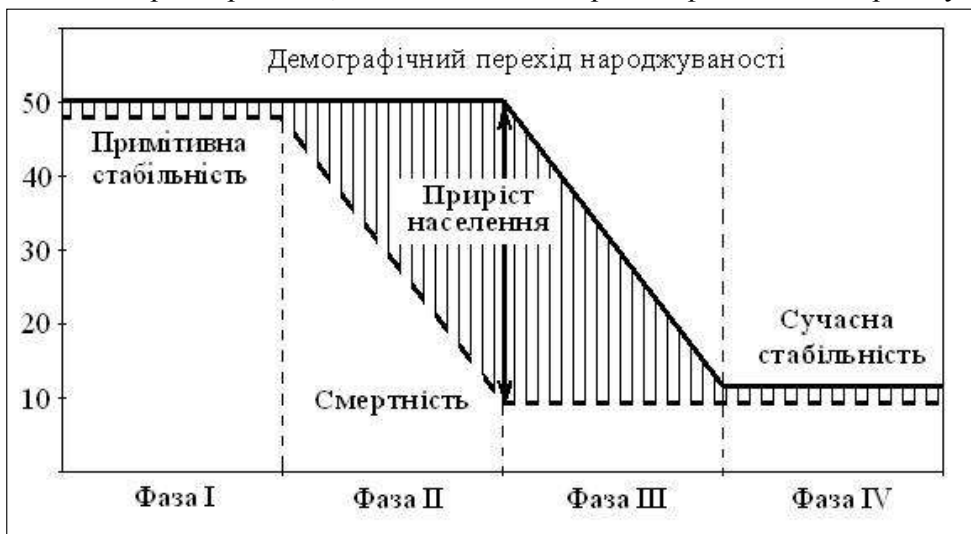


Рис. 2.5. Схема демографічного переходу

Несинхронність розвитку першої та другої фаз демографічної революції викликала нечувано швидкий ріст чисельності населення впродовж відносно короткого часу. За XIX ст. населення Західної, Північної і Південної Європи зросло на 135 млн. осіб, Швеції – у 3,7 рази (за 150 років).

До сучасного типу відтворення на початку XXI ст. перейшли 60 країн світу. В той же час біля 180 країн з населенням 5 млрд. осіб знаходилися на різних фазах демографічного переходу (табл. 2.6).

Таблиця ілюструє, що демографічна ситуація у XX ст. визначалася демографічною революцією, яка охопила більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки. Вони давали основний приріст населення світу. За цей період населення розвинутих країн зросло на 0,6 млрд., а країн, що розвиваються – на 3,8 млрд. осіб.

Таблиця 2.5

Рівні відтворення населення за фазами демографічного переходу

Фази демографічного переходу	Народжуваність, ‰	Смертність, ‰	Приріст, ‰	Число дітей на 1 жінку	Число років життя
Фаза I	45–50	40–45	5	6–8	30–35
Фаза II	30–40	15–20	15–20	4–5	50–55
Фаза III	12–15	8–10	4–5	2–3	65–70
Фаза IV	8–10	7–9	1–2	1–2	75–80

Таблиця 2.6

***Населення основних регіонів світу, 1900–2000 рр.
(згідно з даними ООН, 2011)***

Регіони світу	1900	1950	2000	Ріст за XX ст. (число разів)	1995–2000 рр. (річний приріст, ‰)
Світ в цілому	1630	2532	6123	3,8	13,8
Розвинені країни	555	811	1189	2,1	3,3
Західна Європа	351	444	580	1,7	0,4
Росія	72	103	147	2,0	-0,5
Пн. Америка	80	172	313	3,9	11,9
Австралія і Японія	53	95	157	3,0	4,3
Країни, що розвиваються	1075	1721	4934	4,6	16,6
Азія (без Японії)	900	1321	3693	4,1	14,8
Африка	110	230	811	7,4	25,0
Лат. Америка	65	167	521	8,0	16,1

Сучасний світовий демографічний вибух, пов'язаний з демографічною революцією у країнах „третього світу”, де проживає понад 80% населення планети, перетворився на проблему глобального значення.

Країни, котрі майже завершили демографічний перехід (Пн. і Зх. Європа), вже наблизилися до стану „стаціонарного” населення. Так, населення 27 країн Європейського Союзу (2010 р.) становило 499,8 млн. осіб, а природний приріст: від -5‰ (Болгарія), до +10‰ (Ірландія). Країни Пд. Азії та Африки проходять „пік” демографічного вибуху, інші країни знаходяться між цими полюсами, поступово наближаючись до „європейського” типу (табл. 2.7, рис. 2.6).

У країнах Східної і Центрально-Східної Європи демографічний перехід відбувається по-різному: Україна, Росія, Білорусь до недавнього часу забезпечували слабо розширене відтворення населення. Події початку ХХІ ст. (економічна криза, загострення міжнаціональних відносин) ускладнили демографічну ситуацію: показник природного приросту становить тут відповідно -6, -3, -4‰ (2005–2010 рр.). Країни Центральноазійського регіону, як і раніше, перебувають в „епіцентрі” демографічного вибуху і чисельність їх населення швидко зростає: показник природного приросту становить у Таджикистані +22‰, Киргизії +16‰, Узбекистані +15‰, Туркменії +14‰ (рис. 2.6).

Таблиця 2.7

***Відтворення населення світу 2005–2010 рр.
(згідно з даними ООН, 2011р.)***

Регіон	Загальний коефіцієнт, ‰		
	Народжуваність	Смертність	Прир. приріст
Весь світ	20	8	12
Африка	36	12	24
Північна	24	6	18
Західна	40	14	26
Східна	38	12	26
Центральна	43	16	27
Південна	23	15	8
Америка	17	7	10
Північна	14	8	6
Центральна	22	5	17
Карибський р-н	19	7	12
Південна	18	6	12
Азія	19	7	12
Західна	24	5	19
Центр. та Південна	24	8	16
Південно-Східна	19	7	12
Східна	12	7	5
Європа	11	11	0
Північна	12	10	2
Західна	10	9	1
Східна	11	14	-3
Південна	10	10	0
Океанія	18	7	11
Австралія і Нова Зеландія	14	7	7

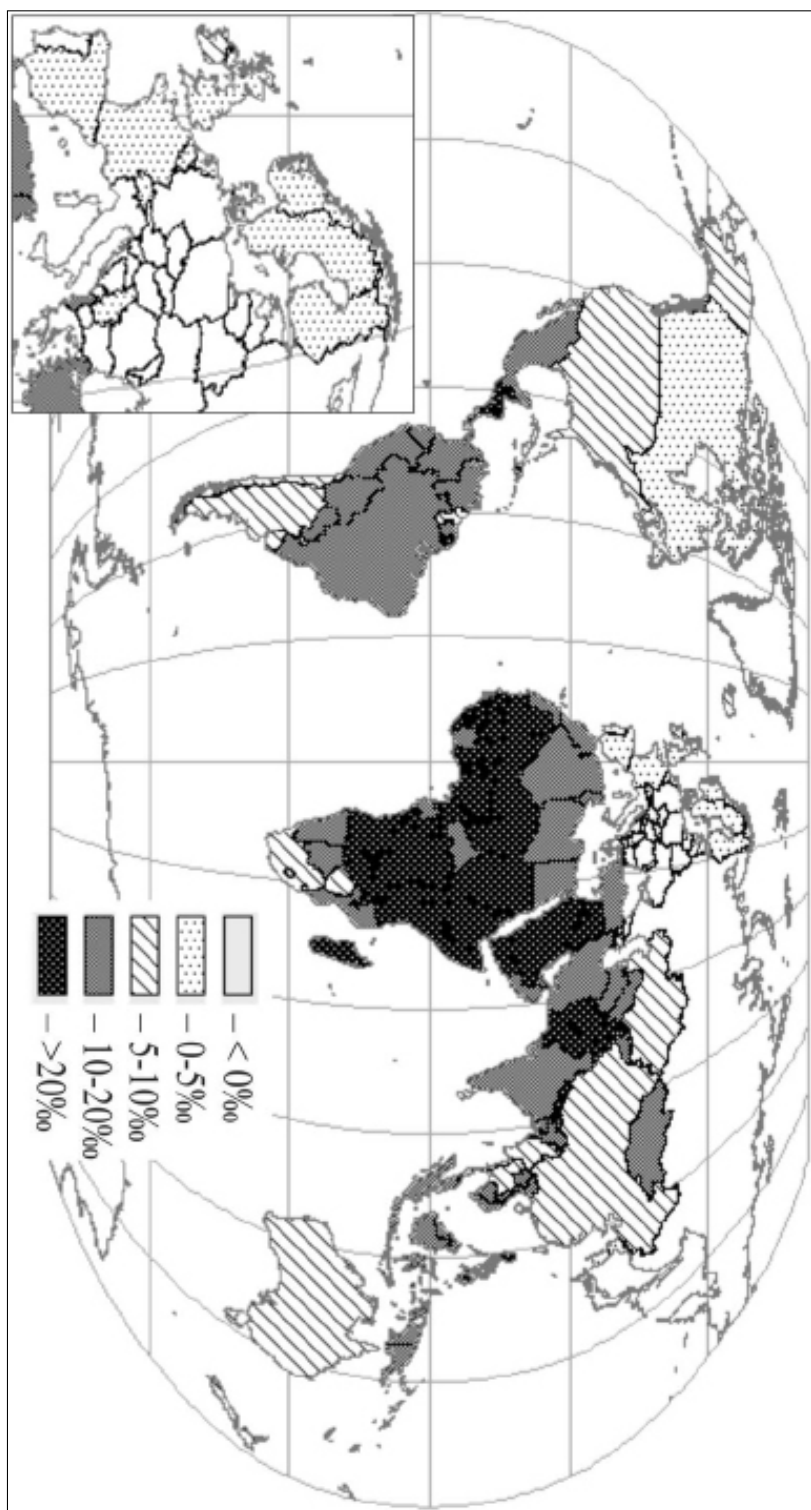


Рис. 2.6. Розподіл природного проросту по країнах світу (оцінка ООН на 2005–2010 рр.)

Сучасна демографічна ситуація у світі характеризується як „демографічним вибухом”, так і „демографічною кризою”, що торкаються всієї світової спільноти і перетворюють локальні та регіональні демографічні проблеми в одну із глобальних проблем розвитку народонаселення.

Питання для самоперевірки

1. Які країни світу мають прогресивний тип відтворення населення?
2. Дайте аналіз сучасної демографічної ситуації у світі та її географічних аспектів.
3. Дайте визначення „відтворення населення”. Його показники.
4. Типи відтворення населення світу. Наведіть приклади регіонів (країн) з різними типами.
5. Які демографічні показники і особливості статеві-вікової структури характерні для різних типів відтворення населення?
6. Особливості демографічної ситуації в Україні в наш час.
7. Дайте аналіз чинників, що впливають на відтворення населення якогось регіону (країни).
8. Демографічний „вибух” – поясніть суть цього явища.
9. Демографічна політика, її значення у розвитку країн.

2.4. Народжуваність, смертність, тривалість життя населення

Ключові слова: рівень народжуваності, коефіцієнти народжуваності, продуктивність шлюбу, плідність, репродуктивна поведінка, медіанна народжуваність, середня народжуваність, смертність, рівень смертності, ендегенні та екзогенні причини смертності, коефіцієнти смертності, таблиця смертності, тривалість життя.

Зміна чисельності населення у часі відбувається в процесі безперервної зміни поколінь, режим якої визначається насамперед співвідношенням народжуваності і смертності людей. Для характеристики інтенсивності народжуваності, смертності, природного приросту населення найчастіше використовують *коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту* – відношення кількості народжених або померлих за рік до середньої чисельності всього населення; вони вимірюються в проміле (‰) і зручні для порівняння рівнів демографічного розвитку на різних територіях.

2.4.1. Народжуваність

Народжуваність як здатність людей до відтворення нащадків закладена природою. Однак її рівень все більше регулюється самою людиною, її сімейними настановами, економічними та соціальними умовами її життя, національними традиціями тощо. Він значно змінюється за періодами часу і по території. У сучасному світі, коли людству вдалося справитися із надмірно високою смертністю, ріст населення все більш визначається рівнем народжуваності.

Рівень народжуваності – це частота (інтенсивність) народжень дітей протягом даного періоду часу у певній групі населення.

Рівень народжуваності вимірюється за допомогою загальних і спеціальних коефіцієнтів. *Загальний коефіцієнт народжуваності* розраховується по відношенню до всього населення і тому дає узагальнену оцінку цього явища.

Більш точні результати дають „спеціальні” коефіцієнти, що розраховані по відношенню до груп населення, безпосередньо тих, що беруть участь у народженні дітей. Серед них – *спеціальний коефіцієнт народжуваності* – показує число народжених (живими) дітей на 1000 жінок фертильного віку – від 15 до 49 років.

$$F_{(15-49)} = \frac{N}{W_{(15-49)}} 1000, \text{ де}$$

F – спеціальний коефіцієнт народжуваності,

W – число жінок 15–49 років,

N – число народжених ними дітей.

У зв’язку з тим, що у жінок різних вікових груп народжуваність змінюється у великих межах, застосовуються більш детальні „вікові” коефіцієнти, які розраховують для кожного віку окремо. Виділяють п’ятирічні групи: вік у 15–19, 20–24, ..., 40–44, 45–49 років. Розрахунки вікових коефіцієнтів говорять про те, що в наш час 75–80% дітей з’являються у матерів 20–30 років, але по країнах і в різні періоди часу це співвідношення змінюється.

Для характеристики народжуваності на підставі остаточної кількості народжень у шлюбної пари використовують показник *продуктивності шлюбу*, який обчислюють як середню кількість народжених дітей на один шлюб у шлюбній когорті (реальний або гіпотетичний). Значення продуктивності шлюбу коливається від 11–12 народжень на один шлюб у ранніх шлюбах за відсутності внутрішньосімейного обмеження дітонародження та низького рівня неплідності до дуже низьких величин для пізніх шлюбів. Фактично середні показники продуктивності шлюбу дуже рідко перевищують 8 живонароджених за все життя в шлюбі від 15 до 50 років. Виняток становлять представники релігійної секти гуттеритів, які відрізняються надзвичайно високою плідністю і народжуваністю.

Потенційна можливість дітонародження – *плідність* – реалізується у сукупності жінок у результаті репродуктивної поведінки.

Під *репродуктивною поведінкою* у демографії розуміють систему дій та відносин, які опосередковують народження або відмову від народження дитини у шлюбі або поза шлюбом (рис. 2.7).

Розрізняють три головні типи репродуктивної поведінки – багатодітну (потреба у 5 і більше дітях), середньодітну (потреба у 3–4 дітях) та малодітну (потреба у 1–2 дітях). Середня кількість дітей у сім’ї – як індикатор інтенсивності дітонародження – дає можливість оцінити рівень народжуваності у країні загалом.

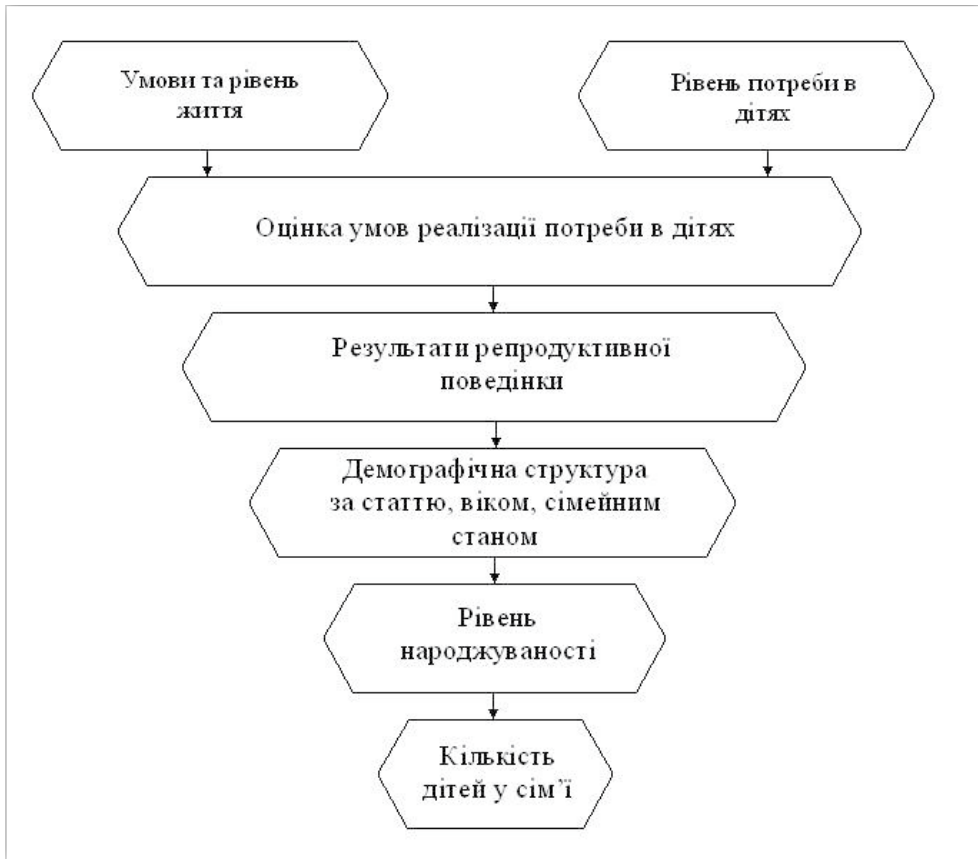


Рис. 2.7. Схема регуляції репродуктивної поведінки особистості

Взаємозв'язок головних елементів структури репродуктивної поведінки особистості розкриває схема, що наведена на рис. 2.7.

В останні 20 років важливим досягненням в демографії стало усвідомлення того, що соціально-економічні умови впливають на народжуваність не безпосередньо, а через репродуктивну поведінку, через зміни у структурі потреб, цінностей, норм.

Серед „спеціальних коефіцієнтів” народжуваності виділяють показник – *сумарний коефіцієнт народжуваності* (СКН), який показує загальне число дітей, що народила одна жінка протягом свого життя. Якщо число народжень на кожну жінку складає більше двох дітей, то це означає, що теперішнє покоління людей (жінок і чоловіків) відтворює себе у новому поколінні, тобто сприяє збільшенню його чисельності. Якщо число таких народжень менше 2-х, то це означає можливість зменшення населення. При $СКН=2$ сучасні покоління лише заповнюють свою чисельність, але з урахуванням того, що не всі народжені діти доживають до репродуктивного віку, це означає, що дане населення знаходиться вже під загрозою зниження своєї чисельності.

Щоб покоління заміщувалося одне одним та населення у перспективі не змінювалося, 100 жінок повинні народити 100 дочок (без міграції). У зв'язку з тим, що в середньому народжуються 105 хлопчиків на 100 дівчаток, то ці ж 100 жінок повинні народити ще і 105 хлопчиків, таким чином буде 205 дітей. Але слід враховувати ще і смертність, оскільки частина дівчат помирає ще до досягнення фертильного віку. При тривалості життя у 70 років, від 2-х до 3-х новонароджених на 100 помирають до віку 15 років. Тому необхідно не 205, а більше – 210 дітей, яких повинні народити 100 жінок, щоб у майбутньому їх замінити на 100 дочок у віці, коли вони можуть стати матерями. Таким чином, саме 210 дітей на 100 жінок або 2,1 дитини у середньому на 1 жінку забезпечує просте заміщення поколінь. Якщо народжуваність перевищує величину у 2,1 дитини, відбувається ріст населення, у протилежному випадку, коли народжуваність нижче цього рівня, населення буде зменшуватися.

Загальне напруження зрушень у світовому рівні народжуваності полягає у його зниженні за останні 50 років у 1,5–2 рази (табл. 2.8).

50 років тому тільки чотири країни Європи – Люксембург, Австрія, Естонія і Латвія – мали народжуваність нижче 2,1 дитини у середньому на жінку. Розвинуті країни мали показник у 2,8 дитини, а країни, що розвиваються – понад 6 дітей на одну жінку. При цьому кожна друга людина на планеті проживала у країні, де народжуваність перевищувала величину у 5,4 дитини на жінку. Таким чином, медіанна народжуваність за 50 років пройшла шлях від 5,4 до 2,2 дитини на одну жінку.

Таблиця 2.8

Рівні народжуваності за регіонами світу

Регіони світу	Коефіцієнти народжуваності			
	Загальні (%)		СКН (число дітей)	
	1950–1955	2005–2010	1950–1955	2005–2010
Світ у цілому	36,9	20,0	5,0	2,5
Розвинуті країни	22,4	11,4	2,8	1,7
Країни, що розвиваються	43,5	21,9	6,2	2,7

Медіанна та середня величини – це два різні способи побачити одну і ту ж основну тенденцію. *Медіанна народжуваність* – це величина, яка поділяє людство на дві рівні частини, одну з меншою народжуваністю, другу – з більшою. *Середня народжуваність* – це величина, яку одержують при діленні числа народжень на число жінок.

Цей показник зараз знаходиться на більш високому рівні: 2,5 дитини, проти медіанного 2,2 (рис. 2.8).

Різниця між двома показниками виникає тому, що народжуваність у різних країнах або в регіонах світу розподіляється асиметрично: половина людства має показник нижче порогу у 2,2 дитини на жінку (між 1 і 2 дитини), але при тому, що у більшості числа країн рівень народжуваності ближчий до величини 1,5 дитини, таким чином, середня народжуваність цієї половини знаходиться на рівні 1,6 дитини на жінку. І, навпаки, у другій половині населення, де народжуваність вище порогу у 2,2, існує велика різниця у показниках: у деяких країнах – 4 дитини і більше, а середнє значення – 3,5 дитини на жінку.

Внесок тих країн, де народжуваність ще висока, підвищує середню величину для всього світу, в той же час як на медіанну вони впливають слабо, у зв'язку з тим, що чисельність їх населення незначна.

З 2005 року майже половина жителів планети проживають у країнах або регіонах світу, де народжуваність не перевищує 2,1 дитини на одну жінку, це рівень, який відповідає простому відтворенню поколінь (рис. 2.9).



Рис. 2.8. Розподіл населення світу за рівнем народжуваності у 2005–2010 рр.

Особливість сучасної ситуації полягає у тому, що низька народжуваність (нижче рівня простого заміщення поколінь) перестала бути прерогативою тільки розвиненого світу. Європа, Пн. Америка та інші розвинені країни складають разом біля половини від тих більше ніж 3 млрд. осіб, показник народжуваності у яких нижче рівня 2,1 дитини на жінку. До цієї ж групи відносять більшість провінцій Китаю (лише у провінціях Гуанчжоу, Юньнань та Тибет – народжуваність перевищує поріг простого відтворення). Особливо у всіх прибережних провінціях вона становить нижче 1,5 дитини на жінку.

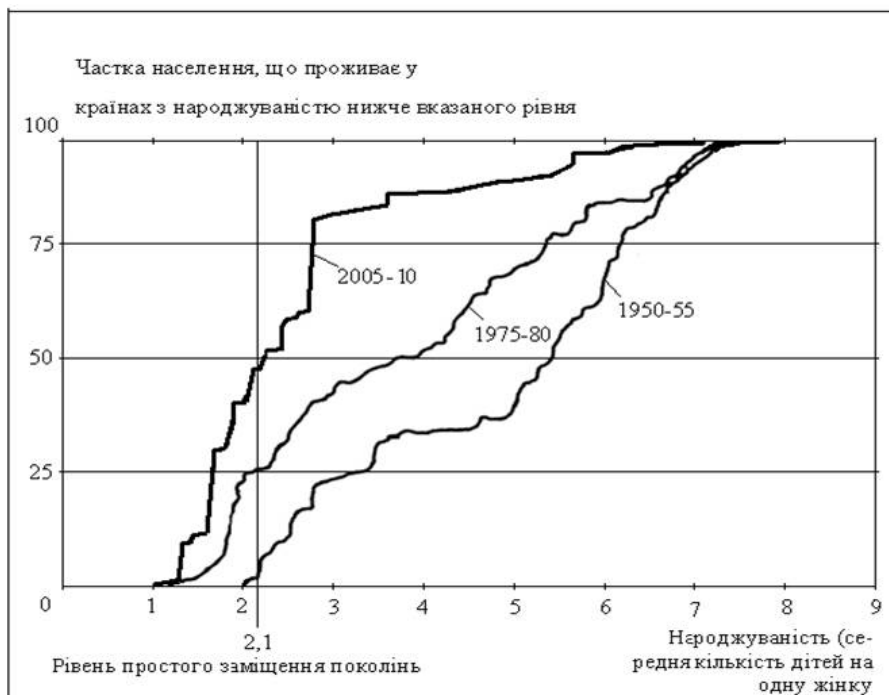


Рис. 2.9. Розподіл населення світу за рівнем народжуваності

Частина штатів Індії, що об'єднують загалом біля 200 млн. жителів (штати – Керала, Андра Прадеш та ін.), також мають показник нижче рівня 2,1.

Такі країни, що розвиваються, як Таїланд (1,6), Іран (1,8), Бразилія (1,9), Туніс (2,0) також вже входять до групи країн з низькою народжуваністю. США мають показник народжуваності 2,07 дитини на жінку.

Лише біля 14% людства зберігають народжуваність на рівні 4 і вище дітей у середньому на 1 жінку. Вони проживають у країнах або регіонах, що розташовані переважно у двох великих географічних ареалах: перший простягається від Афганістану через Пакистан до півночі Індії, а другий – покриває більшу частину Аравійського півострова та частину Африки на південь від Сахари. У майбутньому тут буде відбуватися основний демографічний приріст світу.

Для європейського регіону відділом народження ООН було розроблено три варіанти змін народжуваності по відношенню до ситуації початку XXI ст., коли коефіцієнт сумарної народжуваності для Європи дорівнював 1,5 дитини на одну жінку (табл. 2.9). Також був розроблений прогноз чисельності населення і країн Азії (табл. 2.10).

За період з 2010 по 2025 роки чисельність населення Азії повинна збільшитись на 14%. Свою перевагу посилить Пд. Азія, а серед країн перше місце від Китаю перейде до Індії.

До 2050 року населення регіону буде збільшуватися, але не такими високими темпами. До того часу субрегіон Пд. Азії, так само як серед країн

Таблиця 2.9

**Демографічні перспективи Європи (2010–2050 рр.,
згідно з даними ООН, 2011 р.)**

	„Низький” варіант	„Середній” варіант	„Верхній” варіант
Число дітей на одну жінку в 2045–2050 р.	1,41	1,91	2,41
Очікувана тривалість життя чоловіків в 2045–2050 р.	–	78,8	–
Очікувана тривалість життя жінок в 2045–2050 р.	–	84,7	–
Населення у 2010 р., млн.	738	738	738
Населення у 2050 р., млн.	632	719	814
Загальний приріст, млн.	-106	-19	76
Природний приріст, млн.	-142	-55	40
Народження, млн.	216	304	400
Смерті, млн.	358	359	360
Сальдо міграції, млн.	–	36	–

Таблиця 2.10

**Прогноз чисельності населення Азії, млн. осіб згідно з
даними ООН, середній варіант, 2011 р.)**

Регіон, субрегіон, країна	2010 р.	2025 р. (прогноз)	2050 р. (прогноз)
Азія	4164	4730	5142
<u>Східна Азія</u> в тому числі:	1574	1629	1512
Китай	1349	1404	1306
Японія	127	123	109
Півд. Корея	48	50	47
<u>Півд.-Сх. Азія</u> в тому числі:	593	683	759
Індонезія	240	272	293
Філіппіни	93	118	155
В'єтнам	88	99	104
Таїланд	69	73	71
М'янма	48	53	55
<u>Пд. і Сер. Азія</u> в тому числі:	1765	2119	2476
Індія	1225	1459	1692
Пакистан	174	221	275
Бангладеш	149	175	194
Іран	74	83	85
<u>Пд.-Зх. Азія</u> в тому числі:	232	299	395
Туреччина	73	84	92

Індія, збереже своє перше місце. Групу країн з населенням понад 100 млн. осіб поповнять В'єтнам і Філіппіни. Населення Індії, Індонезії, Пакистану, Бангладеш за першу половину XXI ст. зросте майже в 1,5 рази, а населення Іраку, Афганістану, Ємену – у 2–2,5 рази.

Для оцінки рівня народжуваності (високий – низький) користуються різними шкалами загальних коефіцієнтів. Найбільш поширена наступна (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Оцінка рівня народжуваності

Кількість народжених на 1000 осіб (‰)	Оцінка даного рівня народжуваності
До 16,0	Низький, забезпечує просте відтворення населення
16,0–24,9	Середній
25,0–29,9	Вище середнього
30,0–39,9	Високий
40,0 і вище	Дуже високий

У стародавні часи народжуваність майже всюди була високою, близькою до фізіологічного максимуму (50–60‰). Вона почала знижуватися з кінця XVIII ст. і на початку XX ст. середня народжуваність у світі становила 40–45‰, у 50-х роках – 36‰, а в 1995–2000 – 22‰, 2000–2005 – 21‰, 2005–2010 – 20‰. В кінці XX та на початку XXI ст. в світі щорічно народжувалося в середньому 130 млн. осіб (з них майже 120 млн. – у країнах, що розвиваються).

Найбільші показники народжуваності зберігаються у країнах Африки (Нігер – 49‰, Малі – 48‰, Уганда, Чад – 46‰, Демократична Республіка Конго (Заїр), Замбія – 45‰) та в деяких країнах Азії (Афганістан – 45‰, Ємен – 39‰, Ірак – 37‰); серед країн Європи виділяються Ірландія – 16‰ та Ісландія – 15‰, на американському континенті Гватемала – 33‰, Гондурас, Гаїті – 28‰ та Болівія – 27‰ (рис. 2.10).

Найнижчі – Німеччина – 8,4‰ (тут панує найнижча в світі народжуваність понад два десятиліття), Японія – 8,6‰, Сінгапур – 8,9‰, Боснія і Герцеговина – 8,9‰. Народжуваність країн Східної та Центральної Європи за останнє десятиліття також стабілізувалася на низькому рівні – біля 10‰: Австрія – 9,1‰, Угорщина – 9,8‰, Болгарія – 9,9‰, Словаччина – 10,1‰, Румунія – 10,2‰, Польща – 10,2‰, Україна – 10,4‰, Білорусь – 10,7‰, Росія – 11,4‰.

2.4.2. Смертність

Поряд з народжуваністю смертність забезпечує неперервність процесу відтворення населення і є його складником. Вона закладена у живі орга-

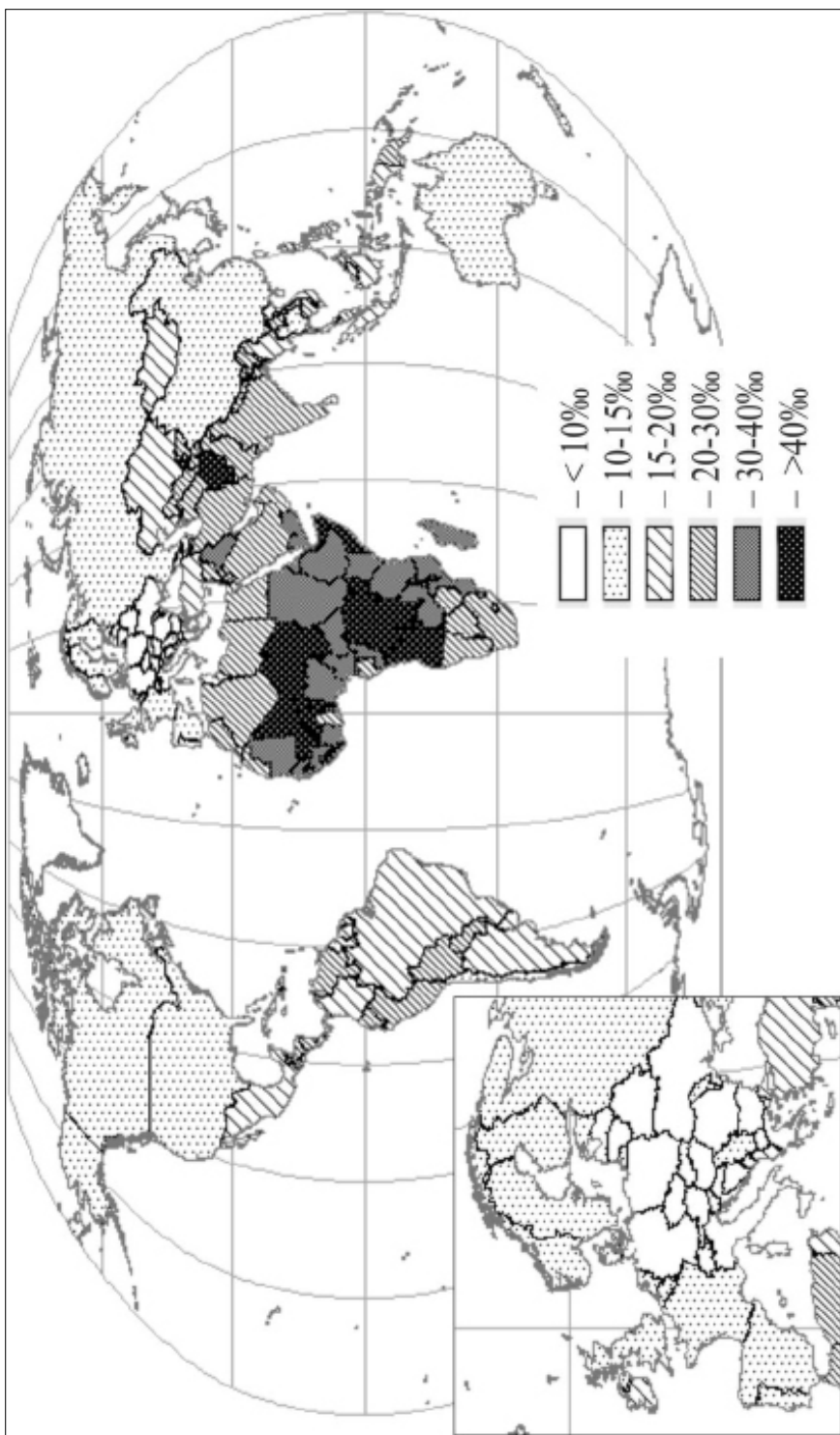


Рис. 2.10. Розподіл народжуваності по країнах світу (оцінка ООН на 2005–2010 рр.)

нізми як необхідний елемент їх оновлення та еволюції. У біології людини закладена й залежність рівня смертності від віку людей, в кожному з яких із життя відходить частина даного покоління.

Протягом багатьох століть зростання або зменшення населення визначалися переважно рівнем смертності, позаяк народжуваність була стабільно високою. З дослідження смертності у середині XVII ст. почалася власне демографічна наука.

Смертність – процес вимирання поколінь, які живуть. Рівень смертності – інтенсивність випадків смертей серед певної групи населення протягом визначеного строку (наприклад року). Строки наступу смерті для членів суспільства залежать від багатьох причин та умов, перш за все – від рівня розвитку цивілізації. Серед причин смертності виділяють:

- *ендогенні* – це фактори, що пов’язані з природним старінням організму, особливостями його фізіології, генетики, психіки;
- *екзогенні* – це фактори, що створені впливом зовнішнього середовища економічної, соціальної, сімейної, екологічної обстановки (оточення), рівнем розвитку гігієни та охорони здоров’я, особистим способом життя, що викликають передчасну смертність.

Впродовж історії людства смертність зазнала значних якісних і кількісних змін. У первісному суспільстві людина жила в середньому 20 років і значна частина людей помирала у віці немовлят; у селянському суспільстві середня тривалість життя становила 30–35 років; в епоху промислового розвитку середні строки життя продовжилися до 60–70 років при різкому зниженні частки смертей у молодому працездатному віці.

У Стародавньому Римі та Стародавній Греції вона не перевищувала 25 років, у середньовіччі – 32. Звичайно, це середні дані, бо грецький філософ Платон помер у віці 81 рік, Мікеланджело – 89, Тиціан – 99, Гете – 83, Ньютон – 84.

Для смертності традиційного типу були характерні катастрофічні підйоми, які мали своїми причинами голод у неврожайні роки, пошесті та війни. Голод повторювався з високою частотою і регулярністю, охоплюючи величезні території. У Західній Європі від 1000 до 1855 року було зареєстровано до 450 спалахів голоду. Другою причиною підвищення показників смертності були пошесті: чума, висипний тиф, віспа, холера та інші „морові хвороби”, що забирали мільйони життів. Традиційний тип смертності безроздільно панував на всій планеті до середини XVIII ст.

Третя причина – кровопролитні війни, особливо починаючи з XVIII ст. За розрахунками Б.Ц. Урланіса число військових жертв досягло 5,4 млн. (XVIII ст.). А XX ст. з його двома світовими війнами та конфліктами забрало незліченну кількість людських життів. Воно увійде до історії як століття безпрецедентних демографічних втрат.

До середини XIX ст. смертність залишалася переважно екзогенною. Ендогенні причини, що пов’язані з постарінням за умов переважання ек-

зогенної смертності у більшості випадків не встигали проявитися. Смерть завжди є результатом взаємодії екзогенних та ендогенних причин, але роль кожної з цих груп може бути принципово відмінною при характеристиці смертності.

Важливе місце у боротьбі з екзогенними причинами смерті – з хворобами – упродовж останніх сто років посідали розробка антисептиків, радіодіагностики та інші досягнення медичної науки. Еволюція структури причин смерті призвела до встановлення нового типу смертності, контроль над екзогенною смертністю у демографічно найрозвинутіших країнах був досягнутий.

Рівень смертності, що вимірюється його *загальним коефіцієнтом*, дає лише загальну оцінку цього рівня. Для більш глибоких досліджень застосовуються *спеціальні коефіцієнти смертності*, які розраховуються за віковими та статевими групами населення, у кожній з яких складається своя „інтенсивність” відходу із життя. Вони розраховуються за формулою:

$$m_x = \frac{M_x}{P_x} \cdot 1000, \text{ де}$$

m_x – коефіцієнт смертності серед людей даної статі та віку,

x – віковий інтервал – від ... до ... років,

M_x – число осіб, що померли у даній статевій і віковій групі,

P_x – середньорічне число осіб даної статі і віку.

Швидкість вибування різних статеві-вікових груп населення суттєво відмінна для різних країн і залежить від місцевих сполучень причин смертності.

У різних вікових групах населення діють різні причини смертності.

Дитяча смертність визначається головним чином екзогенними факторами, тобто низьким рівнем охорони здоров'я та гігієни, хибами у харчуванні та догляді за дитиною. Така ситуація характерна для бідних країн; покращення економічного і культурного рівня створює умови для зниження дитячої смертності. Особливо високим рівнем характеризується смертність немовлят (у віці до 1 року). Ще 50 років тому на кожну 1000 народжених в світі вмирало 150 дітей на рік, вже наприкінці XX ст. – 60, а у розвинутих країнах – 10, тобто дитяча смертність знизилася до рівня загальної смертності (табл. 2.12, 2.13).

Смертність у працездатному віці викликана в основному екзогенними причинами економічного та соціального характеру: бідність, низький рівень медичного обслуговування та фармакології, спалахи інфекцій, аварійні ситуації на виробництві, на дорогах, проблеми в охороні праці, криміногенні ситуації, воєнні конфлікти тощо. Це забирає з життя багато молодих чоловіків. Ці причини переважають і у країнах, де є різні зломи у ході суспільного розвитку.

Таблиця 2.12

Рівні смертності великих регіонів (згідно з даними ООН)

Регіони світу	Коефіцієнти смертності, ‰					
	Загальна смертність			Дитяча смертність (у віці до 5 років)		
	1950– 1955pp.	2000– 2005pp.	2005– 2010pp.	1950– 1955pp.	2000– 2005pp.	2005– 2010pp.
Увесь світ	18,7	8,7	8,4	155	73	66
Розвинуті країни	10,3	10,3	10,0	58	9	8
Країни, що розвиваються	22,6	8,3	8,0	178	81	72

Таблиця 2.13

Смертність дітей у віці до 15 років в Україні, у країнах Європи, Росії і США* (2005–2010 pp., за даними ООН)

Вік (років)	Хлопчики				Дівчата			
	Україна	Росія	Європа	США	Україна	Росія	Європа	США
0	148,8	129,5	77,2	75,5	113,5	100,4	61,8	62,0
1–4	44,6	71,0	25,6	14,4	34,0	55,1	20,4	11,8
5–9	16,9	24,0	10,1	6,6	10,9	15,4	7,0	5,1
10–14	22,9	28,0	14,2	13,5	12,8	14,6	8,3	7,7

Смертність у похилому віці є природна, має ендемічний характер. Головні її причини: хвороби, що пов'язані з віком, які поки що медицина не може побороти, хоча вже навчилася продовжувати життя при багатьох видах хронічних захворювань, які раніше забирали багато людей. Підвищення рівня смертності у старших вікових групах характерне серед населення розвинутих країн, де найбільша тривалість життя та у складі населення значна частка людей похилого віку.

За останню половину XX ст. у світі вдалося знизити загальну смертність більше, як у 2 рази, в тому числі у країнах, що розвиваються – у 3 рази. У розвинутих країнах загальна смертність практично залишалася незмінною. Мабуть, цей показник вже досягнув природного порогу смертності для населення цих країн. У країнах, що розвиваються, її рівень нижчий, ніж у розвинутих країнах, що можна пояснити більшою часткою молодих у віковій структурі населення цих країн (рис. 2.11). Особливо виділяються низькою смертністю держави, в яких до низьких показників середнього віку населення приєднується значне покращення умов життя, в тому числі медичного обслуговування. Очолюють статистику країни-експортери нафти:

* число померлих на 10 000 осіб відповідного віку;
для віку 0 років – на 10 000 народжених живими.

Об'єднані Арабські Емірати, Катар та Бахрейн, де коефіцієнти смертності не досягають 3‰ (Додаток, табл. 5).

Щодо другого кінця переліку, тут переважають найбільш відсталі, в основному африканські країни. Список держав з найгіршими показниками смертності очолює Центральнаафриканська Республіка. Крім неї смертність ще в трьох країнах (Гвінея-Бісау, Демократична Республіка Конго (Заїр), Чад) перевищує 17‰. Невтішно, що останнім часом Україна також опинилась в «чорній» десятці: з коефіцієнтом 16,7‰ посіла дев'яте місце серед країн за рівнем смертності (Додаток, табл. 5). Серед чинників високої смертності в нашій державі виділяються несприятлива вікова структура населення та погіршення життєвих умов, що пов'язане з економічним спадом перехідного періоду.

У розвинених країнах головним досягненням стало кардинальне зниження смертності немовлят, це особливо актуально у зв'язку з низьким рівнем народжуваності у цих країнах.

В наш час відбулись зміни у структурі смертності. Перше місце тепер займає смертність від хвороб серцево-судинної системи, які за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я в 2008 р. забрали життя 30,5% всіх померлих на Землі. Друге місце зберігають інфекційні та паразитарні захворювання, які спричинили 21,5% всіх смертей, випереджаючи злоякісні новоутворення (13,3%). За ними слідує хвороби органів дихання, нещасні випадки, отруєння і травми (в тому числі аварії на дорогах), причини, що пов'язані з перинатальним станом, хвороби органів травлення, ВІЛ/СНІД, умисні травми. Частка ВІЛ-інфікованих осіб серед населення світу у віці 15–49 рр. за даними ООН становить 0,8% (30,8 млн. осіб – 2009 р.), в т.ч. у Тропічній Африці – 5,0 (країни Південної Африки – біля 20), Америці – 0,6 (Карибський регіон – 1,0), Азії – 0,2 (Південна та Південно-Східна – 0,3), Європі – 0,5 (Східна – 0,8), Австралії та Океанії – 0,3. Останнім часом, особливо в розвинутих країнах, значно підвищилася частка нервово-психічних розладів (хвороби Альцгеймера та ін.) та цукрового діабету.

В розвинених країнах вища частка першої та третьої з вище наведених причин смертей, а в тих, що розвиваються – другої. В Україні значним є переважання серцево-судинних захворювань, які спричинили більше половини смертельних випадків у чоловіків та більше трьох чвертей у жінок (табл. 2.14).

Всього за останні три з половиною десятиліття ХХ ст. на дорогах загинуло більше 250 тис. українців (Додаток, табл. 6).

В демографічному аналізі смертності використовують її узагальнені показники, наприклад, середню тривалість майбутнього життя, який є одним з чотирьох показників таблиці смертності.

Таблиці смертності, або таблиці смертності та тривалості життя, або таблиці доживання, являють собою впорядковану шеренгу взаємопов'язаних величин, які показують зменшення з віком внаслідок смерті кількості пев-

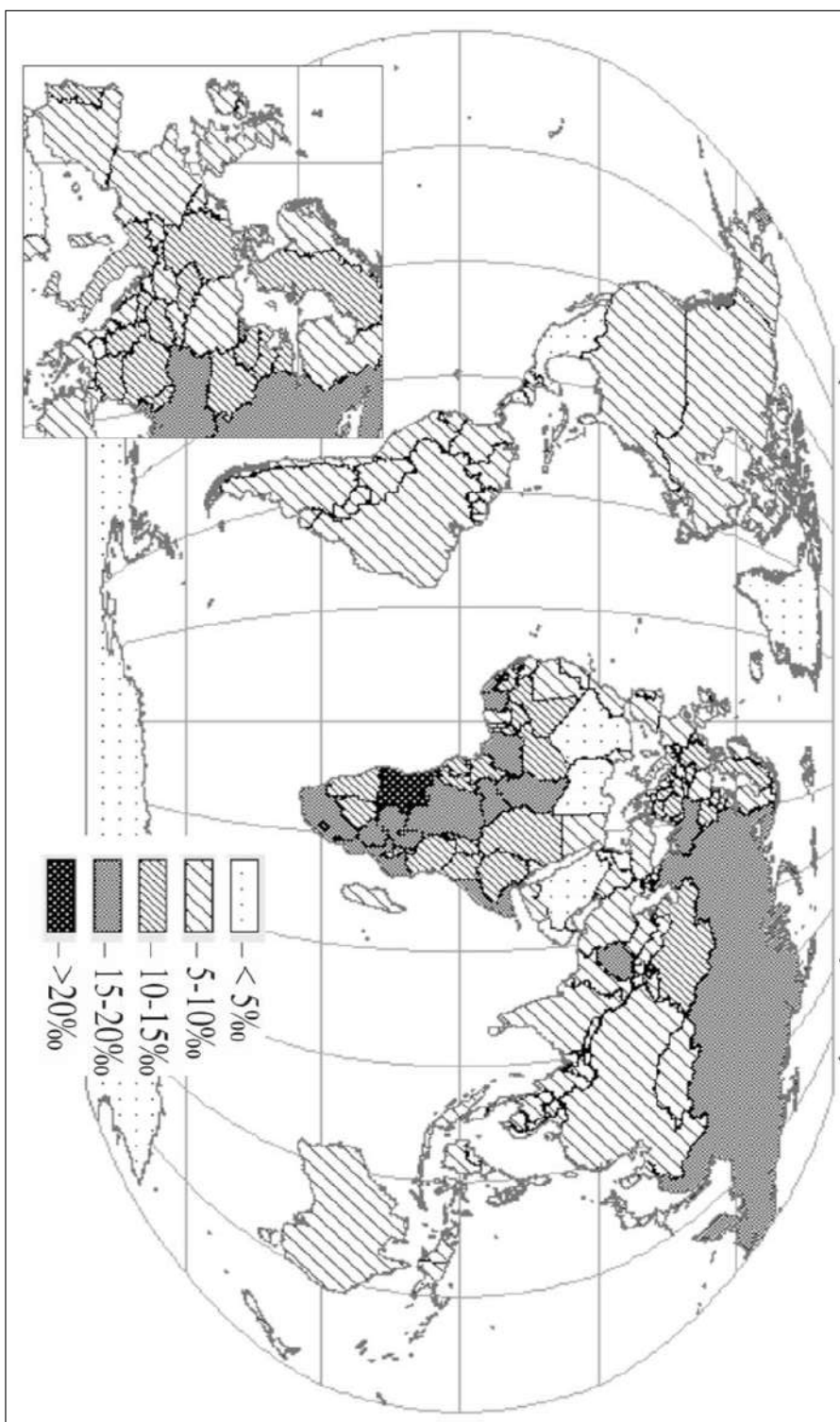


Рис. 2.11. Розподіл смертності по країнах світу (оцінка ООН на 2005–2010 рр.)

ної сукупності народжених. Це система вікових показників, які вимірюють рівень смертності в окремі періоди часу або доживання до певного віку, а також тривалість життя.

Перша спроба побудувати таблицю смертності належить Дж. Граунту (1662 р.). Він опублікував книгу „Природні і політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смерті”, в якій вперше смертність і частково народжуваність були розглянуті не в їхніх одиничних проявах, а у сукупності подій, взятих за великі проміжки часу. Ідеї Дж. Граунта були розвинені в працях У. Петті, Е. Галлея, Д. Бернуллі та інших вчених, відомих в історії наукової думки як „політичні арифметики”. У XVIII ст. термін „політична арифметика” застосовували до праць, в яких з використанням теорії ймовірності вивчали тривалість життя та складали таблиці смертності.

Таблиця 2.14

**Структура причин смерті у деяких країнах світу, %
(2008 р., за даними ВООЗ)**

Причини смерті	чоловіки/жінки				
	Швеція	США	Україна	Мексика	Індія
Інфекційні і паразитарні захворювання	4,6/4,7	5,0/5,1	6,8/3,6	6,8/6,3	26,3/31,3
Злоякісні новоутворення	26,4/23,1	24,4/21,9	11,7/9,9	11,5/14,2	6,0/6,9
Хвороби серцево-судинної системи	41,2/43,2	33,0/35,5	55,5/75,8	24,8/27,1	24,7/22,3
Нещасні випадки	4,5/3,0	6,6/3,7	9,7/2,6	8,2/3,4	8,3/5,7
Інші причини	23,3/26,0	31,0/33,8	16,3/8,1	48,7/49,0	34,7/33,8

Перша таблиця смертності, яка мала практичне значення, була розроблена в 1693 р. Е. Галлеєм, англійським астрономом і математиком. Він ввів поняття ймовірної тривалості життя, обґрунтував принцип визначення середньої тривалості життя у залежності від віку, сформулював закон великих чисел і застосував його у розрахунках таблиць смертності. Нині кількість опублікованих таблиць смертності вимірюють багатьма тисячами. Вони узагальнюють дані щодо вікової динаміки смертності людей, починаючи з часів стародавнього Риму і закінчуючи сучасним періодом.

Таблиці смертності побудовані для більшості країн світу та окремих регіонів країн, окремо для чоловічого та жіночого, міського та сільського населення, окремих груп населення в залежності від їх належності й ознак, за причинами смерті.

В таблиці смертності подана система взаємопов'язаних показників, які дозволяють побачити, як певна генерація народжених (її чисельність приймають за 100 000) поступово зменшується при переході від молодшого віку до старшого під впливом існуючого рівня смертності.

Історико-демографічний аналіз смертності свідчить про те, що в її динаміці впродовж тисячоліть була відсутня будь-яка певна тенденція. Пере-

ворот у структурі причин смерті супроводжувався зниженням смертності у всіх вікових групах, що приводило до збільшення у кожній генерації частки людей, котрі доживали до дедалі старшого віку. Це привело до зростання середньої тривалості життя.

2.4.3. Тривалість життя

Тривалість життя – для кожної конкретної людини – це інтервал часу між його народженням і смертю і дорівнює віку смерті.

Для визначення тривалості життя всього населення в цілому в демографії введений показник середньої очікуваної (майбутньої) тривалості життя покоління, що народилося в даному році. Він розраховується за показниками реальної смертності, що склалася у кожному поколінні, що живе, і показує середній вік відходу даного покоління із життя або середню тривалість життя у розрахунку на одну людину даного покоління.

У зв'язку з тим, що існують суттєві відмінності в тривалості життя чоловіків і жінок, їхні показники розраховують окремо.

Загальний ріст (у 1,6 рази) тривалості життя за останні піввіку у країнах, що розвиваються, визначається зниженням показника дитячої смертності. У розвинутих країнах середня тривалість життя досягла 77 років, в тому числі у жінок перевищила 80 років.

Середня тривалість життя означає, в якому віці в середньому будуть вмирати люди, що народилися в даному періоді, якщо впродовж всього їхнього наступного життя рівень смертності не зміниться. Її називають очікуваною, оскільки вона є, по суті, прогнозованою величиною (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Середня тривалість життя ,число років (за даними ООН, 2011 р.)

Регіони світу	1950–1955 рр.			2005–2010 рр.		
	загальна	чоловіків	жінок	загальна	чоловіків	жінок
Увесь світ	47,7	46,7	48,7	67,9	65,7	70,1
Розвинуті країни	65,9	63,4	68,4	76,9	73,4	80,4
Країни, що розвиваються	42,3	41,9	42,7	66,0	64,2	67,8

Показники таблиці говорять про більш високу тривалість життя жінок, ніж чоловіків – це біологічна обумовленість. Різниця становить 7,0 років (розвинуті країни) і 3,6 років (країни, що розвиваються). Зберігаються значні регіональні відмінності очікуваної тривалості життя (Додаток, табл. 7, рис. 2.12).

В наш час ріст середньої тривалості життя фактично означає збільшення частки людей, що доживають до похилого віку.

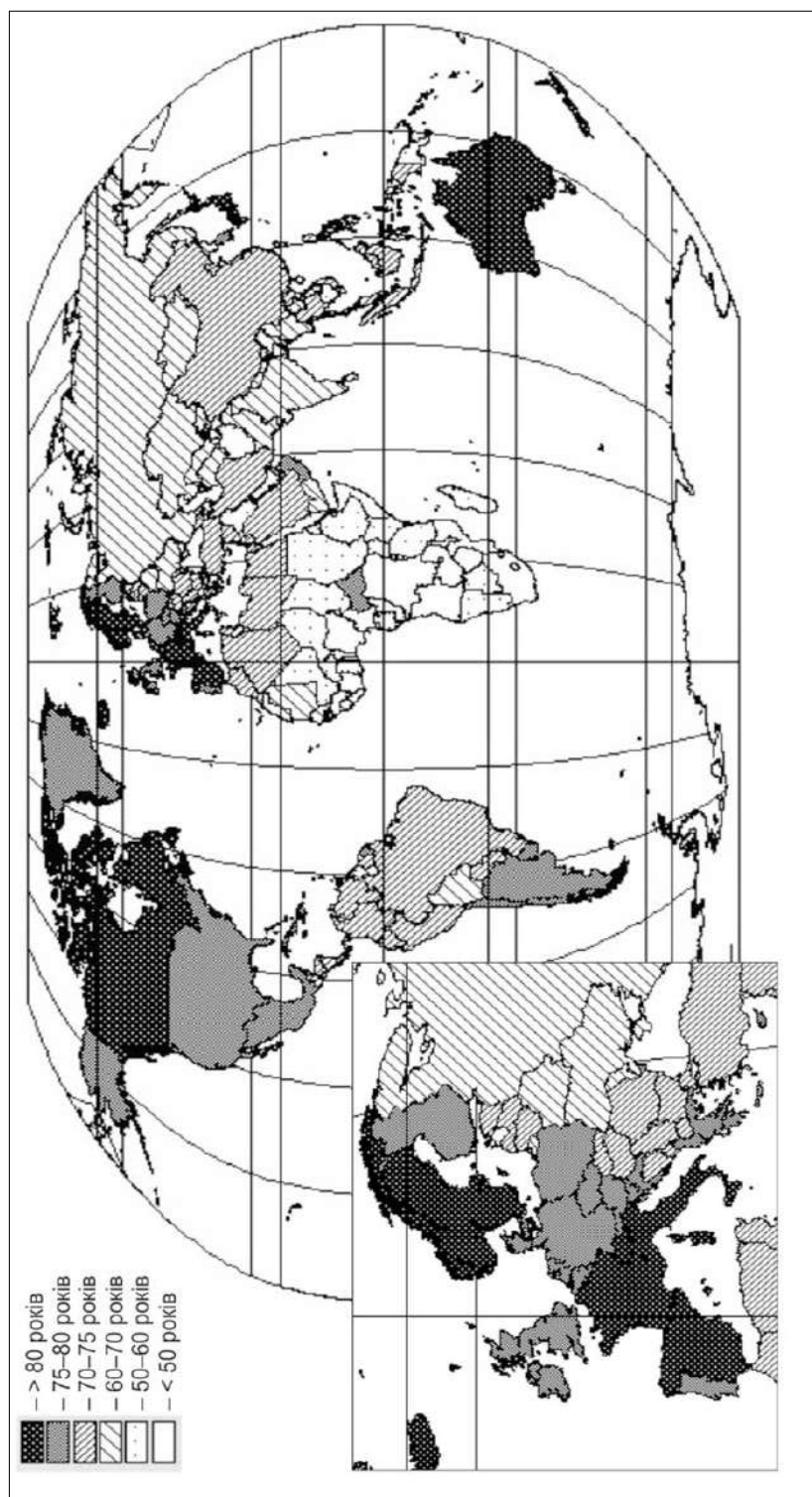


Рис. 2.12. Оцінювана тривалість життя при народженні по країнах світу (оцінка ООН на 2005–2010 рр.)

Питання для самоперевірки

1. Народжуваність, показники її виміру, географічні особливості.
2. Смертність, фактори, що її визначають, одиниці виміру.
3. Ендогенна та екзогенна смертність населення. Поясніть зміст цих понять.
4. Назвіть країни світу з найбільшими показниками народжуваності.
5. Показник „середня тривалість життя”. Поясніть його зміст і значення для характеристики соціально-економічного розвитку країни.

2.5. Міграції населення

Ключові слова: міграція населення (механічний рух), міграційна рухомість, міграційні потоки, типи міграції, біженці, „відплив мізків”, показники величини міграції, ефективність процесу міграції.

2.5.1. Міграції як механічний рух населення

Міграції викликають збільшення або скорочення чисельності населення, зміни його статеві-вікового складу, соціальної структури територіальних спільнот як у місцях виходу, так і в місцях поселення мігрантів.

Міграція населення (лат. *migratio* – переселення) або *механічний рух* – це переміщення людей у просторі, яке зв’язано зі зміною місця діяльності та проживання. Являючи собою сукупність усіх видів переміщень у просторі, міграції призводять до зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності території, деякі з них виступають головним фактором освоєння територій. Тому міграція розглядається і як механічна форма відтворення населення, і як фактор, що впливає на розселення людей на Земній кулі.

Поряд з терміном „міграція населення” застосовуються терміни „міграційний рух населення”, „механічний рух населення”, „пересування населення”, „перерозподіл населення та трудових ресурсів”.

Міграції населення як особливий процес вивчають: соціологія, історія, демографія, географія населення, в рамках яких сформовані певні теоретичні уявлення про переміщення людей. Міграції населення також є одним із чинників, що впливають на процеси, які вивчають соціальна гігієна, соціальна психологія, антропологія.

Основним джерелом відомостей про міграції населення є матеріали державної статистики, що містять поточний облік міграції та матеріали переписів населення, вибіркові обстеження тощо.

Теорія міграційного процесу розглядає міграцію населення як трьох-стадійний процес:

- а) формування потоку мігрантів (мобільності) у місцях їх вибуття;
- б) переміщення мігрантів;
- в) адаптація до нового місця проживання (в районі прибуття).

Хід міграційного процесу та його якісні і кількісні результати на кожній

стадії залежать від комплексу умов та чинників у районах вибуття і прибуття мігрантів. Особливе значення має міграційна політика держави. В залежності від її ефективності або неефективності можуть виникати стресові міграції, породжуючи потоки біженців та змушених переселенців.

На процес прийняття рішення впливають об'єктивні (відмінності у життєвому рівні населення різних територій, країн) та суб'єктивні (психологічні) чинники. В залежності від їх впливу на міграційні процеси вони поділяються на 3 групи:

- некеровані, постійно діючі фактори;
- „тимчасові” фактори, які можуть регулюватися побічними діями;
- перемінні фактори, що регулюються.

До першої групи входять географічне положення місцевості та її природні компоненти: високі перепади сезонних температур, заболоченість, землетруси, повені тощо. Вони у великій мірі сприяють відтоку населення у більш сприятливі умови проживання.

Друга група включає чинники, котрі можуть бути змінені поступово. Це рівень освоєності територій, в тому числі створення виробничої та соціальної інфраструктури; статево-віковий, етнічний, релігійний склад населення; склад населення за тривалістю проживання.

До третьої групи чинників належать: збільшення заробітної плати, надання або скасування певних пільг, кадрова політика, зміни у національній політиці тощо. Найбільше значення мають умови життя населення та працездатність.

Структурні (демографічні, етнічні, генетичні та соціальні) відмінності у заселенні районів країни обумовлюють неоднаковий рівень *міграційної рухомості* населення, тобто його схильності до переселення. Названі групи чинників є певною мірою об'єктивними. Значно вищу міграційну рухомість мають новосельці, ніж корінне населення, населення у працездатному віці тощо. Зростання міграційної рухомості, формування потоку мігрантів – процес історично необоротний.

Міграційні потоки – це сукупність одиничних міграційних переміщень, що об'єднані спільністю напрямку, який визначається районами вибуття або прибуття мігрантів упродовж певного календарного проміжку часу. Масштаби щорічних міграцій та середня тривалість одного переселення (від початку реалізації рішення про переселення до моменту поселення та працевлаштування на новому місці) дають можливість визначити число міграцій, що відбуваються у той чи інший період року.

Приживання мігрантів включає два основних компоненти: адаптацію (соціальну та біологічну) – процес пристосування людини до нових умов життя та пристосування умов життя до потреб людини (перебудова зовнішніх умов у відповідність з потребами людини). Час приживання може коливатися у залежності від місць виходу мігранта, отримання статусу тощо.

2.5.2. Види і типологія міграцій населення

Міграції охоплюють всі види переміщень населення в просторі – сезонні, епізодичні, маятникові (рис. 2.13). Вони являють собою масові переміщення населення через кордони тих чи інших територій будь-якої тривалості, регулярності й цільової спрямованості зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час.

Сезонні міграції – це переміщення переважно працездатного населення до місць тимчасової праці та проживання на термін звичайно у кілька місяців, з поверненням у місця постійного проживання. *Епізодичні міграції* включають ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші поїздки, які здійснюються не тільки нерегулярно у часі, але й необов’язково у тих самих напрямках. *Маятникові міграції* – пов’язані з масовими міжпоселенськими щоденними або щотижневими переміщеннями населення від місць праці або навчання та у зворотний бік (головним чином – це робоча сила як села, так і міста – *трудові маятникові міграції*).

Однією з головних ознак міграцій є перетин адміністративних кордонів тих чи інших територій, держави, області, населеного пункту. На цій підставі розрізняють внутрішні та зовнішні міграції.

Зовнішні міграції пов’язані з перетином державного кордону. Міграційний потік, який іде з країни – *еміграція*, у країну – *імміграція*. Зовнішні міграції також називають міжнародними і поділяють на *міжконтинентальні* та *внутрішньоконтинентальні* (рис. 2.13).

Переміщення населення всередині країни – *внутрішні міграції*. Розрізняють міграції *внутрішньорайонні* (в межах певної адміністративно-

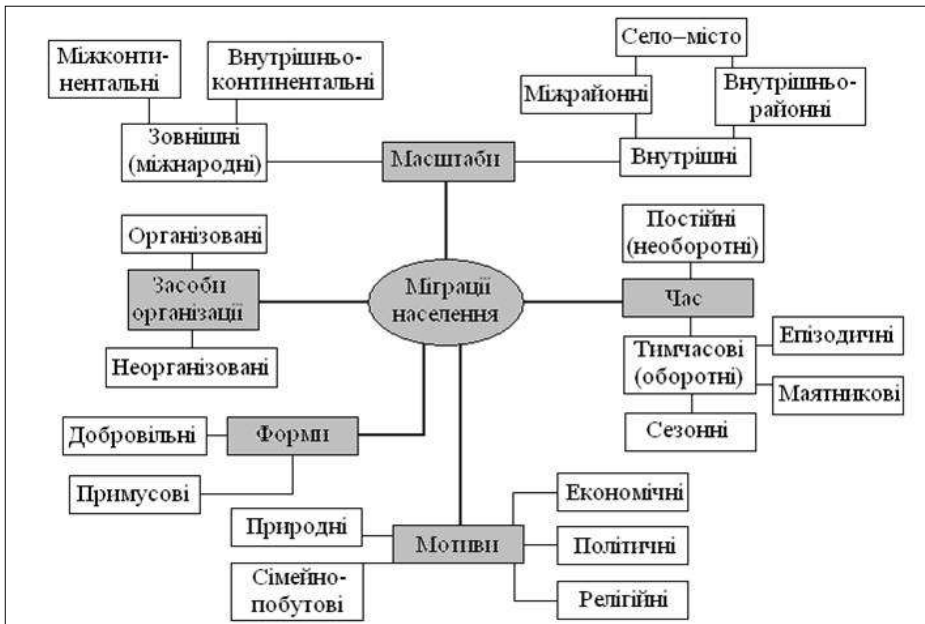


Рис. 2.13. Види міграцій населення

територіальної одиниці) та *міжрайонні, внутрішньообласні та міжобласні*, тобто в межах окремих великих територіальних одиниць (область, економічний район, автономна республіка).

За способом реалізації міграції класифікують як *організовані* (за допомогою й за участю державних та громадських органів) та *неорганізовані* (силами й коштами самих мігрантів), індивідуальні.

Переселення, які мають незворотний характер – *постійні* міграції. Усі інші види міграцій, які мають тимчасовий характер – *оборотні*.

За причинами міграцій виділяють *добровільні* (трудові, пошук кращих умов життя, возз'єднання родини); *примусово-вимушені* (викликані дискримінаційною політикою по відношенню до певної категорії населення, військовими конфліктами, кризовими ситуаціями тощо). Серед примусових переселенців виділяють категорію *біженців* – з територій військових подій, конфліктів.

Зовнішні міграції населення можуть спричинити суттєвий вплив на загальну чисельність населення країн.

В історії США, Канади, Австралії були періоди, коли механічний приріст населення перевищував природний приріст. Міграція у ці країни значна (щороку 1 млн., 200 тис., 100 тис. осіб відповідно) і є доповненням до природного приросту, а в Ізраїлі міграційний приплив у 90-і роки XX століття забезпечував до 2/3 загального збільшення числа мешканців.

Серед причин зовнішніх міграцій головною була і залишається економічна. Виділяють два види таких міграцій (за В.В. Покшишевським):

- перший – переселенські міграції, що направлені у ті країни, де були вільні території. У такому русі більше всього брали участь мігранти з Великої Британії (понад 20 млн. осіб), Німеччини, Італії, Іспанії, Франції, скандинавських країн, Ірландії („картопляний голод” біля 4 млн. осіб), Польщі, Росії. Районами розселення цих мігрантів стали США, Канада, Бразилія, Аргентина, Австралія, Південна Африка.
- другий – міграції, що пов'язані з договірною контрактацією робочої сили (китайські та індійські кулі).

Найбільший центр тяжіння іноземних робітників на початку третього тисячоліття (біля 15 млн.) утворився в країнах Європейського Союзу, а також у США, країнах Перської затоки, ПАР (Німеччина – 9%, США – 12%, Канада – 19%, Австралія – 23%, Саудівська Аравія – 25%, Кувейт – 51%, Катар – 64%, ОАЕ – 88%).

Економічні причини лежать в основі відносно нового міграційного явища як „*відплив мізків*” – інтелектуальна еміграція, яку розуміють як міграцію наукових і викладацьких кадрів високої та найвищої кваліфікації, реально або потенційно зайнятих науковими дослідженнями та розробками, а також обслуговуванням цієї галузі.

Початок цього виду міграції було покладено ще після другої світової війни, коли із Німеччини у США було вивезено декілька тисяч спеціалістів в галузі фізики, ракетобудування тощо.

Міжнародна інтелектуальна міграція може бути тимчасовою та постійною:

- перша – це одна із форм міжнародної співпраці;
- друга – рівнозначна еміграції – „відплив мізків” („brain drain”).

Так, у 1989 р. із СРСР на Захід виїхало понад 70 тис. наукових співробітників. Багато з них використали форми стажування та обміну, довгострокових контрактів із зарубіжними фірмами або виїхали за власним бажанням на постійну роботу.

З Росії у 2002 р. офіційно виїжджали на роботу за кордон 29 тис. російських дослідників: у Західну Європу (42,4%), Північну Америку (30,4%), в азійські країни (14,2%) та скандинавські країни (5,2%).

Зовнішні міграції часто викликані політичними причинами (звідси „політичний емігрант”). Прикладом цього може бути еміграція майже півмільйона громадян, головним чином „інтелектуалів” (Ліон Фейхтвангер, Альберт Ейнштейн, Енріко Фермі та ін.) з фашистської Німеччини та Італії, з франкістської Іспанії. Політична еміграція у значних масштабах мала місце і в дореволюційній Росії та СРСР (І.І. Сікорський, П.А. Сорокін, С.В. Рахманінов, М.А. Чехов, І.Ф. Стравінський, В.Л. Горовіц та ін. після 1917 р.).

У другій половині XX ст. посилилася зовнішня міграція населення майже на всіх континентах. У Європі – переселення біля 10 млн. німців із країн Східної Європи у ФРН, НДР, Західний Берлін; більша частина англійців повернулася з Індії, Пакистану та інших колишніх колоній у Велику Британію; французів – із Алжиру, Тунісу, Марокко; італійців – з Лівії, Ефіопії; португальців – з Анголи, Мозамбіку (Додаток, табл. 8). В Азії – утворення на території колишньої британської Індії двох незалежних держав – Індії та Пакистану, з наступною трансформацією Східного Пакистану у Бангладеш, спричинило переселення 18 млн. осіб. Переміщення відбувалося в основному за релігійним принципом: індуїсти – до Індії, мусульмани – до Пакистану та Бангладеш.

За останні 50 років переважання економічного фактору стало визначальним в міграційних переміщеннях населення всіх великих регіонів (рис. 2.14).

В останній час значно інтенсифікує міграцію населення збільшення кількості біженців, яких на початку XXI ст. у світі налічувалося більше 25 млн. осіб, і майже $\frac{3}{4}$ їх кількості припадає на країни, що розвиваються. Значні внутрішні та зовнішні потоки біженців характерні для багатьох країн Азії (Афганістан, М'янма, Індія, Шри-Ланка, Іран, Ліван, Кіпр, Ізраїль), Африки (Ангола, Чад, Ефіопія, Судан, Сомалі, Уганда, ПАР), Латинської Америки (Гватемала, Гондурас, Нікарагуа, Перу). У 80-ті роки з Афганістану прийняли біженців Пакистан (3,6 млн.) та Іран (2,8 млн.). Країнами, куди був спрямований потік біженців, були Йорданія (900 тис.), Малаві (800 тис.). Все це „відгомін” різного роду територіальних конфліктів, національних міжусобиць, голоду, гострої політичної боротьби, військових дій, розпаду держав (Югославія – 2,5 млн. біженців, Росія – понад 1,5 млн.).

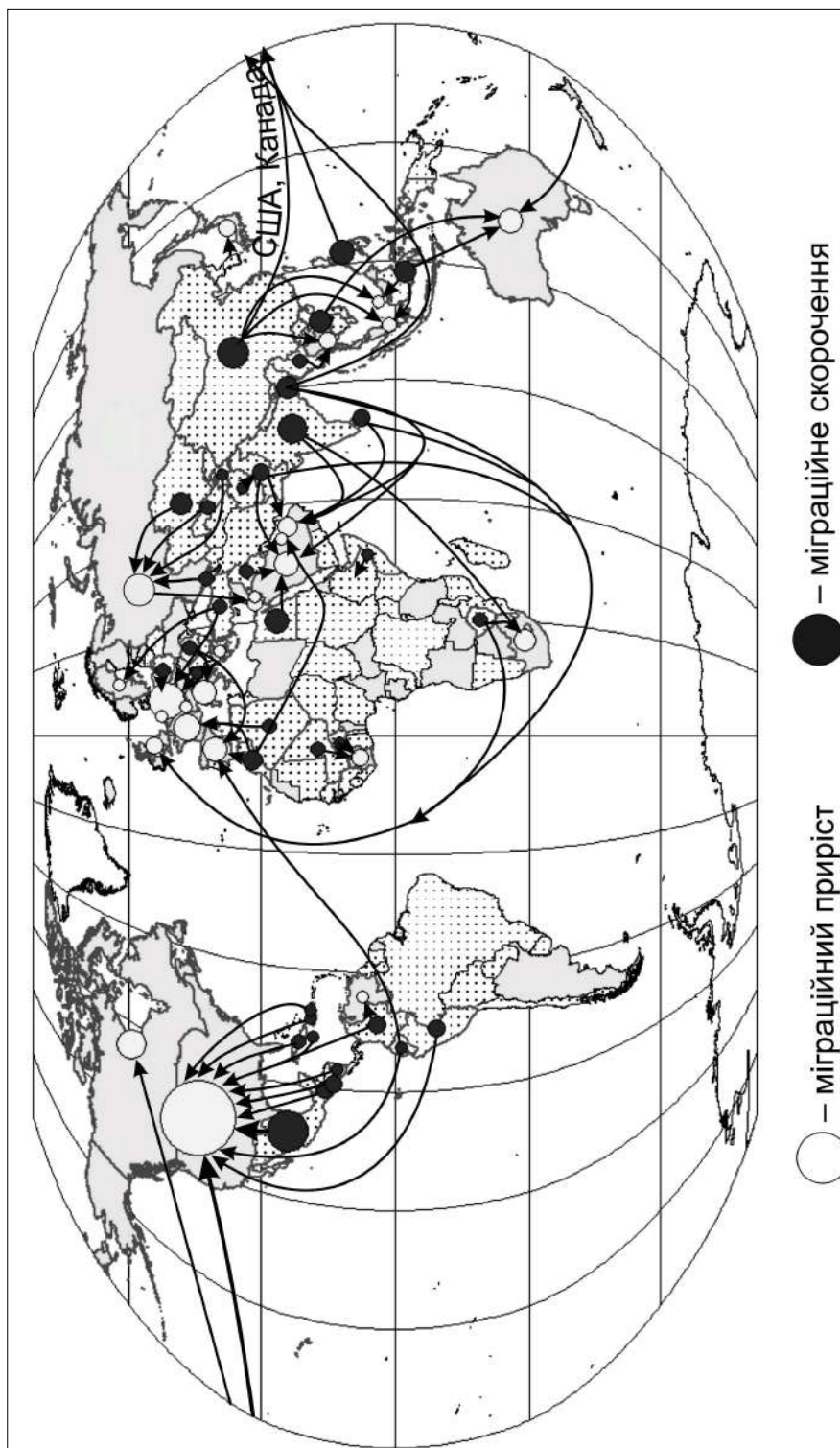


Рис. 2.14. Основні напрямки міграційних потоків за 1960–2010 рр. Країни з додатним сальдо міграції за вказаний період зафарбовані однотонно, з від'ємним – закраплені. Площі кругів пропорційні величині сальдо міграції

Прикладами примусових міграцій можуть бути „перекидання” з Африки до Америки у XVI–XIX ст. десятків мільйонів негрів-рабів або примусова депортація у Німеччину 9–10 млн. осіб, з окупованих нею країн, у роки другої світової війни.

Найбільш характерними для СРСР і найбільш масовими типами репресивних міграцій були депортації за етнічною („покарані народи”, „зачищення кордонів”) та соціальною („куркульське заслання”) ознаками. Але значну роль мали проміжні і змішані типи (договірні репатріанти, оstarбайтери). У кожному із цих випадків мова йде про декілька мільйонів осіб.

Появі екологічних біженців сприяє загрозливе для життя забруднення оточуючого середовища у районах, де вони раніше проживали. Прикладом можуть бути біженці з районів навколо Чорнобильської АЕС, районів природних катастроф (виверження вулканів, наводнення, спустошення тощо).

Існує багато різних теоретичних концепцій та типологій міграцій. Цікаву типологію міграцій з одночасним використанням різних критеріїв дає У. Петерсон (табл. 2.16).

У типології використані різні критерії: відношення, мета (стимул), форма й тип переселення. На першому місці є критерії мети міграції, характеру міграції, що визначає положення мігранта у новому для нього середовищі. Він визначив також *міграції у пошуках новацій*, які викликані бажанням отримати додаткові матеріальні та культурні переваги, а також *консервативні міграції*, що характеризуються пасивністю мігрантів, які мають намір або перенести старі типи поведінки у нове середовище, або відтворити їх на новій території. У. Петерсон розділяє *примусові* і *вимушені міграції*. Для вимушеної міграції характерна певна свобода у прийнятті рішення про від'їзд або виборі пункту призначення; вона є результатом економічного, соціального або політичного тиску, але не має прямої загрози для життя. Примусова міграція (втеча від навали, фронту, що наближається, фізичних переслідувань тощо) – люди не мають ніякого впливу на маршрут, час та мету міграції перед загрозою знищення, окрім втечі.

Таблиця 2.16

Типологія міграцій (за У. Петерсоном)

Відношення	Стимул міграції	Клас міграції	Тип міграції	
			консервативна	пошук новацій
Людина–природа	Екологічний тиск	Примітивна	Переселення народів, кочування	Утеча із села
Держава–громадянин	Міграційна політика	Примусова, вимушена	Переселення, втеча	Работоргівля, вербування кулі
Людина–суспільні норми	Більш високі потреби	Вільна	Групова	Піонерна
Групова поведінка	Соціальний імпульс	Масова	Заселення	Урбанізація

У XIX ст. англійський вчений Е. Равенстейн сформулював „Закони міграції”, які були покладені в основу теоретичних концепцій. Вони представлені таким чином:

1. Більшість міграцій відбувається на невеликі відстані.
2. Міграції населення на великі відстані скеровані до великих торгових та промислових центрів.
3. Міські жителі менш рухомі у міграціях, ніж сільські.
4. Міграція відбувається поступово, крок за кроком.
5. Кожному міграційному потоку відповідає свій зустрічний (контрпотік).
6. Жінки більш активні у внутрішніх міграціях, чоловіки – у міжнародних; сім’ї мало мігрують за межі країни.
7. Більшість мігрантів є дорослим чоловічим населенням.
8. Ріст великих міст обумовлений (практично) міграцією, а не природним приростом у них.
9. Більшість мігрантів із села ідуть у великі торговельні та промислові центри.
10. Масштаби міграцій зростають з розвитком промисловості та торгівлі, і особливо з розвитком транспорту.
11. Економічні причини є визначальними.

Далі сформульовані ним закони модифікувалися, перевірялися на великому емпіричному матеріалі і стали основою моделювання міграцій населення.

З концепцією чинників міграції (Е. Лі, США) пов’язане уявлення про вибірковість міграцій для певних груп населення (селективність). Е. Лі доповнив і модифікував закони Е. Равенстейна з врахуванням досягнень різних наукових дисциплін.

У сучасних умовах значна увага приділяється ідентифікації міграції населення в межах збільшення територіальної мобільності населення, її причин та наслідків.

2.5.3. Показники величини міграції

Для розрахунку масштабу міграції використовують різні показники.

I – Показники, що відображають загальний масштаб та інтенсивність переміщень.

1.1. *Міграційний потік або обіг (брutto-міграція)* – загальне число мігрантів у країні (районі) протягом даного часу (року, місяця):

$$M_{\circ} = II + B,$$

де $M_{\circ}$ – загальне число всіх мігрантів, що прибули (II) та вибули (B) протягом певного періоду.

1.2. *Коефіцієнт міграційної рухомості* – K_{MP} – величина міграційного обороту із розрахунку на 1000 жителів країни (регіону) протягом певного часу:

$$K_{MP} = \frac{П + В}{P} \cdot 1000$$

де P – середньорічна чисельність населення.

$П$ – Показники, що відображають вплив міграцій на чисельність населення.

2.1. *Сальдо міграції або міграційне сальдо (нетто-міграція)* – $МС$ – як різниця між числом прибулих і вибулих, що визначає результат (ефективність) міграції протягом певного часу:

$$МС = П - В$$

Якщо $П = В$, чисельність населення не змінюється.

2.2. *Коефіцієнт міграційного сальдо* – $K_{МС}$ – величина міграційного сальдо з розрахунку на 1000 жителів країни (району) протягом певного часу:

$$K_{МС} = \frac{П - В}{P} \cdot 1000$$

III – Показники, що відображають вплив міграції на відтворення населення.

Міграція населення як демографічний процес впливає на процес росту чисельності населення міста, країни. Відомо, що загальний приріст чисельності населення складається з міграційного приросту (нетто-міграції) та природного приросту. Баланс приросту населення між двома періодами такий:

$$P_t - P_{t-1} = \Delta P = H - C + П - В,$$

$$\text{або } \Delta P = П_{\Pi} + М_{\Pi},$$

де P_t – чисельність населення на момент t ,

P_{t-1} – чисельність населення на момент $t-1$,

H – число народжених за період,

C – число померлих за період,

$П$ – число прибулих за період,

$В$ – число вибулих за період,

$ПП$ – природний приріст,

$МП$ – міграційний приріст.

Порівняння коефіцієнтів сальдо міграції та відтворення населення дає можливість визначити вплив міграційних процесів на динаміку країни або району. Якщо коефіцієнт від'ємного сальдо міграції менший за коефіцієнт природного приросту, то чисельність населення зростає, якщо більший – зменшиться. Для оцінки співвідношення показників нетто-міграції та природного приросту застосовують *показник міграційної напруги*. Якщо сальдо міграції дорівнює природному приросту населення, показник міграційної напруги становить 1 або 100%; напруга падає, якщо співвідношення зменшується, а зі збільшенням значення коефіцієнта – зростає.

$$M_H = \frac{M_C}{\Pi_{\Pi}} \cdot 100,$$

де M_H – коефіцієнт міграційної напруги,
 M_C – коефіцієнт сальдо міграції населення,
 Π_{Π} – коефіцієнт природного приросту.

Ефективність самого *процесу міграції* населення оцінюється відношенням міграційного сальдо до міграційного обігу

$$K_E M_H = \frac{\Pi - B}{\Pi + B} \cdot 100.$$

Статистичні матеріали для вивчення міграційних процесів отримують з різних джерел, ними можуть бути показники перепису населення і матеріали поточного обліку руху населення.

2.5.4. Міграція та відтворення населення

Міграції впливають на природне відтворення населення. Під їх впливом відбуваються зміни у статевій та віковій структурі населення. Вікові групи істотно розрізняються за рівнем міграційної рухливості. Рухливість усього населення тим вища, чим вища у ньому частка найрухливіших вікових груп. Як правило, із країн виходу мігрантів виїжджають молоді чоловіки-одинаки. Населення цих країн стає більш старим, частка жінок у ньому зростає. У країнах прийому мігрантів поступово зростає частка чоловіків у молодому віці.

Рухливість населення залежить і від шлюбного стану, і від кількості дітей у сім'ї та навпаки, так як часті переїзди сімей призводять до відкладення народжувань, а зрештою й до зменшення їхньої кількості.

Зумовлена міграціями диспропорція статевого складу населення ускладнює укладання шлюбів, що, у свою чергу, має вплив на інтенсивність процесу народжуваності як у місцях вибуття, так і у місцях заселення. У зв'язку з прискоренням старіння населення у районах вибуття зростає смертність.

У внутрішніх переселеннях між містом і селом основу становлять сімейні переселенці. У потоках вимушених переселенців переважають жінки та діти, які хочуть зберегти своє життя.

Разом з тим направлення потоку із країни з високим приростом населення у країни, де приріст населення зменшується, є фактором підтримки цього приросту.

Така ситуація зафіксована частково у країнах Західної Європи та США, де вже сформувалася значна діаспора переселенців із країн Азії, Африки, Латинської Америки, що зберігають традиційно високу народжуваність.

Дослідники відзначають, що для іммігрантів переселення на нові місця є тяжким психоемоційним шоком. Людина, прив'язана до своїх рідних, до своєї мови, своєї країни, до її гуманітарного багатства, мало транспор-

табельного через недостатню стандартизованість, має тисячу причин, щоб не емігрувати. Переселенці потребують довгої адаптації до нових норм і традицій життя, про що говорять підвищені показники смертності та захворюваності серед першого покоління мігрантів.

Особлива демографічна ситуація утворюється у країнах та регіонах, куди направлена трудова міграція. Значна частина мігрантів залишається на постійне проживання у країнах, що їх приймають; поступово викликає до себе свої сім'ї або утворює нові.

Лише процес „натуралізації”, тобто розуміння і пристосування до нових умов життя, до характеру демографічної поведінки населення країни, що їх прийняла, веде до вирівнювання демографічної ситуації відповідно до моделі, яка характерна для цієї країни.

Велике переселення мігрантів вирішує для країни, що приймає, проблему поповнення трудових ресурсів, серед яких переважають чоловіки у працездатному віці і „закривають” проблему зменшення показників народжуваності серед корінних жителів країни. Це особливо помітно у США, де падіння народжуваності не підтримується відповідною демографічною політикою, а розраховує на приплив робочої сили з інших країн.

2.5.5. Вплив міграції на процес перерозподілу населення світу

Масові переміщення людей суттєво впливали на географію, структуру та динаміку населення окремих континентів і країн. Під дією міграційних процесів відбувався процес перерозподілу населення світу, заселення та освоєння нових територій та континентів. Історія міграцій населення говорить про зміни напрямів руху, масштабів потоків, причин переселення. Виділяють такі періоди масових переселень людей:

I. Масові переміщення людей, що були викликані різними природними і соціально-економічними причинами, почалися ще у глибокій давнині. В епоху збирання і кочового скотарства вони були головним засобом виживання людей. Перехід до осілості викликав пошук вільних земель, освоєння нових територій.

У IV–VII ст. – велике переселення кочових народів – гунів, аланів, половців із внутрішніх районів Азії на захід, а у Європі – „варварських” германських племен з Одера у Римську імперію та її провінції – сучасну Францію, Англію, північну Італію, тобто на всю територію Європи; у той час почався рух слов'ян на Балканський півострів, у Східну Європу із Прикарпаття.

II. Період Великих географічних відкриттів XV–XVII ст. – спочатку відносно невеликі потоки переселенців зі „старого світу”, головним чином із Європи до Африки, Азії, Америки. Мігранти виступали у якості колонізаторів, які підкоряли місцеве населення, товарні ринки, джерела сировини. Переселенці зі „старого світу” залучили до сучасного господарства простір Північної та Південної Америки, Австралії, Північної Азії.

Колонізація Латинської Америки у XVI ст., знищення місцевого населення, зменшення робочої сили спричинили ввіз негрів-рабів із Африки –

за 3 століття работоргівлі загальна кількість рабів, що були привезені, становила приблизно 10 млн. осіб.

III. Великі потоки мігрантів за океан у XVIII–XIX ст. дали Велика Британія, Італія, Німеччина, Іспанія, Франція, Ірландія, країни Скандинавії, Польща, Росія, Україна. За цей час Європу покинуло понад 50 млн. осіб із цих країн.

Головними центрами імміграції стали Північна та Південна Америка, а потім Австралія і Нова Зеландія.

25 травня 1838 р. уряд США почав переселення корінних жителів Америки на Захід – „Дорога сліз” (1300 км). На звільнені землі прийшли білі поселенці. За 1838–39 рр. було переселено 17 тис. індіців – чероки. До нашого часу США пережили 4 хвилі імміграції.

I хвиля – друга половина XVIII–початок XIX ст. – пов’язана з масовим переселенням ірландців, англійців, німців, італійців, голландців, шведів, валлійців, що привело до збільшення населення до 700 тис. осіб (початок XVIII ст. – 250 тис.).

II хвиля – двадцять роки XIX ст. За 50 років (1820–1870 рр.) прибуло приблизно 7,5 млн. осіб, головним чином ірландці, німці (2 млн. осіб).

III хвиля – 80-ті роки XIX ст. – з Південної та Східної Європи прибуло біля 7,5 млн. осіб. Початок XX ст. характеризується потоком мігрантів з Італії, Австрії, Угорщини, Росії (1900–1910 рр.). У 1932 р. почалася максимальна імміграція з Німеччини, а також з Данії, Норвегії, Швеції, Швейцарії, Голландії та з Азії (Китай).

IV хвиля – з середини 60-х років XX ст. (китайці, турки, філіппінці, поляки, євреї, литовці). У 1998 р. – 9,6% жителів США (кожний десятий) народилися за межами країни. Основний потік мігрантів складався з мешканців Латинської Америки, Азії, Європи (7–8% загальної чисельності).

Після Другої світової війни продовжувала переважати імміграція із Європи (ФРН, Великої Британії, Ірландії, Італії, Нідерландів, Угорщини, Польщі та інших країн). Починаючи з 1965 р. США прийняли заходи щодо обмеження імміграції (визначили рівень 290 тис. осіб на рік).

IV. Двадцяте століття дало нову хвилю переселенців із „старого світу” до „нового”, що була викликана важкими наслідками I та II світових війн. Тільки з Європи виїхало за океан понад 15 млн. вимушених мігрантів. З війнами і революціями пов’язані великі переселення народів між європейськими країнами (1917–1925 рр. з Росії біля 2 млн. осіб у Центральну і Західну Європу).

Утворилися багатомільйонні потоки вимушених переселенців у період фашизму і після його падіння (німці, чехи, поляки, українці та ін.). Понад 5 млн. євреїв виїхали до Ізраїлю.

З середини XX ст. потоки переселенців змінили свій напрям. Європа сама стала приймати іммігрантів зі своїх колишніх азійських та африканських колоній. До Німеччини був скерований потік мігрантів з Туреччини, арабських та балканських країн, Східної Європи. Північна Америка поча-

ла приймати населення Південно-Східної Азії та Латинської Америки. У 70–90-ті роки збільшився потік вимушених мігрантів і біженців із регіонів, що були охоплені війною, і країн, які страждали від голоду – із Афганістану, Ірану, Лівану, Іраку, Анголи, Ефіопії, Гондурасу, Гватемали та ін. Ці потоки оцінюються у десятки мільйонів осіб і напрямлені як у сусідні, більш розвинуті країни, так і до Європи й Америки.

На початку 90-х років доля Латинської Америки становила понад 2/3 об'єму міграційного потоку (Мексика, Пуерто-Ріко, Куба). Друге місце – Азія (22%) – філіппінці, корейці, китайці, в'єтнамці, камбоджійці, індійці – головним чином – нелегали.

У 90-ті роки почалася імміграція з СРСР, а потім з СНД (спочатку євреїв, німців, вірмен, греків, росіян, українців та ін.).

За період 1989–2002 рр. пострадянський простір покинуло понад 1,5 млн. євреїв разом зі своїми родичами, що належали до інших народів. З них 940 тис. (62%) емігрували до Ізраїлю. Майже 2/3 емігрантів до Ізраїлю дали Україна (33%) та Росія (32%). У 1990 р. кількість мігрантів з України – 58,9 тис., Росії – 45,5 тис., Білорусі – 23,4 тис., Узбекистану – 20,7 тис., Молдавії – 11,9 тис. осіб. Разом ця сума становить 185,2 тис. осіб.

Росія за попередні 15 років стала донором як висококваліфікованих кадрів, так і трудових мігрантів масових професій. Разом з тим, до неї направлені більш масові потоки мігрантів з країн СНД і Південно-Східної Азії. За оцінками реальна чисельність присутніх трудових мігрантів – 5–6 млн. осіб, в тому числі біля 1 млн. з України, 200–300 тис. із Молдавії, до 1,5 млн. з країн Закавказзя, біля 1 млн. з країн Центральної Азії.

Серед конкретних причин росту еміграції у 90-х роках були:

- причини, що мали універсальний характер (розпад СРСР, економічна криза тощо);
- етносоціальні причини (німці, вірмени, кримські татари, євреї, греки тощо);
- причини особистого характеру (шлюби з іноземцями, возз'єднання з рідними, що живуть за кордоном тощо);
- неможливість (вченим, артистам, спортсменам тощо) реалізувати свої здібності.

Еміграція небажана, перш за все, з економічних причин, оскільки її супутниками є „відплив мізків”. Більша частина тих, хто виїжджає, представники нового молодого покоління з вищою освітою, висококласні спеціалісти, кандидати, доктори наук.

Трагічність ситуації в тому, що більшість з тих, що виїхали, працюють не за фахом, а в ресторанах, готелях, на прибиранні сміття, шоферами таксі тощо.

Разом з тим, деякі західноєвропейські країни звертаються до трудової („контрактної”) міграції цільового типу, в результаті чого вони мають можливість отримувати додаткові кредити для розвитку національної економіки. В країнах-експортерах з'являється додаткове джерело валютних доходів

у формі поступлення від мігрантів з Югославії, Туреччини, Єгипту, Пакистану – перекази становлять млрд. доларів.

Міжнародна трудова міграція є частиною сучасної світової економіки. У міграційний трудовий обмін втягнуто більшість країн світу. За оцінкою ООН, на початку XXI ст. в світі нараховується більше 200 млн. осіб, що мешкають у країнах, у яких вони не народилися, що складає біля 3% населення планети.

За другу половину XX ст. чисельність мігрантів потроїлась. Міжнародна організація праці (МОП) оцінює чисельність трудових мігрантів у 36–42 млн. осіб, а з членами сімей їх число досягає майже 100 млн.

Згідно з оцінками Всесвітнього банку, грошові переведення мігрантів на батьківщину у 2009 р. складали 414 млрд. доларів, в тому числі у країни, що розвиваються – 336 млрд. доларів.

Доля „міградоларів” (грошові перекази мігрантів з країн перебування на батьківщину) у сукупності ВВП країн, що розвиваються становила у 2009 р. 2,1%. Але у ряді країн цей показник більший. У шести країнах (Індія, Китай, Мексика, Філіппіни, Франція та Бангладеш) грошові перекази мігрантів перевищили 10 млрд. доларів США, а в перших двох названих – наблизилися до 50 млрд (рис. 2.15).

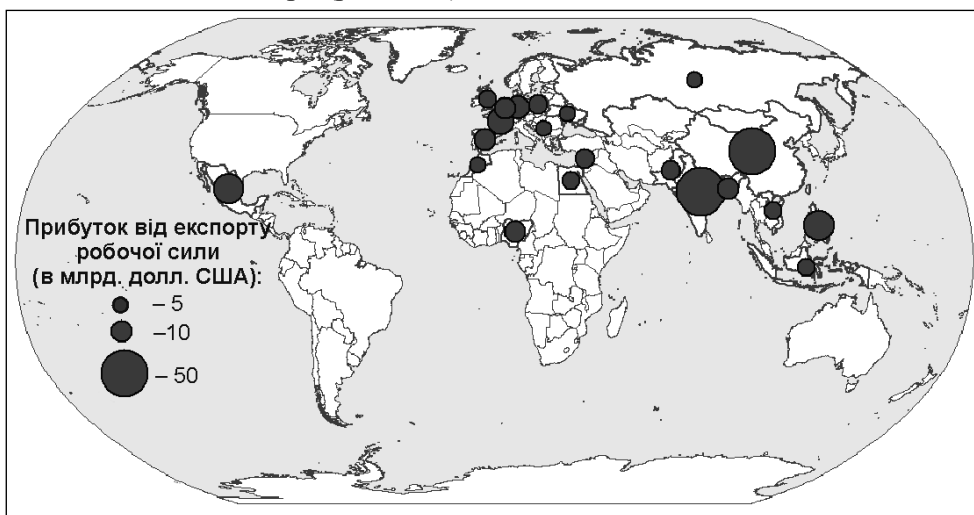


Рис. 2.15. Грошові перекази мігрантів. Пунсонами позначені країни, де прибуток від експорту робочої сили в 2010 р. перевищив 5 млрд. дол. США.
Площі пунсонів пропорційні сумі переказів

В наш час збільшується географія країн, що приймають мігрантів. Це Китай, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Саудівська Аравія, Росія (за останні 10 років прийняли понад 4 млн. осіб).

В останній час Південно-Східна Азія перетворилася у регіон масових міжнародних міграцій.

У 1970 р. значним районом масової трудової імміграції стає Перська затока; країни, що розташовані тут, розбагатіли на видобутку та експорті нафти. Вже у 1975 р. тут нараховувалося 2,5–3 млн. робочих-іммігрантів, до 1990 р. їх кількість збільшилася до 8 млн. осіб, а в 2010 р. перевищила 15 млн. У складі мігрантів – кваліфіковані робітники та спеціалісти з Індії, Тайваню, КНДР, країн Латинської Америки, США і Західної Європи, згодом – некваліфіковані робітники з Пакистану, Бангладеш, Індії. Потік робітників до 90-х років минулого століття йшов і з сусідніх арабських держав – Єгипту (понад 3,5 млн. осіб), Ємену, Йорданії, Палестини, Сирії, Лівану, Судану, Сомалі, Омана, але після кувейтської агресії Іраку, яка була підтримана більшістю закордонних арабських робітників Кувейту, їх було витіснено з країн Перської затоки.

На початку ХХІ ст. у господарстві арабських країн Перської затоки, головним чином у будівельній та нафтовій промисловості, більше 3/4 всіх робітників були іноземцями.

Лідерами із загального числа іноземних робітників є Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Катар (86% населення складають іноземці), до останнього часу і Ірак. Етнічний склад іноземних робітників дуже строкатий. Наприклад, у 2010 р. в ОАЕ працювало 1 млн. 750 тис. вихідців Індії, 1 млн. 25 тис. пакистанців, 500 тис. мешканців Бангладеш. Китайців, філіппінців, тайландців, корейців, афганців, іранців, арабів та представників інших держав загалом нараховувалось ще біля 900 тис. чоловік.

Для Південно-Західної Азії характерні також масові міграції з політичних та релігійно-етнічних причин. Це міграція арабів-палестинців у 1948 р. (утворення держави Ізраїлю) до сусідніх арабських країн; після арабо-ізраїльської війни 1967 р. – депортація значної групи палестинців (біженці у секторі Газа, Лівану, Сирії). Політична боротьба ведеться і в наш час.

Масова міграція була результатом довготривалої війни в Афганістані: декілька мільйонів біженців поселилися у Пакистані та Ірані. У періоди особливого загострення політичної боротьби і військових дій масового характеру набували потоки біженців із Лівану, Ірану, біженців-курдів із Іраку і Туреччини головним чином у країни Європи (нелегальна еміграція).

Мігранти в Австралії з'явилися у ХVІІІ ст., коли англійський уряд почав використовувати її територію як колонію. Парламент Англії запропонував створити там поселення каторжників. В травні 1787 р. із Англії під керівництвом капітана Філіппа був відправлений флот із 11 парусних суден з каторжниками (850 каторжників) та їх супроводжуючими, які заснували на материку європейське поселення – Сідней. У наступні 80 років в Австралію було заслано з Англії 100 тис. каторжників, які стали основною частиною населення далекої колонії. У ХІХ ст. внаслідок двох „лихоманок” – земельної та золотої – збільшився потік мігрантів, що призвело до зростання населення (1861 р. – 1,1 млн. осіб, 1881 р. – 2,2 млн., 1901 р. – 3,8 млн.).

Протягом усього цього часу роль імміграції у заселенні континенту була переважаючою або значущою.

На початку ХХІ ст. у світі нараховувалося більше 200 млн. осіб, які утворили своєрідну „номаду” – націю людей – мігрантів, серед яких понад 37% були трудящі мігранти, 17% – біженці, 20% – вимушені переселенці. Сучасні міграції сприяють територіальному перерозподілу населення із регіонів з великим надлишком трудових ресурсів у країни та райони, які можуть їх прийняти. Сучасними центрами та полюсами тяжіння є всі континенти, за винятком Африки.

Питання для самоперевірки

1. Міграції населення, їх причини і мотиви, значення.
2. Види міграцій – за направленням, причинами, формою, тривалістю.
3. Сучасні міграції населення та їх географічне поширення.
4. Зовнішні міграції, основні фактори формування їх в країнах різних типів.
5. Географія внутрішніх і зовнішніх потоків біженців. Поясніть причини зростання їх у світі.
6. Міграційні процеси на території України.
7. Міграції населення Закарпаття.

2.6. Статеві-вікова структура населення

Ключові слова: статевий склад населення, віковий склад населення, вік людини, біологічний вік, календарний вік, вікові групи, типи вікової структури населення, середній і медіанний вік населення, положення про оптимальну вікову структуру населення, демографічне навантаження працездатного населення.

Демографічний склад населення – це розподіл людей за статтю, віком, сімейним станом, шлюбною та репродуктивною поведінкою та іншими ознаками, які впливають на його відтворення. Кількісний склад цих груп та їх співвідношення змінюються з часом та по регіонах, країнах. Тому демографи постійно слідкують за складом населення певної території, бо це необхідно для демографічного аналізу та прогнозу.

Інформація про склад населення є основою розробки соціальної та демографічної політики країн та регіонів, розвитку закладів освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, зайнятості населення тощо. Тому аналіз та прогноз складу населення має важливе прикладне значення.

Статевий склад населення – розподіл людей на чоловіків та жінок. Для його характеристики використовують такі показники: процентне співвідношення чоловіків та жінок у складі населення та кількість чоловіків, що припадає на 1000 (або 100) жінок.

Головні причини, що визначають співвідношення статей у світі, наступні:

1. Природою закладено в цілому рівне співвідношення статей, але ця рівність не абсолютна. Встановлено, що у світі хлопчиків народжується

більше, ніж дівчаток у співвідношенні 105–106 хлопчиків на 100 дівчаток. За останні два десятиріччя цей показник став ще більш асиметричним, досягши відмітки 107, що пов'язано із спробами вибрати стать новонародженого в деяких країнах, у першу чергу в Китаї. Однак, у зв'язку з тим, що смертність серед чоловіків вища, ніж у жінок, то співвідношення статей вже до 20–50 років вирівнюється.

2. Існує залежність частоти появи хлопчиків та дівчаток від віку матерів. Так, у молодих матерів у віці 18–20 років більша вірогідність народження хлопчиків – їх співвідношення – 120:100, а у матерів понад 35 років – протилежне співвідношення. У числі первісток також переважають хлопчики, а серед третіх-четвертих дітей – дівчатка.

3. Суттєві відмінності у середній тривалості життя чоловіків та жінок. У старших вікових групах починають переважати жінки. У віці після 70 років на 100 жінок припадає 50–70 чоловіків.

4. Війни, де гинуть переважно чоловіки. Так, у перші роки після Другої світової війни у країнах (що воювали) Європи, Росії, США на 100 жінок припадало лише 90 чоловіків, а загальна кількість жінок у цих країнах була майже на 40 млн. осіб більша, ніж чоловіків.

5. Міграція населення. Більш рухомі чоловіки, тому у районах виїзду людей – збільшена частка жінок, а у районах з додатним сальдо міграції часто зростає частка чоловіків. Але під впливом різних соціально-економічних чинників склад мігрантів може значно змінюватися.

6. Характер економіки, який вимагає різну потребу у чоловічій та жіночій праці – важка промисловість, будівництво та невиробнича сфера.

На початку ХХІ ст. на Землі проживає чоловіків на 50–60 млн. більше, ніж жінок (на 100 жінок припадає 101,7 чол.). Це обумовлено кількісним переважанням чоловічого населення в країнах, що розвиваються, де мешкає біля 80% жителів Землі, особливо в Китаї та Індії. Для цих країн характерні значні диспропорції у співвідношенні статей при народженні, а також більш високі показники смертності жінок та дівчат у зв'язку з більш пригнобленим суспільним становищем жіночого населення.

Найбільше переважання чоловіків характерне для країн Азії, в країнах Африки і Австралії та Океанії співвідношення чоловіків та жінок приблизно 1:1, а у всіх розвинутих країнах та у Латинській Америці жінок більше, ніж чоловіків, при середньому співвідношенні 100:95 (51,4%), в основному за рахунок старших вікових груп. Найбільше чоловіків у країнах Південної Азії і в Китаї, де їх приблизно на 90 млн. більше, що становить 51,4% (табл. 2.17, рис. 2.16).

Розподіл населення за віком пов'язаний з особливостями і динамікою його відтворення та міграцією. Вікова структура впливає майже на всі демографічні показники, особливо на загальні коефіцієнти народжуваності та смертності, на частку економічно активного населення тощо.

Вік людини – це період від народження людини до того чи іншого моменту життя, який відлічується. Розрізняють біологічний вік, який визнача-

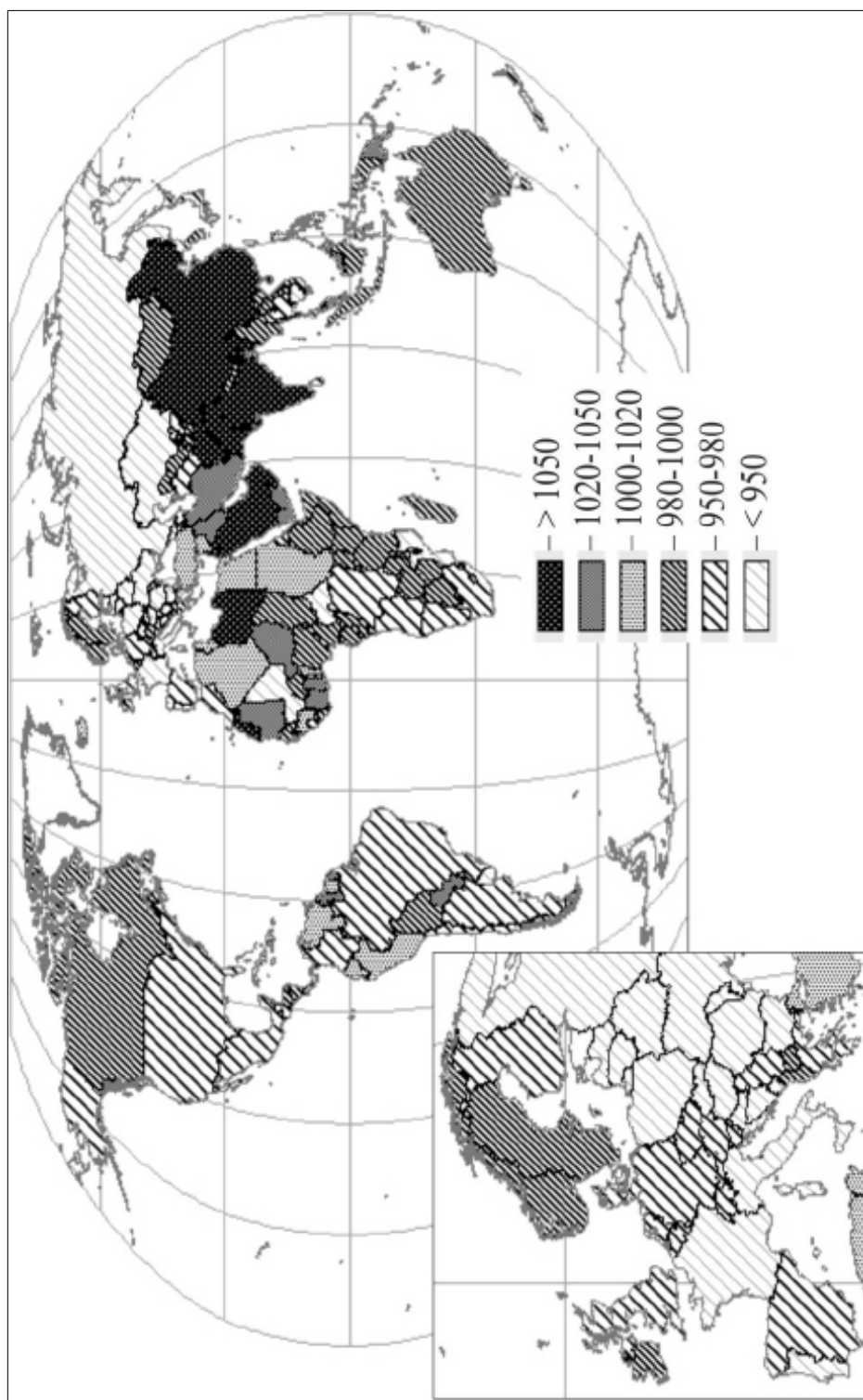


Рис. 2.16. Статсва структура населения світу (чоловіків/1000 жінок; оцінка ООН на 2010 р.)

Таблиця 2.17

**Структура населення регіонів світу за статтю, 1990 та 2010 рр.
(за даними ООН)**

Регіони	Чоловіки, млн. осіб		Жінки, млн. осіб		Частка жінок, %		На скільки мільйонів чоловіків більше (+) або менше (-), ніж жінок	
	1990р.	2010р.	1990р.	2010р.	1990р.	2010р.	1990р.	2010р.
Африка	317	511	319	511	50,2	50,0	-2	0
Лат. Америка	220	291	223	299	50,3	50,7	-3	-8
Півн. Америка	137	170	144	174	51,2	50,6	-7	-4
Азія	1639	2131	1561	2033	48,8	48,8	78	98
Європа	346	356	374	382	51,9	51,8	-28	-26
Океанія	13,5	18,3	13,5	18,3	50,0	50,0	0	0
Увесь світ	2673	3478	2634	3418	49,6	49,6	39	60
Більш розвинуті країни	554	601	591	635	51,6	51,4	-37	-34
Менш розвинуті країни	2119	2877	2043	2783	49,1	49,2	76	94

ється станом обміну речовини та функцій організму, а також відповідністю цих процесів віковим нормам людської популяції. Календарний вік вимірюється часом, який минув від моменту народження. У процесі еволюції тривалості життя уявлення про вікові періоди змінюється. Приблизна періодизація життя людини надана у таблиці 2.18.

Віковий склад населення – це розподіл населення за віковими групами, які характеризуються чисельністю груп, що виділені, та їх співвідношенням між собою. У демографічному аналізі виділяють: однолітні (з різницею у 1 рік), п'ятирічні (1–4, 5–9, ..., 95–100 років), десятирічні (з інтервалом у 10 років) вікові групи.

Для спеціальних цілей вивчення складу населення існують свої вікові критерії. Найбільш важливий поділ людей за віком здійснюється:

1. Виходячи із репродуктивних властивостей людей:
 - до 15 років – покоління дітей;
 - 15–49 років – покоління батьків;
 - 50 років і більше – покоління прабабків.
2. Виходячи із здібностей людей того чи іншого віку і статі до трудової діяльності – населення у допрацездатному, працездатному, післяпрацездатному віці.

Межі вікових груп встановлюються на основі трудового законодавства, місцевих традицій тієї чи іншої країни.

У статистиці ООН критерії поділу на великі групи населення інші: до *дитячого віку* належать особи до 14 років, до дорослого працездатного на-

селення – від 15 до 65 років, старших 65 років – відносять до похилих. У ряді країн існує практика більш раннього залучення людей до трудової діяльності та більш пізнього виходу на пенсію (там, де пенсія встановлена).

В Україні *працездатний вік* для чоловіків 16–60 років, для жінок 16–55 років, але намічено підвищення його верхньої межі, що викликано рядом соціально-економічних чинників. У США до працездатного населення належать особи з 16 років, в Англії, Канаді – з 15, у Мексиці і Португалії – з 12, в ПАР для білих з 15, а для банту з 10 років тощо. *Пенсійний вік* для чоловіків у більшості розвинутих країн становить 65 років.

Існують інші вікові критерії, такі як вік повноліття – вік наставання юридичної та соціальної відповідальності та трудового права; вік призову на військову службу; вік вступу до шлюбу тощо.

Таблиця 2.18

Періодизація життя людини

Вік людей	Назва категорії людей
від 1 до 7 днів	новонароджені
від 7 днів до 1 року	немовлята
1–3 роки	раннє дитинство
4–7 років	перше дитинство
8–12 років (хлопчики)	друге дитинство
8–11 років (дівчатка)	друге дитинство
13–16 років (хлопчики)	підлітки
12–15 років (дівчатка)	підлітки
17–21 рік (хлопці)	юнаки
16–20 років (дівчата)	дівчата
22–35 років (чоловіки)	I період зрілості
21–35 років (жінки)	I період зрілості
36–60 років (чоловіки)	II період зрілості
35–55 (жінки)	II період зрілості
61–75 років (чоловіки)	похилі люди
56–75 років (жінки)	похилі люди
76–90 років	старі люди
90 і більше років	довгожителі

Особливо виділяється вікова група жінок у *фертильному віці* (15–49 pp.), коли жінка може народжувати дітей. Від кількості і частки цієї групи населення значно залежить рівень народжуваності.

У кожному суспільстві складається досить стійка вікова структура населення. У залежності від переважання тих чи інших груп, населення характеризується як „молоде”, „зріле”, „старіюче”.

У XIX ст. шведський демограф А.Г. Сундберг запропонував виділяти три основні *типи вікової структури населення*: *прогресивний* (з великою часткою дітей у загальній чисельності населення, що відповідає високому показникові природного приросту); *стаціонарний* (з майже рівними частками дитячих та старечих вікових груп населення, що характеризує дуже

невеликий або незмінний природний приріст); *регресивний* (з великою часткою старих людей, якій відповідає звужене відтворення населення) (табл. 2.19).

Інші дослідники вважають, що прогресивним є такий тип популяції населення, коли його чисельність у віці до 15 років становить понад 25%, а 50 років і більше – менше 25%.

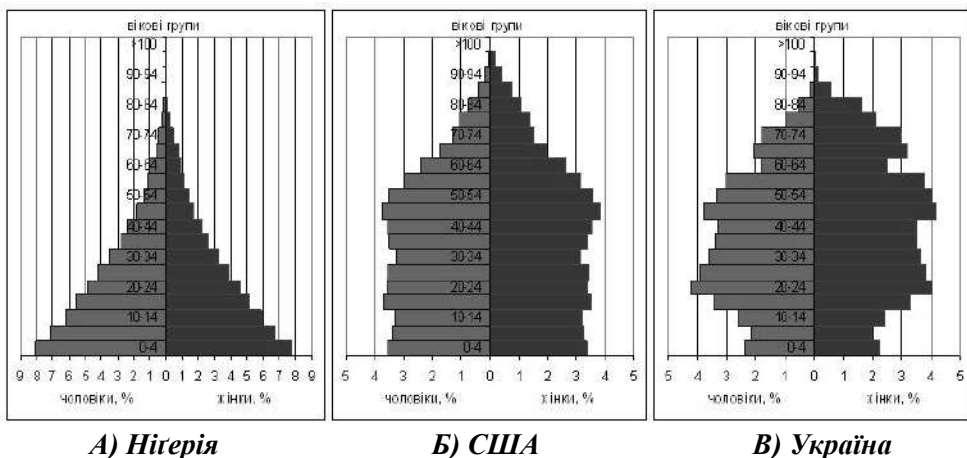
Таблиця 2.19

**Типи структур населення, %
(за А. І. Сундбергом)**

Тип структури	Вікові групи		
	до 15 років	15–49 років	50 років і більше
Прогресивний (що розвивається)	40	50	10
Стаціонарний (стабілізований)	27	50	23
Регресивний (що деградує)	20	50	30

Графічне зображення структур населення з переважанням різних вікових груп запропонував у 1930 р. німецький вчений Ф. Бургльорфер за допомогою пірамід різної конфігурації (рис. 2.17).

А. Молоде населення має вигляд піраміди у формі правильного трикутника. Вона показує велику частку дітей (біля основи піраміди) і малу частку людей похилого віку (біля її верху), що створює умови для росту населення.



**Рис. 2.17. Типи вікових структур (за Ф. Бургльорфером, приклади сучасні):
А – молоде (ростуче) населення; Б – зріле (стаціонарне) населення; В –
старіюче (зменшуване) населення**

Б. Зріле населення має вигляд піраміди у формі дзвона (переважають дорослі покоління та помірна частка інших вікових груп), яка показує стабільність, стійкість чисельності населення, можливість заміни поколінь, що відходять, підростаючими. Такий склад населення підтримує досягнуту його кількість.

В. Старіюче населення – з підвищеною часткою людей похилого віку у порівнянні з дитячими поколіннями – має піраміду у вигляді урни, основа якої значно вужча, ніж її основна чаша. Це говорить про можливість зменшення кількості людей, при якій молоді покоління не можуть заповнити число тих, хто відходить.

Головним у піраміді є її форма, конфігурація, що відображає головні риси складу населення району, що вивчається.

Таким чином, склад населення визначає основні тенденції у зміні його чисельності.

У сучасному світі співвідношення вікових груп населення має такий вигляд (табл. 2.20). Показники, що вміщує таблиця, представлені по великих регіонах, і вирівнюють значні відмінності між окремими країнами. Але з них видно, що найбільш молоде населення в Африці, де частка дітей – понад 40%, а доля старих – менше 4%. У деяких африканських країнах частка дітей становить 45–50% (старих 2–3%). Це обумовлено як високою народжуваністю, так і високою смертністю населення у молодших вікових групах. У розвинених країнах склад населення більш літній як у зв'язку з низькою народжуваністю, так і з ростом тривалості життя всього населення. За песимістичними прогнозами починаючи з 2060 р. чисельність осіб віком 50 років і більше у розвинутих країнах переважатиме.

Так, частка населення старших 64 років становила у Японії 23%, Італії, Німеччини – 20%, Франції, Великій Британії – 17%, США – 13%; в Україні – 15%, Білорусії, Росії – 13% (Додаток, табл. 10).

Для характеристики середнього віку всього населення Землі використовують такі показники:

а) *середній вік* всіх, що живуть; він у даний час становить 32 роки;

Таблиця 2.20

Структура населення світу за віком, 2010 р. (за даними ООН)

	Чоловіки / жінки у даному віці, %			Показник „молодості”, чол. / жін., %
	0–14	15–64	65 і більше	
Увесь світ	27 / 26	66 / 65	7 / 9	20 / 17
Африка	41 / 40	56 / 56	3 / 4	38 / 36
Азія	27 / 25	67 / 67	6 / 7	21 / 18
Європа	16 / 15	70 / 67	13 / 19	3 / -4
Латинська Америка	29 / 27	65 / 65	6 / 8	23 / 19
Північна Америка	20 / 19	68 / 66	11 / 15	9 / 4
Океанія	25 / 23	66 / 65	10 / 12	15 / 11

б) *медіанний вік*, який поділяє число всіх, що живуть у світі на дві рівні частини; він дорівнює 28 років.

Ці два показники говорять про те, що незважаючи на збільшення частки літнього населення, основне населення Землі молоде – половина його ще не має 28 років.

Сучасна закономірність – збільшення частки літнього населення та зниження частки дитячого населення – простежується у всьому світі (табл. 2.21). У всьому світі число літніх людей збільшується швидше, ніж населення в цілому. Разом з тим цей ріст повинен бути зрівноважений достатнім заповненням дитячого та молодого населення як для стійкого відтворення, так і для підтримки чисельності працездатних вікових груп.

Таблиця 2.21

Динаміка вікової структури населення світу (за даними ООН)

Роки	Вікові групи, %		
	до 15 років	15–65 років	понад 65 років
1950	34,3	60,5	5,2
1960	37,1	57,8	5,1
1970	37,5	57,2	5,3
1980	35,3	58,7	6,0
1990	32,7	61,1	6,2
2000	30,2	62,9	6,9
2010	26,8	65,6	7,6

У зв'язку з тим у демографії сформульовано *положення про оптимальну вікову структуру населення*, що забезпечує і стабільне його відтворення, і достатню частку працездатного населення. Оптимальним є склад населення, де частка дітей становить біля 20%, літніх – не більше 15%, а дорослих – 65% (за Б. Урланісом). Такий склад населення сприятливий для стійкого відтворення з невеликим його приростом, що є оптимальним для сучасної світової демографічної ситуації.

У демографії є поняття – *демографічне навантаження працездатного населення*. Це навантаження визначається співвідношенням часток працездатного і непрацездатного населення. Навантаження є оптимальним, якщо частка працездатного населення у 2 рази вища, ніж частка непрацездатного, їх співвідношення становить 66–70% на 30–34%, та є економічно граничним, якщо частка непрацездатних досягає 40%. Таким чином, на 1000 „годувальників” не повинно припадати більше 500–600 „утриманців”. Це забезпечить гідну якість життя всім поколінням.

Питання для самоперевірки

1. Поясніть терміни „вік людини”, „вікова група”, „вікова структура населення”, „вікова піраміда”. Які типи вікових структур ви знаєте?

2. Якими показниками характеризується прогресивний та регресивний тип вікової структури населення? Наведіть приклади.

3. „Демографічне навантаження” – поясніть зміст поняття, назвіть показники, що його характеризують. Приклади.

4. Які регіони світу мають найбільші показники „молодості” населення?

5. Назвіть регіони (країни) світу, де в структурі населення переважають жінки і, навпаки – чоловіки. У якій віковій групі населення переважає чоловіче населення?

Розділ 3.

Склад населення

3.1. Расовий склад населення

Ключові слова: людські раси, європеоїдна, монголоїдна, негроїдна і австралоїдна велика раса, перехідні раси, змішані расові типи, метиси, мулати, самбо.

Вчені стверджують, що сучасні основні людські раси виникли, можливо, у післяпалеолітичний час і сформувалися у результаті адаптації людини до древніх природних умов, тобто людство має загальних предків *Homo Sapiens*.

Процес расоутворення тривав декілька тисяч років і в основному завершився біля 15 тис. років тому; у кінці кам'яного століття на базі найбільших територіальних популяцій вже виділялися три-чотири расові групи.

Широко розповсюджений погляд про поділ людей за кольором шкіри на три раси: чорну, білу, жовту. Але антропологи на основі зовнішніх ознак (колір шкіри, будова лицевої частини голови, характер волоссяного покриву, пропорції тіла, колір волосся та очей, риси обличчя тощо) виділяють великі раси людей: *європеоїдну* (білу), *монголоїдну* (жовту), *негроїдну* (чорну) і *австралоїдну*.

Расові відміни утворилися у результаті мутацій під дією цілого ряду причин, серед яких головними є різноманітність природних умов. Так, чорна шкіра – результат присутності пігменту меланіну, що оберігає шкіру від опіків (екваторіальна зона); біла – на Півночі, де радіація Сонця слаба, організму не вистачає корисних у певній дозі сонячних променів. Вузький розріз очей (монголоїди) та епікантус (складка верхньої повіки) утворилися у зв'язку з необхідністю захисту очей від вітрів (пороху) у сухих степах та напівпустелях.

Можливо, що існували два головні первинні центри расоутворення: західний (євроафриканський) і східний (азійсько-тихоокеанський) (рис. 3.1). У першому центрі формувалися негроїди і європеїди, а у другому – австралоїди і монголоїди. Існують також інші погляди щодо послідовності відокремлення та класифікації рас (рис 3.2). Ареали розповсюдження різних фізіологічних ознак не співпадають, тому расові межі умовні.

Поряд з великими расами, представники яких становлять від 3/5 до 2/3 населення сучасного світу, близько 1/3 його складають перехідні раси (малі раси або мікрораси).

Перехідні расові типи – такі раси, що сформувались в давні часи, які зараз важко встановити, вони є результатом змішування двох рас або ж зберігають древні риси, які існували у великих рас до їх розчленування (наприклад, ефіопська раса на сході Африки). У Північній та Східній Африці, а

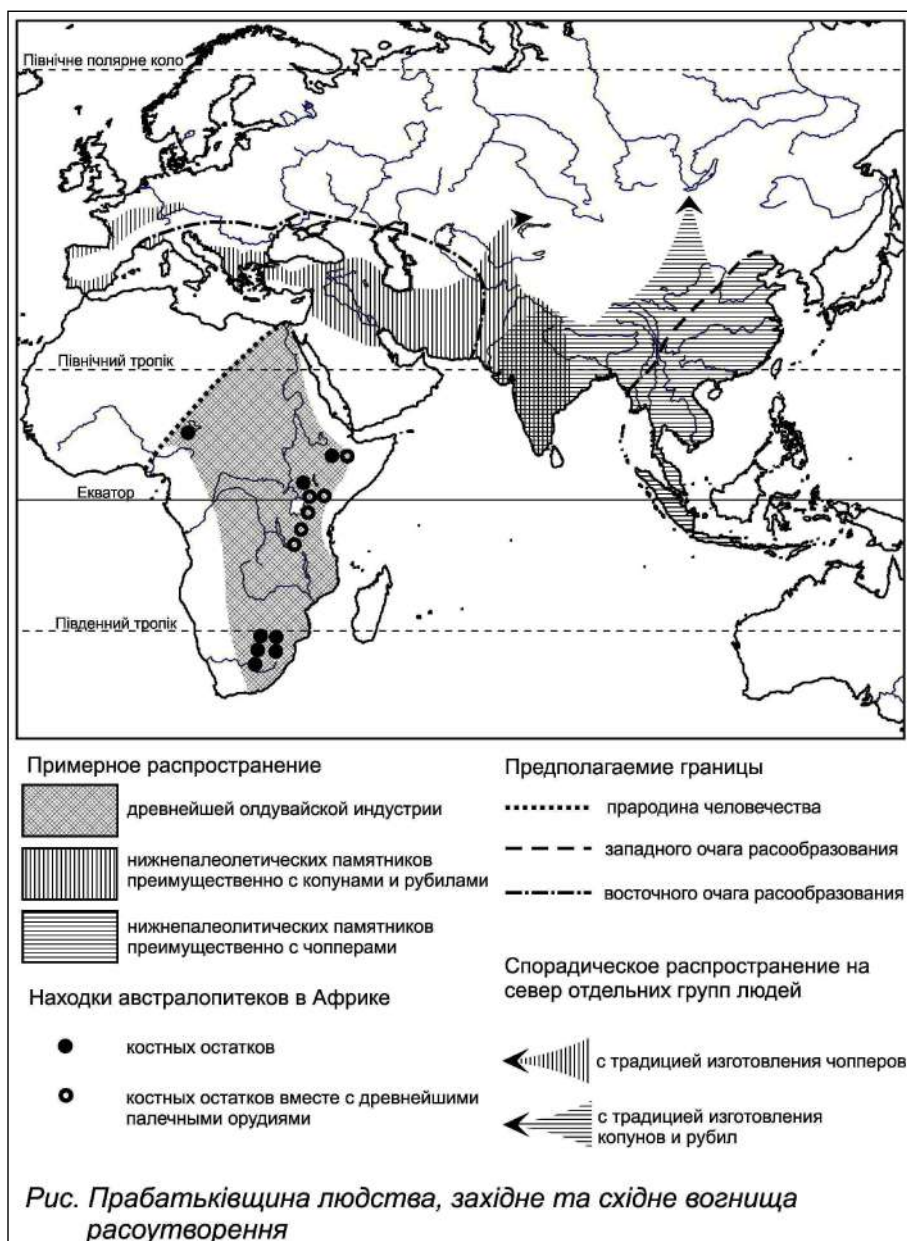


Рис. 3.1. Прабатьківщина людства, західне та східне вогнища расоутворення

також на півдні Передньої Азії дуже рано почалося змішування європеоїдів з негроїдами, в Індостані – європеоїдів з австралоїдами, а частково з монголоїдами, в Океанії – австралоїдів з монголоїдами.

Змішані расові типи утворилися не тільки у давні часи, але й у середньовіччі, а також у новому часі у процесі метисизації у результаті „великих

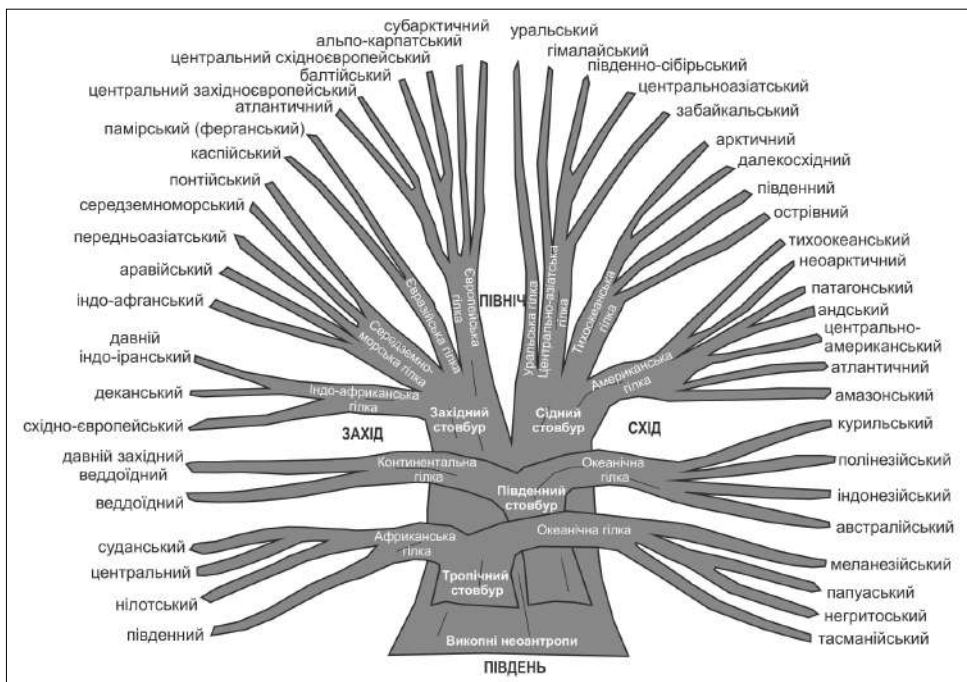


Рис. 3.2. Класифікація рас за В.В. Бунаком (1956)

переселень” племен та народів. Згодом після відкриття Америки, Австралії та Океанії виникли нові великі зони міжрасової метисизації. Зокрема в Америці нащадки індіанців змішувалися з європейськими і африканськими переселенцями (утворилися *метиси*, *мулати*, *самбо* Америки).

Історія розвитку популяцій людини сучасного виду відбувається не лише в природно-географічному, але й соціально-культурному середовищі. У зв’язку з цим докорінно змінюються взаємовідносини між двома типами внутрішньовидових спільностей – репродуктивними (популяціями) й історико-генетичними (расами). Отже, *людські раси* – великі ареали спільності людей, що виділяються за генетичною спорідненістю, яка зовнішньо проявляється у певній подібності фізичних ознак: кольорі шкіри й райдужній оболонці очей, формі і кольорі волосся, зрості та ін.

Європеїдна велика раса – найбільша (за кількістю) велика раса, що охоплює понад 2/5 людства (46% разом з перехідними і змішаними формами). Європеїди мають пряме або хвилясте м’яке волосся відтінків від світлого до темного, у них світла або смаглява шкіра, велика різнокольоровість райдужної оболонки очей (від темних до сірих і блакитних), дуже розвинений третинний волоссяний покрив (борода у чоловіків), недостатній або середній виступ щелеп, вузький ніс, тонкі або середньої товщини губи.

Серед європеїдів виділяють дві гілки – більша південна із смаглявою (але не чорною) шкірою, темними очима та волоссям (народи Північної Індії, перси (іранці), турки, народи Закавказзя, арабські народи Передньої Азії, Північної Африки тощо), до неї відносять і європеїдне населення

Латинської Америки (рис. 3.3). Друга гілка – північна європеїдна раса зі світлою шкірою, переважанням сірих, блакитних очей, руського та білого волосся; це народи країн Північної Європи (скандинавські народи).

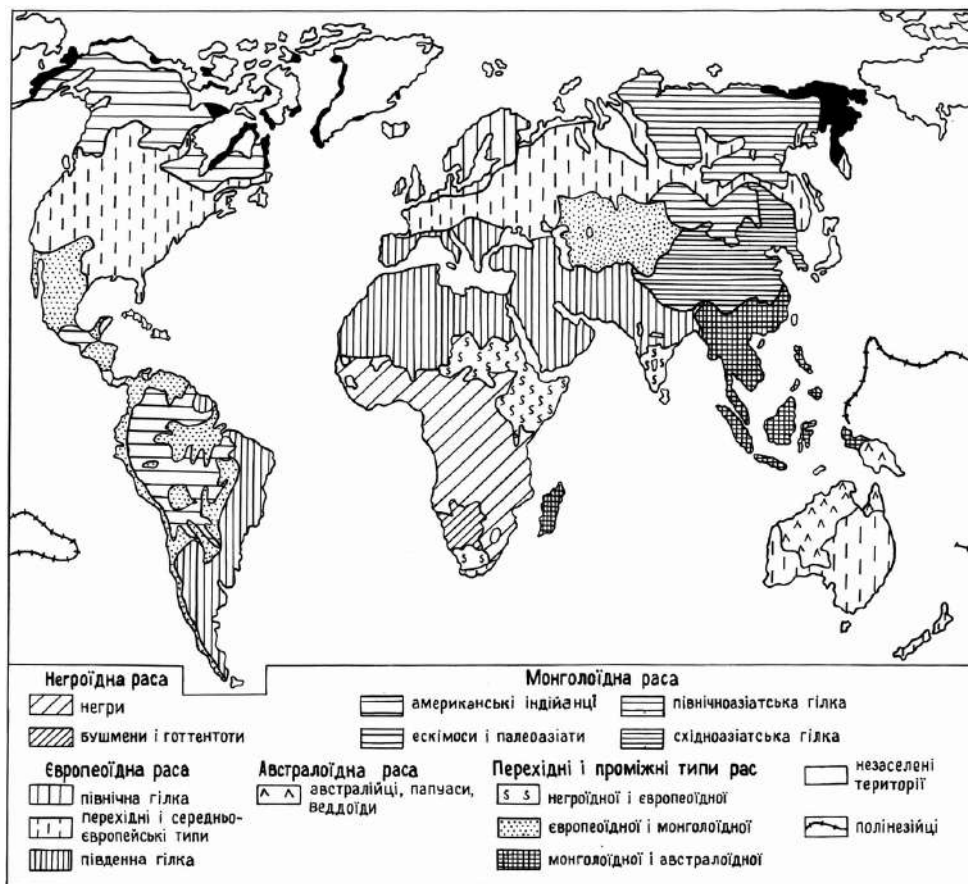


Рис. 3.3. Поширення людських рас на Землі

Між південною та північною гілками розташована смуга перехідних типів, що включає населення Центральної і частково Східної Європи, Сибіру і Далекого Сходу Росії, а також європеїдне населення Північної Америки й Австралії.

Європеїдна раса добре досліджена вченими. За результатами вивчення і встановлення різних варіацій і расових ознак, виділяють малі раси (наприклад, північна раса – Скандинавія, динарська раса – Балканський півострів тощо). Границі між малими расами невиразні.

Монголоїдна (азійсько-американська) велика раса разом з перехідними і змішаними формами становить понад 36% населення світу. Монголоїди характеризуються жовтим або світло-коричневим кольором шкіри, чорним прямим жорстким волоссям, недостатньо розвиненим третинним волоссяним покривом на лиці та тілі (у чоловіків); характерні темні (карі) очі з

епікантусом (складка верхнього віка), вузький або середньоширокий ніс, вилиці дуже випирають.

Монголоїдну расу прийнято поділяти на дві гілки: азійську (континентальну) й американську (тихоокеанську). Всередині азійської гілки, що розповсюджена у Центральній, Східній та Північно-Східній Азії, є значні варіації. Північні або сибірські (монголи, буряти, якути, евенки та ін.) відрізняються від східних монголоїдів (північні китайці, тибетці, корейці) більш низьким ростом, широким лицем. Корінні жителі Північно-Східної Азії (чукчі, коряки, ескімоси, алеути) в антропологічному відношенні займають проміжне положення між північними та східними типами азійської гілки (значно вузький носовий отвір – арктична зона).

До американської гілки монголоїдів відносять корінних жителів Північної та Південної Америки – індіанців. Генетично вони зв'язані із азійськими монголоїдами, які через Чукотку та Аляску заселяли американський континент.

На південь від азійських монголоїдів, до перехідної південноазійської („малайської”) раси належить населення, що має австралоїдні ознаки: хвилясте волосся, смаглява і оливкових відтінків шкіра, плоске обличчя, широкий ніс. Це південні китайці, в'єти, лао, кхмери, малайці, яванці, японці та інші народи В'єтнаму, Таїланду, М'янми, Індонезії та Філіппін.

Негроїдна (африканська) велика раса, а також її перехідні і змішані форми (17% населення світу) характеризуються темно-коричневим кольором шкіри, чорним кучерявим волоссям, темними очима, помірно виступаючими вилицями, товстими губами, широким носом, дуже розвиненим прогнатизмом (сильним нахилом положення щелеп). До неї відносять корінне населення Африки (на південь від Сахари) – негрів, а також негритянське населення США, Центральної Америки, Антильських островів, Бразилії, Гаїті.

Окрему групу становлять дуже низькорослі племена тропічних лісів –негрилли (пігмеї), а також виділяють в окрему групу бушменів і готтентотів, що живуть на півдні Африки. Вони мають жовтий колір шкіри, будову лица та верхнього віка – епікантус як у монголоїдів. На відміну від монголоїдів волосся цих народів ще більш кучеряве, ніж у негрів, ніс широкий.

Австралоїдна (океанійська) велика раса (0,3% населення світу) представлена меланезійцями, папуасами Нової Гвінеї і аборигенами Австралії. Вони мають темну шкіру, широкий ніс, товсті губи (це наближає їх до негроїдів); деякі групи австралоїдів відрізняються від негроїдів хвилястим волоссям (австралійці-аборигени, веддоїди), послабленою пігментацією шкіри (айни). Айни – древні жителі Японських островів – антропологічний тип, що входить до австралійської раси, подібний до європеїдів.

Серед папуасів і меланезійців Океанії трапляються низькорослі племена – негритоси, що живуть на півострові Малакка і на Андаманських островах.

Близько 30% населення світу становлять змішані та перехідні расові типи. До них відносять полінезійців, мікронезійців, гавайців, малагасійців

(змішування південних монголоїдів з негроїдами і південними європейцями – арабами), метисів (європеїдів з монголоїдами), мулатів (європейців з неграми), самбо (негрів з індіанцями).

Процес змішування населення різних расових форм продовжується і в наш час, що спричиняє ще більшу нечіткість границь між расами, строка-тість расових компонентів всередині багатьох народів світу.

За основними видовими, морфологічними, фізіологічними та психологічними особливостями людство єдине. Біологічна та соціально-культурна повноцінність всіх рас і змішаних груп доводить наукову неспроможність концепцій існування „вищих” та „нижчих” рас (расизм на практиці).

Населення Європи майже повністю належить до європеїдної раси. Мешканці північних та південних областей регіону значно відрізняються за расовими типами; мало рис подібності можна знайти у високорослих зі світлим волоссям і світлими очима норвежців (північні європеїди) та невисоких з темним волоссям італійців (південні європеїди) півдня Італії.

На території Скандинавських країн, Ісландії, більшої частини Великої Британії, Ірландії, Нідерландів та на півночі Німеччини розповсюджені північні європеїди. Більша частина населення Піренейського півострова, південно-західної Франції, південної та центральної Італії, південної Греції, островів Середземного моря належать до середземноморської гілки, а населення колишніх югославських республік, північної Греції, Болгарії, північної Італії та південної Австрії – до південних європеїдів.

До перехідних та середньоєвропейських форм включають всю решту населення Європи.

У цілому біля 17% населення регіону належить до північних європеїдів, 32% – до південних і понад 50% – до перехідних і середньоєвропейських форм.

На півночі Європи розселені саами, у формуванні яких брали участь як європеїдні, так і монголоїдні елементи. Деякі монголоїдні риси притаманні угорцям, а також населенню Німеччини і Фінляндії. У населення крайнього півдня Європи де-не-де спостерігаються риси негроїдної раси.

У Східній Європі, на території Росії більшість населення належить до європеїдної раси (86,1% всього населення), представленої двома своїми групами, але з різким переважанням перехідних форм. До північної групи відносять народи фіно-угорської групи та північно-західні групи росіян, до південної – народи Північного Кавказу. До перехідних форм належать більша частина росіян, українців, білорусів та деякі народи Європейської частини Росії.

Корінні народи Східного Сибіру та далекого Сходу належать до континентальної групи монголоїдів, а ескімоси та палеоазіати утворюють арктичну групу цієї раси. У Поволжжі, на Уралі, у Західному Сибіру і Казахстані з давнини утворилася контактна зона між європеїдами та монголоїдами, з посиленням ознак монголоїдної раси до сходу.

Народи Західно-Сибірської низовини та Саяно-Алтайської зони (переважають монголоїдні риси) включаються в уральську расову групу. Слабо виражені ознаки монголоїдної раси у фінськомовних народів Поволжжя та Уралу (мордва, марійці, башкири, татари).

В епоху Великого переселення народів значна кількість монголоїдного населення Центральної Азії проникла до степової полоси Західного Сибіру, в Казахстан, Середню Азію та степи Південно-Східної Європи, населення яких відносилося в основному до європеоїдів. В результаті тут утворилися два змішаних расових типи: південносибірський – сучасні казахи (явно переважають риси монголоїдів) та середньоазіатський – туркмени, узбеки, частково таджики (монголоїдний елемент присутній менше).

В наш час населення Європи змінюється у расовому відношенні за рахунок іммігрантів із Африки, Південної Азії, Вест-Індії.

Більшість населення Африки (54%) належить до негроїдної великої раси, що переважає в країнах, розташованих на південь від Сахари. Негри різних районів значно відрізняються за своїми расовими ознаками: шкірою – від чорної до світло-брунатної, товщиною губ, шириною носа та ростом (від найбільш високорослих груп у світі до дуже низькорослих), але у всіх – однаково кучеряве волосся.

Серед негроїдів найбільш чітко виділяються за своїм типом темношкірі та високорослі нілоти Судану, кремезні негри басейну Конго. Для негрилів, що живуть у тропічних лісах р. Конго, характерні карликовий ріст (менше 150 см), тонкі губи, сильно розвинений волосяний покрив на лиці та тілі, більш світла шкіра. Бушмени і готтентоти, що живуть у пустелях Південно-Західної Африки, відрізняються від основної частини негроїдів також більш світлою шкірою, малим ростом (150–160 см), сплюснутим лицем, наявністю епікантуса, що зближує їх з монголоїдами.

Південні європеоїди, що утворюють понад чверть населення Африки, заселяють всю північ континенту до Сахари. До них належить більша частина арабів та берберів. На півдні Африки проживає понад 5,5 млн. вихідців із Західної Європи, які в антропологічному відношенні належать до перехідних форм європеоїдів та їх північної гілки.

Змішане у расовому відношенні населення Африки зосереджене головним чином на межі між негроїдами та європейцями. У зоні древніх контактів між ними на Африканському Розі виник ефіопський тип. За формою носа та будови лицевого скелета ефіопи майже не відрізняються від арабів, але їхня шкіра темна, як у негрів.

На заході Африки фульбе за основними расовими ознаками також займають проміжне положення між європеоїдами і негроїдами (західний Судан). В результаті арабського завоювання та розповсюдження ісламу значні арабомовні групи південних європеоїдів проникли вглиб Африки, що спричинило утворення змішаних расових форм Судану. На Мадагаскарі в результаті змішування південних монголоїдів, що переселилися з Південно-Східної Азії, з корінним населенням утворився малагасійський тип.

У XVII–XIX ст. позашлюбні зв'язки бурів (вихідців із Нідерландів та їх нащадків) з готтентотками та рабинями із інших частин Африки обумовили появу групи так званих „кольорових”.

Расовий склад населення Америци відрізняється великою строкатістю, що пов'язано з участю представників трьох великих рас у його формуванні.

Аборигени (індіанці, алеути, ескімоси) збереглися компактними масивами лише в окремих районах, головним чином, Мексиканського нагір'я, в Андах, у глибинних областях Південної Америки, в арктичних районах (5,5%). Аборигени належать до різних расових типів монголоїдної раси.

У наш час найширше представлена європеїдна раса. До неї належить майже 9/10 населення США та Канади і понад 1/4 населення Латинської Америки. До Північної Америки (без південної її частини) переселилися в основному представники північної та перехідної групи європеїдів із Великої Британії, Скандинавії, Німеччини, однак у процесі змішування кордони (межі) між антропологічними типами зникли тут швидше, ніж у Європі, в результаті чого зараз тут переважають перехідні форми.

У Латинській Америці європеїди представлені в основному південною групою (переселенці – іспанці, португальці, італійці). Більшість європеїдів Латинської Америки мають індіанську або негритянську кров.

Друга за чисельністю в Америці расова група – метиси, нащадки від змішаних індіансько-європейських шлюбів (23%). Вони утворюють основне населення Мексики, більшості центрально-американських країн, Венесуели, Чилі, Парагваю та інших країн.

Менше мулатів, що утворилися в результаті змішування європейського й африканського населення; до них належить частина афро-американців США, значні групи населення Бразилії, Куби, Венесуели, частина народів Вест-Індії. Не завжди можна розділити метисів і мулатів, так як в Бразилії, Венесуелі, Колумбії та інших країнах є групи індіансько-негритянського походження (самбо). Доля груп змішаного расового походження постійно збільшується.

До негроїдної раси в Америці належать нащадки привезених із Африки негрів-рабів. Найбільші негроїдні групи живуть у Бразилії та США; негри є також основним населенням Гаїті, Ямайки та країн Вест-Індії. В цілому ж у Америці європеїди становлять 53% всього населення, метиси і мулати – 34%, негри – біля 7%, монголоїдні індіанці – 6%.

В Австралії, Новій Зеландії та Океанії до приходу європейців більша частина населення належала до двох типів австралоїдної великої раси – австралійського і папуасько-маланезійського. На сході і півночі Океанії – у Полінезії та Мікронезії – були розповсюджені типи, що займали проміжне положення між великими расами людства. У результаті масової імміграції у новий час європейського й азіатського населення расовий склад цього регіону був значно змінений. В Австралії та Новій Зеландії в наш час різко переважають представники європеїдної раси (перехідні форми). Змішування океанійців з європейцями та азіатами у Полінезії та Мікронезії, на остро-

Таблиця 3.1

Географія людських рас

Людські раси	Європа	Азія	Африка	Америка	Австралія, Океанія
Негроїдна (африканська) раса	+	+	+	+	-
Негри	+	+	+	+	-
Негриллі	-	-	+	-	-
Бушмени і готтентоти	-	-	+	-	-
Змішані і перехідні форми між негроїдною та євро- пеїдною расами	+	+	+	+	+
Ефіопський тип	-	-	+	-	-
Перехідні форми Західно- го Судану	-	-	+	-	-
Південноіндійський тип	+	+	+	-	+
Змішані форми Судану	-	-	+	-	-
Мулати	+	+	+	+	-
„Кольорові” Південної Африки	-	-	+	-	-
Європеїдна (євразій- ська) велика раса	+	+	+	+	+
Північна гілка	+	-	+	+	+
Перехідні та середньоєв- ропейські форми	+	+	+	+	+
Південна гілка	+	+	+	+	+
Змішані форми європеїд- ної великої раси та амери- канської гілки монголоїд- ної великої раси	+	-	-	+	-
Американські метиси	+	-	-	+	-
Змішані форми європе- їдної великої раси та азіатською гілкою монго- лоїдної великої раси	+	+	-	-	-
Середньоазіатські типи	+	+	-	-	-
Південносибірський тип	+	+	-	-	-
Типи уральської групи	+	+	-	-	-
Лапоноїди і субураль- ський тип	+	+	-	-	-
Змішане населення Си- біру	+	+	-	-	-

Продовження таблиці 3.1

Людські раси	Європа	Азія	Африка	Америка	Австралія, Океанія
Монголоїдна (азійсько-американська) велика раса	+	+	+	+	+
Американська гілка монголоїдної (азійсько-американської) великої раси	-	-	-	+	-
Азійська гілка монголоїдної (азійсько-американської) великої раси	+	+	+	+	+
Континентальні (північні) монголоїди	+	+	-	-	-
Ескімоси та палеоазіати	+	-	-	+	-
Тихоокеанські (східні) монголоїди	+	+	+	+	+
Змішані й перехідні форми між азійською гілкою монголоїдної великої раси та австралоїдною великою расою	+	+	+	+	+
Типи південно-азійської групи (південні монголоїди)	+	+	+	+	+
Японський тип	-	+	-	+	-
Східноіндонезійський тип	-	+	-	-	+
Австралоїдна (океанійська) велика раса	-	+	-	-	+
Веддоїди	-	+	-	-	-
Австралійці	-	-	-	-	+
Айни	-	+	-	-	-
Меланезійці і папуаси	-	+	-	-	+
Негритоси	-	+	-	-	-
Інші расові типи (змішані)					
Малагасійці	-	-	+	-	-
Полінезійці і мікронезійці	-	-	-	-	+
Гавайці	-	-	-	+	-
Невідомі	+	+	+	+	+

вах Фіджі і Нова Каледонія призвело до утворення значних метисних груп. В цілому ж в Австралії та Океанії європеїди (головним чином, перехідні форми) становлять більшість населення (77% усього населення), меланезійці і папуаси – 16,5%, полінезійці і мікронезійці – 4,2%.

Дуже складна в антропологічному відношенні Азія – тут розповсюджені різні групи всіх чотирьох великих рас людства. Європеїди (біля 29% населення) представлені різними расами південної групи – передньоазійської, індоафганської, паміро-ферганської, що розповсюджені у Передній Азії та Північній Індії.

Монголоїди (біля 31% населення) поділяються на північних (континентальних) – монголи, тунгусо-манчжурські народи та східних (тихоокеанських) – корейці, північні китайці. До монголоїдів примикають змішані та перехідні форми між монголоїдною та австралоїдною расами. Це типи південно-азійської групи або південні монголоїди (25% населення) – південні китайці, індонезійці, філіппінці, народи Індокитаю; японський тип (5% населення), в якому є деякі айнські елементи; і східноіндонезійський тип (населення Молуккських островів).

Чисельність представників австралоїдної раси в Азії невелика (7,7 млн. осіб), але вони розповсюджені у багатьох районах. Веддоїдний тип (крім веддів Шрі-Ланки) зустрічається серед окремих груп дравідійських народів мунда, також бхелів (індоарійська мовна група); папуасько-меланізізський тип – у народів східної Індонезії; негритоский – в аетів Філіппін, андаманців Індії; айнський – в айнів Японії.

У зоні древніх контактів між південною гілкою європеїдів та веддоїдами утворився південноіндійський тип (10% населення) – це народи Південної Індії, більшість яких належать за мовою до дравідійської сім'ї.

На Аравійському півострові у частини населення є риси негроїдів.

Кількість окремих рас зростає нерівномірно. За останню чверть минулого століття чисельність негроїдів зросла у 2,3 рази, метисів і мулатів Америки – майже у 2 рази, південних монголоїдів – на 78%, європеїдів – на 48%, в тому числі північної гілки всього на 19%, південної – на 72%.

Питання для самоперевірки

- 1. Поясніть сутність расогенезу і расових відмінностей людей.*
- 2. Великі раси людей, їх географічне розповсюдження.*
- 3. Європеїдна раса, її склад та географія.*
- 4. Монголоїдна раса, її склад та розповсюдження.*
- 5. Негроїдна раса, її склад та географія.*
- 6. Австралоїдна раса, її склад та географія.*
- 7. Назвіть райони (зони) міжрасової метисизації.*
- 8. Змішані расові типи. Наведіть приклади.*

3.2. Етнічний і мовний склад населення

Язык есть исповедь народа,
В нем слышится его природа,
Его душа и быт родной ...

П.А. Вяземский

Ключові слова: етнос, нація (етнічна, політична), народ, пасіонарність, мовна сім'я, мовна група, етно-лінгвістична класифікація етносів, державна мова, національні меншини, моноетнічні держави, поліетнічні держави, міжетнічна інтеграція, асиміляція, консолідація, сепарація, парціяція.

У світі нараховується близько 5 тис. народів – від багатьох мільйонів до декількох сотень або навіть десятків осіб. Вони всі відрізняються один від одного історією виникнення, зовнішністю, мовою, звичаями, нормами моралі, господарськими навичками. Разом з тим всі народи належать до одного біологічного виду – *Homo sapiens* – людина розумна. Тому всілякі змішані шлюби дають життєздатних нащадків, що відкриває шляхи до змішування народів між собою в любых комбінаціях. За рівними умовами такі процеси можуть вести до згладжування міжнаціональних відмінностей між людьми або до формування нового етносу. Біологічна єдність людського роду забезпечує направлення розвитку народів, як у бік збільшення його національного різноманіття, так і його послаблення.

З початком переходу до осілого життя з'явилися стійкі ареали розселення людей з однотипним господарством, розвивалася загальна мова й формувався загальний для даного племені спосіб життя і поведінки. У боротьбі з ворожим оточенням змінювалися поняття „свій–чужий” і почуття причетності до „свого” племені – виникав чинник „самосвідомості” членами колективу своєї спільності. Таким чином, коли людство переходило від біологічного існування до соціального, суспільні умови все більше обумовлювали його розвиток.

На соціально-економічній основі почалось формування етнічної або національної різноманітності народів Землі. Цей процес був не одностороннім – він міг вести до розпаду деяких спільностей та формування на їх уламках інших, асиміляції спільностей або їх консолідації (об'єднання). При цьому одні народи зберігалися в історії тисячоліттями (напр., китайці, японці, євреї, греки), інші (гуни, половці, скіфи) – зникали.

Серед народів, що зараз проживають на Землі, є і такі, що виникли на початку історії, і нові, що з'явилися лише у XX ст. (напр., нації бразильців, аргентинців, канадців, американців (США)). Вони утворилися у межах відповідних держав на базі переселенців та корінних народів американського континенту.

Етнографи та демографи розглядають етнічну строкатість світу та її постійний рух як форму виживання та пристосування людства до світової суспільної ситуації, яка постійно змінюється.

У науковий обіг впроваджені терміни етнос, нація, народ.

- *етнос* – від давньогрецького слова „*ethnos*” – суспільство, плем’я, народ, група – трактується як особливе соціальне угруповання людей, що виникло упродовж тривалого історичного розвитку.
- *нація* – від латинського слова „*natio*” – плем’я, рід, народ, раса.
- *народ* – походить від слов’янського слова „*рид*” як групи близьких за походженням, місцем проживання людей; все населення певної країни.

В якості об’єднуючого поняття використовують „етнос”.

Важливі умови формування етносу – спільність мови і території. Але й територіально розз’єднані групи етносу можуть тривалий час зберігати свою національну самобутність, яка виражається у звичаях, народному мистецтві, релігії, нормах поведінки, обрядах тощо. Отже, *етнос* – стійка спільнота людей, що історично склалася на певній території, де люди мають власну мову, культуру, розуміння своєї єдності і відмінності від інших етносів.

Вищою формою існування етносу є утворення національної держави в ареалі його проживання.

За національно-етнічним складом населення виокремлюють такі типи держав:

- однонаціональні (найпоширеніший у світі: Норвегія, Швеція, Японія, Ірландія, Ісландія тощо);
- зі значним переважанням однієї нації, але за наявності інших національних меншин (США, Велика Британія, Австралійський Союз, Нова Зеландія тощо);
- двонаціональні (Бельгія, Канада);
- зі більш складним національним складом, але відносно однорідним в етнічному відношенні (Іран, Афганістан, Лаос тощо);
- багатонаціональні – з етнічно різнорідним складом населення (Росія, Швейцарія, Індія тощо).

Сучасна етнографія виділяє на Земній кулі біля 4 тис. етносів (за ЮНЕСКО). Але, якщо за основу виділення етносів брати тільки мовну ознаку, то кількість таких груп збільшиться до 5 тисяч. Це свідчить про складність цієї проблеми, що зумовлено неоднозначністю вичленення етносу як відокремленої групи людей, та існування у великій кількості перехідних спілок, котрі можна визначити і як самостійні, і як різновиди того чи іншого етносу. Наприклад, серед багатонаціонального Китаю після утворення КНР у 1949 р. було виділено до 300 етнічних груп, котрі пізніше були об’єднані у 50 етносів з виділенням серед них мовних різновидностей. Серед індіців, що проживають у сучасній Індії, виділяють декілька сотень етносів, що роблять цю країну найбільш багатонаціональною у світі.

У колишньому СРСР в галузі національної політики головний акцент робили на процеси зближення різних етносів, що мало привести до їх по-

вного етнічного злиття. В основі такого твердження лежало ненаукове уявлення про етнос як про етносоціальний організм. Тим часом деякі вчені висловлювали й інші точки зору. Наприклад, Л.М. Гумільов розглядав етнос як природну категорію (а не соціальну), а утворення і згасання етносів пов'язував з явищем так званої пасіонарності – руху біохімічної енергії живої речовини. Він писав про неможливість „зближення націй”, їх „злиття”, пояснюючи це тим, що різні екологічні ніші проживання об'єктивно визначають виникнення різних етносів та їх груп. У мозаїчності культурно-етнічної структури він бачив запоруку безсмертя людства.

Етнос як соціально-економічне явище має певну історію розвитку. Сучасний світ складається з багатьох етносів, що знаходяться на різних етапах цього розвитку. При цьому не обов'язково, що кожен з них пройде всі етапи еволюції від початку до кінця в історично оглядовий час. Можливо, що наступний розвиток цивілізації додасть інший напрямок етнічної еволюції.

У сучасному світі співіснують різні процеси у розвитку етносів – від консолідації, об'єднання націй при асиміляції більш чисельними етносами малих, до формування нових націй на материках Північної та Південної Америки, в Австралії і Новій Зеландії на основі переселенців з інших країн світу, що є прикладами етнічної сепарації (рис. 3.4).

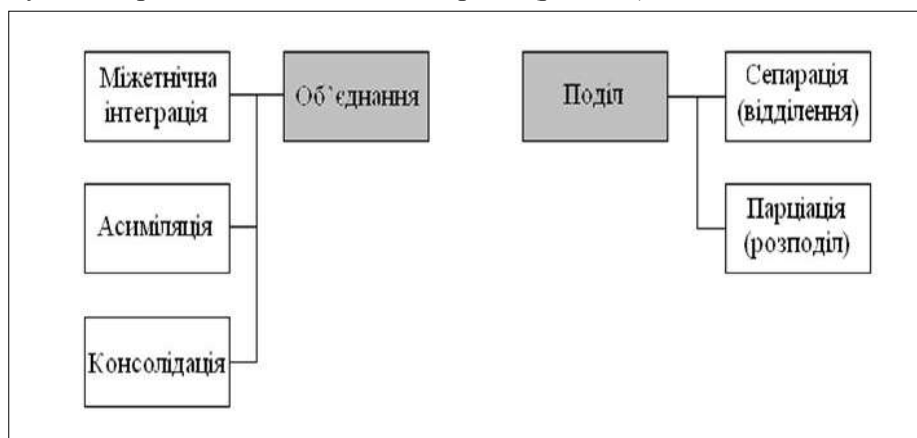


Рис. 3.4. Сучасні етнічні процеси

У науці прийнято стверджувати, що етнос від нації відокремлює якісна межа (грань), і наближується він до неї у процесі тривалого історичного розвитку. Під *нацією* розуміють товариство громадян, етнічно часто неоднорідне, але таке, що згуртовується навколо одного етносу, володіє національною мовою як засобом внутрішньонаціонального спілкування, має національну територію, створило свою культуру як сплав культур всіх об'єднаних етносів, та усвідомлює єдність минулого, теперішнього та майбутнього, а також особисту духовну індивідуальність.

В процесі формування різних наукових концепцій, які більш ширше розкривають зміст, сутність нації, виникли нові поняття – етнічна нація,

політична нація тощо. *Нація етнічна* – народ, який вбачає у своїй етнокультурній окремішності головне джерело національної самоідентифікації і підставу для утворення власної держави (українці в Україні, росіяни в Росії, поляки в Польщі, угорці в Угорщині). *Нація політична* – державний народ, представники якого вирішують питання своєї національності на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей (всі громадяни Угорщини, Польщі, Росії, України).

Детально визначити етнічний склад Землі важко. По-перше, облік населення за національно-етнічною ознакою ведеться не у всіх країнах, по-друге, відсутні надійні критерії розмежування етносів, особливо коли слабо виражені етнічні ознаки двох і більше споріднених груп (приклад гірських поселень Кавказу тощо).

Часто у якості етнодиференціюючої ознаки використовують мову як найважливіший носій культури; іноді – релігію, а також характерні риси поведінки групи людей. Але ні один з компонентів культури не є обов'язковою ознакою, яка відрізняє один народ від іншого. Так, однозначного збігу мови та етносу немає, тому не можна підмінювати класифікацію народів класифікацією мов (наприклад, німці та австрійці – мова одна, але етноси різні; або англومовні етноси: англійці, американці, сучасне населення Австралії, новозеландці; іспаномовні: мексиканці, колумбійці, чилійці, аргентинці, уругвайці та інші етноси країн Латинської Америки).

З іншого боку, розповсюджені випадки, коли окремі частини народу, які відчувають етнічну єдність, користуються різними мовами. Класичний приклад – швейцарці, серед яких одна частина говорить німецькою мовою, друга – французькою, третя – італійською, четверта – рето-романською, якою користувалися стародавні ретийці – плем'я, яке походить від зниклих етрусків.

Найбільш визнаною у світовій науці є класифікація народів за мовами (рис. 3.5).

Мови людського спілкування виникли одночасно з появою людей. З консолідацією племен формувалися національні мови. Кожний народ розмовляє своєю рідною мовою, але у багатонаціональних країнах розповсюджена двомовність (білінгвізм). Вона присутня і в країнах, де статус державної мови отримує мова найбільшого за чисельністю народу; її використовують як мову міжнаціонального спілкування і малочисельні народи, що розмовляють своїми мовами („національні меншини”).

У більшості країн світу статус державної мови (або офіційної) має мова, якою говорить найбільша (пануюча) за чисельністю нація. Часто ця мова є фактично „іноземною” для населення, що розташоване далеко від центру країни і мало бере участь у господарському житті країни. У більшості колишніх колоній статус державної мови має мова колишньої метрополії (наприклад, з 55 країн Африки у 21 країні офіційною мовою є французька – у т.ч. у 9 країнах разом з англійською або з місцевою; у 19 країнах – англійська, у т.ч. у 9 – разом з місцевою мовою, у 5 країнах – португальська).

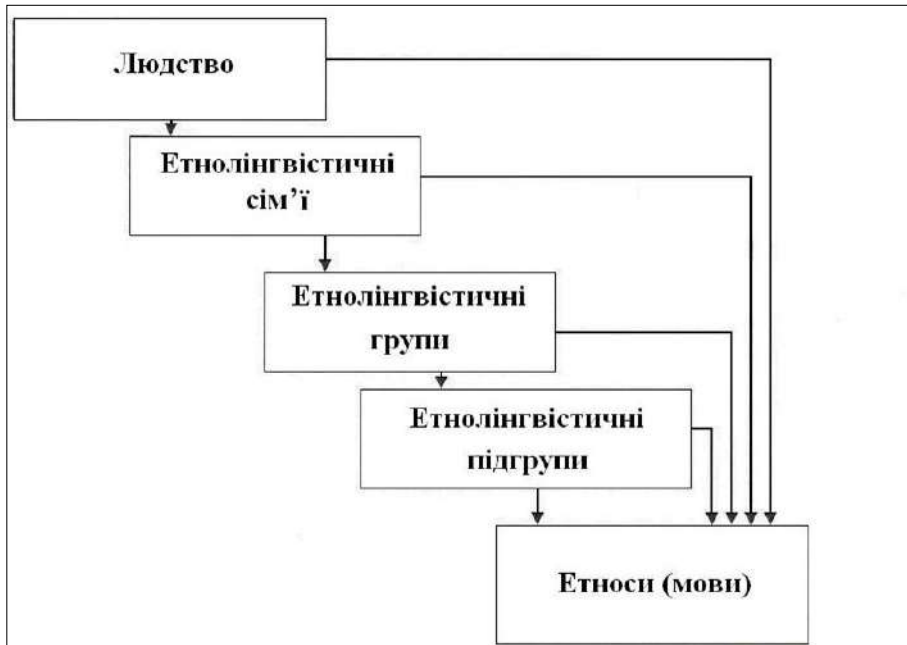


Рис. 3.5. Схема етнолінгвістичної класифікації етносів

Наявність єдиної національної мови сприяє посиленню регіональних контактів, росту освітнього та культурного рівня населення.

У сучасному світі нараховується близько 6–7 тис. різних мов. Детально встановити їх кількість дуже важко, бо деякі області земної кулі недостатньо вивчені в лінгвістичному відношенні. Виділяють такі мовні сім'ї: індоєвропейську, семіто-хамітську (афроазійську), кавказьку, дравідійську, уральську, алтайську, чукотсько-камчатську, нігєро(конго)-кордофанську, ніло-сахарську, койсанську, китайсько-тибетську, австроазійську, австронезійську, ескімосо-алеутську. Умовно виділяють недостатньо вивчені сім'ї андаманців, папуасів, австралійців-аборигенів, американських індіанців. Окреме місце посідають корейська, японська, баскська, юкагірська, буруська та нівхська мови (рис. 3.6, 3.7).

До найбільш поширених мов світу належать: китайська (кількість осіб, що розмовляють цією мовою на початку 2010 р. становила близько 1326 млн. осіб), англійська (510), іспанська (490), хінді (455), арабська (331), бенгальська (253), російська (241), індонезійська (225), португальська (215), пенджабська (155), французька (140), біхарська (130), японська (128), німецька (104). На цих мовах розмовляє понад 60% населення світу (табл. 3.2). Українською мовою володіє понад 44 млн. чол.

Процес формування мовних сімей та їх розмежування продовжувався століттями та залежав від розселення людства по Земній кулі. Найбільш близькі мови зустрічаються у народів, що мають загальне походження та проживання на сусідніх землях.

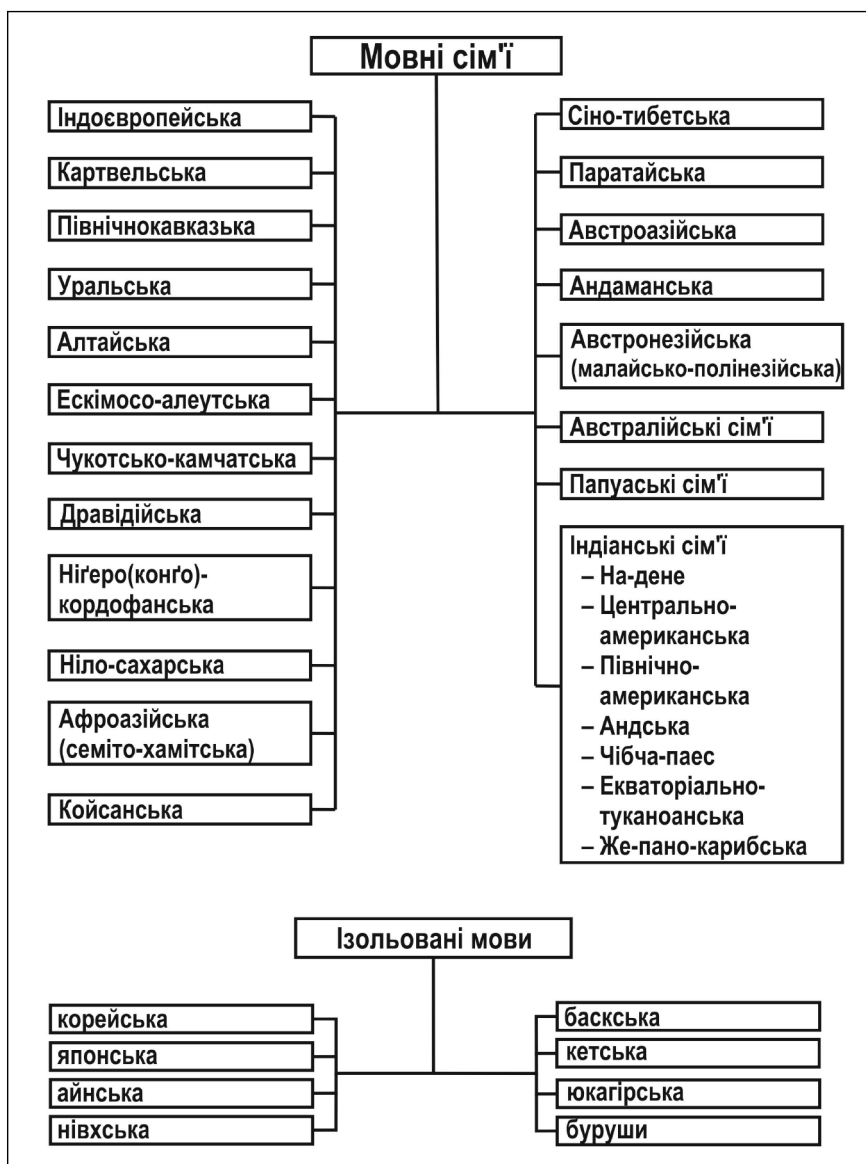


Рис. 3.6. Мовні сім'ї світу

Якісні зміни у мовах відбувались за рахунок географічної ізоляції людей, що розмовляли на цих мовах. Це приводило до появи нових мов та формування місцевих діалектів.

Контакти між представниками різних мовних сімей сприяють багаточисельним запозиченням, двомовності, появі мов типу „піджин-інгліш” (суміш англійської та китайської; найбільше розповсюдження – у портових містах островів Тихого океану) і креольських мов (суміш із європейських мов –англійської, французької, іспанської з мовами аборигенів) – розмов-

Таблиця 3.2

Найбільш розповсюджені мови світу, 2010 р. (млн. осіб)

Мови	Приблизна кількість осіб, що розмовляють даною мовою	% від загальної кількості населення світу
Китайська	1326	19,1
Англійська	510	7,4
Іспанська	490	7,1
Хінді (урду)	455	6,6
Арабська	331	4,8
Бенгальська	253	3,7
Російська	241	3,5
Індонезійська	225	3,2
Португальська	215	3,1
Пенджабська	155	2,2
Французька	140	2,0
Біхарська	130	1,9
Японська	128	1,8
Німецька	104	1,5
Тамільська	96	1,4
Маратхі	88	1,3
В'єтнамська	88	1,3
Телугу	78	1,1
Корейська	75	1,1
Турецька	75	1,1
Робочі мови ООН	Китайська, англійська, іспанська, арабська, французька, російська	

них мов населення Нового світу. До цього типу належить мова мешканців німецьких поселень у Казахстані, Алтайському краю (Росія), Киргизії.

Найбільш поширені мови індоєвропейської сім'ї народів (майже половина населення світу), яка включає близько 100 різних мов. Ця сім'я об'єднує 10 мовних груп, але тільки чотири з них (індоарійська, романська, германська і слов'янська) мають понад 100 млн. осіб кожна. Лінгвісти вважають, що мови цієї сім'ї виникли на межі Південно-Східної Європи і Західної Азії на початку нашої ери і розповсюдилися від країн Західної Європи до басейну Інду. Пізніше вони стали мовами Австралії та Америки.

Серед груп індоєвропейської сім'ї народів найбільшою чисельністю виділяється індоарійська (хіндустанці, пенджаби, бенгальці тощо). До неї входять і народи іранської групи (іранці, таджики, курди, белуджі, деякі народи Паміру, а також осетини, тати, талиші тощо), балтійської (латиші та литовці); вірмени, греки, албанці тощо (Додаток, табл. 11).

На другому місці за кількістю людей, що говорять цими мовами, – китайсько-тибетська сім'я (понад 1 млрд. осіб), яка займає дуже компактну

територію Східної і Південної Азії. Основний її етнічний масив становлять китайці (ханьці), що говорять на багаточисельних діалектах.

Значний ареал розповсюдження в Азії має алтайська етнолінгвістична сім'я народів, що об'єднує тюркську, монгольську та тунгусо-манчжурську групи, кожна із яких у свою чергу поділяється на етнолінгвістичні підгрупи. Наприклад, тюркські народи, що живуть на території колишнього СРСР поділяються на булгарську підгрупу (чуваші тощо), південно-західну (азербайджанці, туркмени та ін.), північно-західну (татари, казахи, башкири, ногайці та ін.), південно-східну (узбеки, уйгури та ін.), північно-східну (якути).

На території Росії та в деяких країнах Європи живуть народи уральської сім'ї, яка об'єднує фіно-угрів (угорці, фіни, естонці, комі-перм'яки, удмурти, мордва, марійці, ханти, мансі) та самодійські народи російської Півночі.

Мови ескімосо-алеутської сім'ї розповсюджені на північному сході Росії та крайньому півночі Америки, а також серед корінного населення Гренландії. Чукотсько-камчатська сім'я об'єднує мови малочисельних корінних народів північного сходу Росії.

Найбільш строката картина народів склалася на Північному Кавказі, де живуть народи абхазо-адигської групи (абазини, адигейці, кабардинці, черкеси), у Закавказзі – абхаз; до нахсько-дагестанської групи входять чеченці, інгуші та біля 30 гірських народів Дагестану; картвельську (південно-кавказьку) групу складають грузини, мегрели, свани. Всі названі народи утворюють загальну кавказьку сім'ю. Існує гіпотеза про кавказьке походження мови басків (живуть у Іспанії та у південно-західній Франції), тому іноді говорять про іберійсько-кавказьку етнолінгвістичну сім'ю.

Велика концентрація населення характерна для Індії. Окрім народів індо-європейської сім'ї, тут багато етносів, що входять до інших сімей: дравідійської (таміли, каннари, малайяли, гонди та ін.), австроазійської (мунди); народи півострова Індокитай – до паратайської сім'ї (населення Таїланду, Лаосу).

Серед інших найбільш чисельних мовних сімей виділяють семіто-хамітську (араби, євреї, ареал розселення – Африка, Передня Азія); нігеро-кордофанську (фульбе, волоф, малинке, бамбара, моси, гуси, сенуфо, йоруба, ібо, зулуси, банту, азанде та ін. – в Африці); ніло-сахарську (у Центральній Африці); койсанську (Південно-Західна Африка); австронезійську (індонезійські народи (понад 200), жителі Океанії – гавайці, таїтяни, фіджійці, маорі і мікронезійські народи).

Мови корінних жителів Америки – індіанців – мало схожі між собою і тому вони об'єднані у декілька десятків мовних сімей під загальною назвою – індіанські сім'ї (на-дене, андська, чібча-паес, же-пано-карибська та ін.; рис 3.6).

Географічні кордони розповсюдження мовних сімей знаходяться у постійному русі. Це зв'язано, у першу чергу, з завоюваннями, з війнами, з переселенням та міграцією народів.

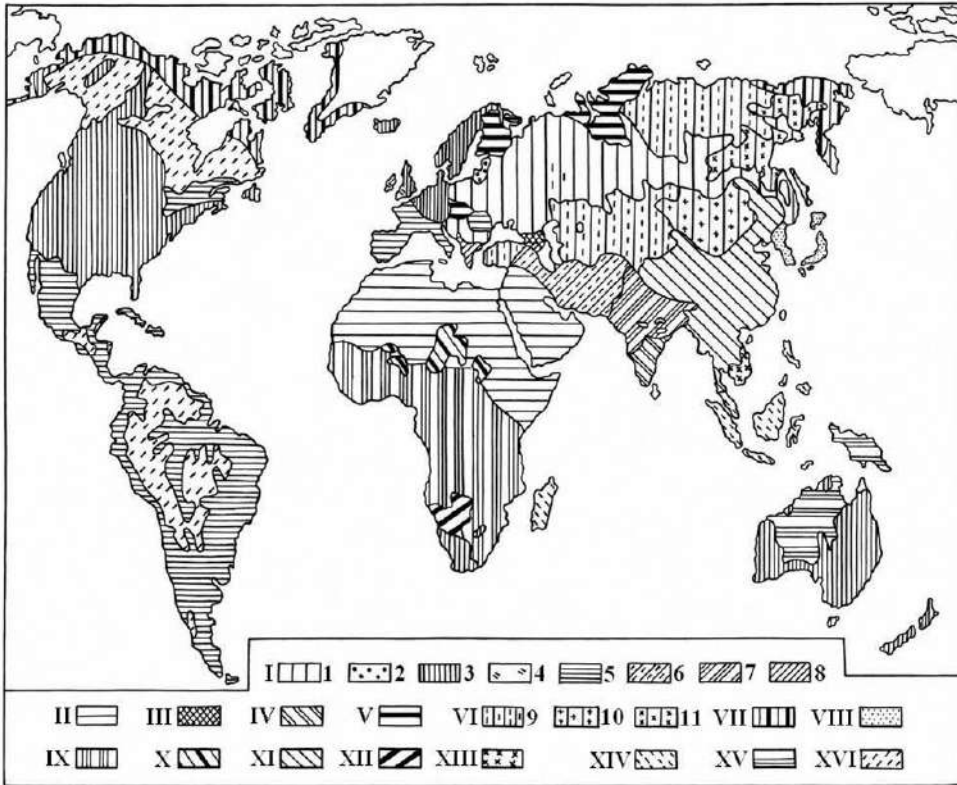


Рис. 3.7. Найбільші мовні сім'ї та мовні групи світу.

Цифрами позначено: I – індоєвропейська (1 – слов'янська, 2 – балтійська, 3 – германська, 4 – кельтська, 5 – романська, 6 – іранська, 7 – індоарійська, 8 – інші групи), II – семіто-хамітська, III – кавказька, IV – дравідійська, V – уральська, VI – алтайська (9 – тюркська, 10 – монгольська, 11 – тунгусо-манчжурська група) VII – ескімосо-алеутська і чукотсько-камчатська, VIII – японська і корейська, IX – нігеро-кордофанська, X – ніло-сахарська, XI – китайсько-тибетська, XII – койсанська, XIII – паратайська, XIV – австронезійська, XV – австралійські та папуаські, XVI – індіанські сім'ї

Більшість великих народів прагнуть до формування своїх національних держав. Уся історія XIX і XX століть є історією утворення держав на основі однієї провідної нації і розпаду багатонаціональних імперій – Британської, Іспанської, Португальської, Австро-Угорської. У 1991 р. відбувся розпад СРСР за національною ознакою на 15 суверенних держав. В наш час у світі існують біля 194 суверенних держав, і, ймовірно, процес їх формування буде продовжуватися. Він обумовлений тим, що національна держава базується на основі традиційних цінностей та інтересів своєї нації, що забезпечує найкращі умови для її розвитку.

Більшість країн світу – багатонаціональні (поліетнічні). В Європі близько 20 держав, де основна національність становить понад 90% усьо-

го населення (Данія, Швеція, Португалія, Італія, Ірландія, Греція та ін.). В Азії національно однорідними (моноетнічними) є Південна Корея, Японія, Ємен, Бангладеш, Саудівська Аравія та ін. Більшість країн Америки багатонаціональні. У США живуть представники понад 100 народів, у Бразилії та Канаді – понад 80, Мексиці та Аргентині – понад 50 тощо. Чимало українців є у США і Канаді (близько 3,2 млн. осіб українського походження). А у Латинській Америці майже всі країни мононаціональні, оскільки індіанці, мулати, метиси вважаються представниками єдиних націй. В Африці переважають країни барвисті в етнографічному відношенні (Центральна, Східна та Південна Африка). Понад 80% населення Австралії – англоавстралійці, частина жителів – аборигени, предки яких тисячоліттями жили на цьому континенті.

Разом з тим важко уявити, що світ може поділятися на багато дрібних держав за кількістю етносів, що проживають на їх території, і що такий шлях його будови буде оптимальним для суспільного прогресу. Більшість націй живуть суміжно між собою і проведення міждержавного поділу приведе до збройних конфліктів, що вже доказано світовою історією (Північна Ірландія, Палестина, Боснія і Герцеговина та ін.). Чекають свого мирного вирішення проблеми басків в Іспанії, курдів в Туреччині, Ірані й Іраку, вірменського Карабаху в Азербайджані, індіанців в США та інших народів. Національно-релігійні конфлікти переростають у збройні, ведеться боротьба за національну незалежність, автономії, права релігійних меншин.

Протягом наступних 100 років більше 1/2 із 6,7 тис. мов можуть зникнути за розрахунками експертів ЮНЕСКО. Зникнуть головним чином неписьменні мови Африки, Азії, Америки та Австралії, де використовують англійську, французьку та інші мови для спілкування. За даними ЮНЕСКО щорічно зникають до 25 мов та наріч (Wurm, 2001).

У жовтні 1999 р., на 30-ій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було прийнято рішення про святкування Міжнародного дня рідної мови (21 лютого 1952 р. було розстріляно демонстрацію студентів-захисників бенгальської мови, які вимагали, щоб їх рідну мову визнали державною (банго)).

В наш час задача Дня – звернути увагу світової спільноти до проблеми *збереження та розвитку лінгвістичної різноманітності*, а також збереження рідної мови як одного із чинників національної та культурної самобутності.

У процесі експансії „великих держав” більш дрібні мови гублять можливість свого існування. Наприклад, Ірландія, де ірландською мовою говорять лише 3% населення (спілкуються англійською). На Тайвані із 23 місцевих мов 14 знаходяться під пресингом китайської, а у Новій Каледонії із 60 тис. корінного населення 40 тис. забули рідну мову (говорять французькою), в Австралії до 70-х років XX ст. аборигенам взагалі заборонялося спілкуватися рідною мовою (з 400 місцевих мов вживають лише 20).

Ще скоріше зникають місцеві мови в Африці. Під впливом „великих” африканських мов та мов колишніх метрополій, із 1400 місцевих мов біля

250 знаходяться під загрозою зникнення, а 500–600 – вже зникають (Нігерія, Ефіопія, Кенія, Уганда, Танзанія, Судан).

У Європі на межі зникнення біля 50 мов (наприклад, лапландські – мови народів Скандинавії та півночі Росії).

Роль своєрідного „вбивці” виконує англійська мова (як більше двох тисяч років тому – латинська), а сучасні засоби комунікації посилюють цей процес.

Разом з тим при чуйному відношенні до етносів країни можна відновити, зберегти місцеві мови, що майже зникли. Так, прикладом може бути Японія, де на острові Хоккайдо чверть століття тому місцевою мовою володіли лише одиниці. Зараз створено музей айну, відкриті безкоштовні курси для молоді; та Англія, де діалект кельтської мови (корнуельський) перестав існувати ще у XVIII ст., зараз відбувається його відбудова.

У Франції завдяки тому, що французи вважають французьку мову одним із головних національних досягнень, проникнення в мову англіцизмів і американізмів стабілізувалося на рівні 7% від загального лексичного об'єму (створення мережі шкіл „Альянс франсез”).

Рекордним у відношенні лінгвістичної цілісності є архіпелаг Папуа-Нова Гвінея, де є понад 800 мов, якими активно користуються.

Питання для самоперевірки

- 1. Дайте визначення терміну „етнос”. Назвіть умови формування етносу.*
- 2. Стадії розвитку народів світу.*
- 3. Нація, політична нація – дайте визначення, назвіть умови формування.*
- 4. Консолідація і асиміляція – визначення терміну, приклади процесу.*
- 5. „Національні меншини”: поясніть зміст цього поняття, наведіть приклади.*
- 6. Етнолінгвістична класифікація народів та її таксономічні одиниці.*
- 7. Індоевропейська мовна сім'я та її склад.*
- 8. В яких країнах Європи іммігранти суттєво впливають на етнічний склад населення?*

3.3. Релігійний склад населення. Географія релігій

Ключові слова: релігія, світові релігії, глобальні, регіональні та локальні релігії, місцеві (традиційні) релігії, примітивні релігії.

3.3.1. Класифікація релігій

Релігія займає важливе місце у житті мільйонів людей. Вона знаходить своє відображення у найбільших подіях життя людини. Релігійні обряди супроводжують її від народження; відзначають початок дорослого життя, скріплюють шлюб, регулюють подружнє життя, полегшують перехід із од-

ного життя до іншого. Релігія наповнює змістом найбільш світлі та трагічні моменти життя мільйонів людей.

Сукупна дія різних факторів упродовж історичного періоду розвитку людства сформувала доволі строкату, різноякісну картину сучасної релігійної ситуації в світі.

Слово „релігія” (лат. religio) – благочестя, побожність, предмет культу.

Протягом історичного розвитку людства термін „релігія” розуміли по-різному. Так, Цицерон розумів під словом „relegere” зв’язок із совістю; Лактанцій – „religare”, тобто час спілкування з Богом; Святий Августин Блаженний – у зв’язку з тим, що в латинській мові немає слова, яке б визначало ставлення людини до Бога, словом „релігія” заповнив цю прогалину.

Найбільш повним тлумаченням поняття вважаємо, що *релігія* – це віра в існування надлюдської, надприродної, вищестоящої істоти (чи кількох таких) та внутрішня і зовнішня поведінка, яка із цього витікає.

В процесі пристосування етносів до ландшафтної структури етнічної території простежується зв’язок просторового поширення релігійних систем з структурними особливостями довкілля. Виникають і закріплюються етнічні, примітивні релігії – місцеві релігії.

Виникнення світових релігійних систем зв’язане з цивілізаціями та суспільствами, що з’явилися у порівняно вузькій смузі між 20–40° пн. широти східної півкулі, де природні умови найбільш придатні для людської життєдіяльності.

Релігія відіграє важливу роль в особистому і соціальному житті людей багатьох країн. Це стосується і економічно розвинених країн, де Церква впливає на політику, виховання, шкільну освіту й інші сфери життя.

За різними оцінками 70–90% мешканців Землі є послідовниками тої чи іншої релігії. У Східній Європі, наприклад, все більше людей ходять на богослужіння у храми, церкви, синагоги та мечеті. У різних частинах світу імами, рабини і священики роблять все, щоб зробити світ кращим. Разом з тим відмінності у релігіях часто лежать в основі багатьох міжнародних і громадянських конфліктів (наприклад, колишня Югославія, Близький Схід, Північна Ірландія, Індія, Пакистан тощо).

Релігійний склад населення світу досить неоднорідний. Релігійні вірування поділяють на світові, місцеві і примітивні релігії (рис. 3.8, табл. 3.3).

3.3.2. Світові релігії

Світові релігії розповсюджені серед народів різних країн і різних континентів. Вони розвиваються впродовж історії людської цивілізації, містять загальнолюдські надетнічні цінності, охоплюють значну частину людства, а також утворюють „нові” релігії.

До них відносять християнство, іслам, буддизм, але деякі джерела (вчені) відносять до світових релігій і індуїзм, як такий, що виник на початку другого тисячоліття до народження Христа. Світові релігії сповідують близько 5 млрд. осіб: буддизм – більше 1,4 млрд., іслам – близько

Таблиця 3.3

Основні релігійні напрями (конфесії) та їх географія

Релігії	Кількість віруючих, млн. осіб	Головні райони і країни розповсюдження
Світові релігії		
Християнство, у т.ч. католицизм	2030 1130	Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Австрія, Бельгія, Ірландія, Польща, Литва, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Хорватія, США, Канада, Філіппіни, країни Латинської Америки
протестантизм	610	Велика Британія, Німеччина, країни Північної Європи, Латвія, Естонія, Нідерланди, Швейцарія, Угорщина, Австралія, Нова Зеландія, ПАР, США
православ'я	170	Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Румунія, Болгарія, Греція, Кіпр, Сербія, Македонія, Боснія і Герцеговина
Іслам	1580	Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Росія, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Азербайджан, країни Південно-Західної Азії, Афганістан, Індія, Пакистан, Бангладеш, Індонезія, Малайзія, країни Північної, Західної і Східної Африки
Буддизм і ламаїзм	1460	Китай, Монголія, Японія, М'янма, Таїланд, В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Малайзія, Шрі-Ланка, Росія
Місцеві (традиційні) релігії		
Індуїзм (брахманізм), ведизм	1040	Індія, Непал, Шрі-Ланка
Конфуціанство і даосизм	480	Китай
Синтоїзм	110	Японія
Юдаїзм (іудаїзм)	14	Ізраїль, США, Росія, Україна, країни Європи
Джайнізм і сикхізм	30	Індія (Східний Пенджаб)
Зороастризм	0,4	Західна Індія
Примітивні релігії		
Тотемізм, фетишизм, анімізм, магія, культ предків і мертвих, шаманізм, полідемонізм тощо	110	Народи тропічної Африки, індіанці Америки, аборигени Австралії, Океанії, окремі племена Азії

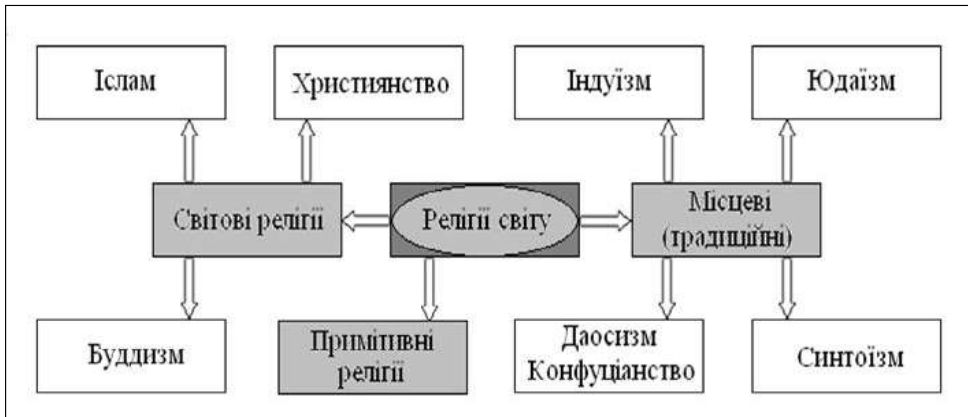


Рис. 3.8. Класифікація релігій

1,6 млрд. осіб, християнство – понад 2 млрд. осіб, у т. ч. католиків – понад 1,1 млрд. осіб.

В ієрархічній структурі світових релігій за формою просторової організації виділяють: *глобальні, регіональні та локальні* (табл. 3.4).

Регіональні релігії мають надетнічний характер, об'єднують декілька етносів, значних за своєю чисельністю та утворюють просторові ареали, зони.

Місцеві (традиційні) релігії несуть на собі вплив особливостей етносу, де утворилися та звідки набули поширення. Ці особливості проявляються у віросповідній сутності, ритуалах, організаційній структурі. Вони мають мозаїчний характер просторової організації.

Таблиця 3.4

Структура світових релігій

Форма просторової організації \ Світові релігії	Буддизм	Християнство	Іслам	Нові релігії
Глобальні	Буддизм	Християнство	Іслам	
Регіональні	махаяна тхеравада	католицизм православ'я протестантизм	сунізм шиїзм	
Локальні	ламаїзм	уніатство лютеранство англіканство реформаторство пресвітеріанство старокатолицизм інші церкви, секти	сунітські мазхаби шиїтські секти	Рух Харе Крішна Церква Єд- нання Всесвітня Бахаїтська Віра

Примітивні релігії сформувалися в певному етносі, стали частиною його культури. Вони охоплюють незначні за чисельністю етноси чи їх частини – етноконфесіальні спільноти, які займають незначну територію, утворюючи дискретні форми просторової організації (табл. 3.5).

Християнство – найбільш розповсюджена за кількістю послідовників релігія.

Християнство – віра, що заснована на „Христі”, яким є Ісус (з арамейського – Іешуа) з Назарету (I ст. н. е.). Християни вірують, що він був одночасно Богом і людиною, єднанням Небес і Землі.

Християнство зародилося як іудейська течія на Близькому Сході. Ісус був іудеєм-галилеянином, який мешкав на території Римської імперії приблизно з 4р. до н. е. по 33р. н. е. Він став засновником віри, яка розповсюдилася по всій імперії, а у IV ст. н. е. була визнана офіційною. Ця віра досягла також Персії, Китаю, Індії, але основні її коріння були у Північній Африці, грецькому світі та на землях, які пізніше стали Європою.

У християн Бог як Трійця, тобто три в одному: Отець, Син, Святий Дух. Невидимий, трансцендентний, але діяльний в миру.

Ісус – визволитель гріхів людства. Він – Бог, що став людиною, а його смерть на хресті принесла прощення і можливість духовних відносин з Бо-

Таблиця 3.5

Структура регіональних, локальних та місцевих релігій

Форма просторової організації	Регіональні релігії	Місцеві (традиційні) релігії	Примітивні вірування та культу
Регіональні	конфуціанство даосизм індуїзм	—	—
Локальні	вішнуїзм шиваїзм шактизм неоіндуїзм сикхізм джайнізм	синтоїзм юдаїзм зороастризм мандеїзм єзидизм синкретичні релігії	фетишизм анімізм культ предків і мертвих тотемізм полідемонізм шаманізм магія
Елементарні	—	конкретні християнсько-тубільні церкви і напрями синкретичні да- лекосхідні вчення (Чондокво та інші)	окремі місцеві вірування етносів та етнорелігійних груп

гом. Прощення не можна заслужити. Бог перший звернувся до людства, помер на хресті і запропонував своє благословення.

Християни користуються іудейськими Письменами. Біблія – священна книга християн. Це збірник творів, який складається з двох частин – Старого Завіту і Нового Завіту. Новий Завіт, який складається із 27 книг, що включає Євангеліє про Ісуса, 21 послання, одну книгу про перших християн і одну книгу пророцтва.

У християнстві нараховується понад 20 тис. різних конфесій або церков. Серед впливових із них – *Римсько-Католицька* (1,1 млрд. послідовників), *протестантські церкви* (610 млн.), *Православна Церква* (170 млн.). Серед протестантських церков найбільшою є Англійська Церква (80 млн. adeptів). Християнська церква поділена на східну та західну. На Близькому Сході і у Східній Європі переважає православна (східна) традиція, а католицизм та протестантизм (західна) займають домінуюче положення у всій решті світу.

На початку 90-х рр. XX ст. була відновлена *греко-католицька церква* (католики візантійського обряду) в Україні та Росії (рис. 3.9).

Іслам – молода світова релігія. Вона виникла в сьомому столітті на території сучасної Саудівської Аравії. Тут розташовані Святі місця – Мекка та Медина.

Іслам – слово арабського походження, що означає „підкорятися”, а *мусульманин* – „той, що підкоряється волі Аллаха”. Аллах – Творець і Правитель всієї світобудови – Єдиний Бог.

Мусульмани вірують, що іслам був даний Адаму і пророкам, включаючи Авраама, Мойсея, Давида і Ісуса. Пізніше, на початку VII ст. н. е., в Аравії з’явився новий пророк, Мухаммед (570–632 рр.), який підтвердив древні одкровення. Його пророчі вислови вивчали напам’ять, а пізніше зібрали у святую книгу – Коран. Вчення має вплив іудаїзму та християнства.

Вірування: є єдиний Бог, котрий посилає ангелів, щоб допомагати людям, та пророків, щоб наставляти їх. Мухаммед – останній пророк. Прийде Судний День і воскресіння із мертвих. Місце поклоніння – мечеть, у якій є ніша, що вказує напрям на Мекку, де розташована головна святиня – Кааба. Зображення Бога немає. Мусульмани-паломники здійснюють Хадж у Мекку хоча б один раз у житті (паломництво).

В ісламі – два основні напрями: *сунізм* і *шиїзм* та ряд нових течій (рис. 3.10). Основні розбіжності між ними – у правоспадкоємності тих, хто замінив Мухаммеда після його смерті. Шіїтський іслам – офіційна релігія Ірану, також розповсюджений в Іраку, Індії, Пакистані. Весь інший ісламський світ – від Індонезії (90% населення) до Африки, від Середньої Азії до арабських общин на Близькому Сході – сунніти.

Мусульмани становлять більшість населення в 30 країнах світу.

Іслам – релігія як найбільш багатих (Саудівська Аравія), так і бідних країн світу (Судан, Бангладеш).



Рис. 3.9. Головні конфесії християнства

Буддизм – древня релігія, що виникла у VI–V ст. до н. е. у Північній Індії і отримала розповсюдження в Європі та Америці, де це віросповідання продовжує розвиватися. Цесаревиц Сиддхартха Гаутама (563–483 рр. до н. е.) – засновник вчення – перший Будда. Будда означає – „просвітлений”.

Буддизм – це свого роду загадка; це релігія без Бога, духовно етичний шлях. Основа вчення Будди як вчителя-наставника – люди зв’язані циклом народжень, життя і смерті, причини цього – плотські бажання, що люди можуть народжуватися незліченну кількість разів на різних духовних рівнях

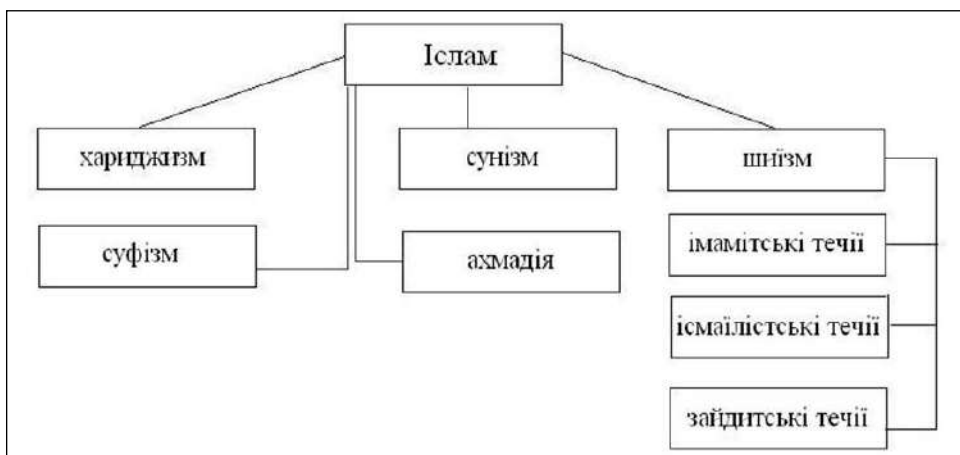


Рис. 3.10. Основні напрямки ісламу

існування. Згідно буддизму, існує можливість вирватися із циклу перероджень і таким чином досягнути стану свободи та умиротворення – нірвани („місце прохолоди”), тобто стану, при якому вогонь пристрастей та алчності вже згаслий – вічна насолода. Вчення Будди – це шлях (драхма) для всіх буддистів, які прагнуть розвивати такі якості як непротивлення злу насиллям, мудрість та жаль (співчуття, жалість); це приведе їх до духовного про-світлення.

Буддисти вірують у сансару (переродження), вважають що дія людини народжує карму (відплата, віддяка, подяка), не визнають касту.

Дві школи буддизму – *тхеравада* і *махаяна* – виникли після смерті Будди. Тхеравада, менша за чисельністю конфесія, вказує шлях до спасіння (вибирають монахи) – хинаяма – „мала колісниця”, „вузький шлях”.

Махаяна – значно більша буддійська школа (більше 1300 млн. послідовників) – „велика колісниця”, „широкий шлях” – всі можуть досягти спасіння; існує багато різних напрямів, шкіл. Вона є основною конфесією, що розповсюджена в Китаї, Японії, Кореї, Монголії, Непалі, В’єтнамі, Шрі-Ланці. Серед мешканців Тибету, Монголії, Бурятії, Калмикії, Туви розповсюджена гілка буддизму – *ламаїзм*. Духовний наставник – Далай-лама.

У Японії також розповсюджений один із видів буддизму – *дзен-буддизм*, у якому стверджується, що людина повинна перейти границі слів, щоб усвідомити зміст буття (рис. 3.11).

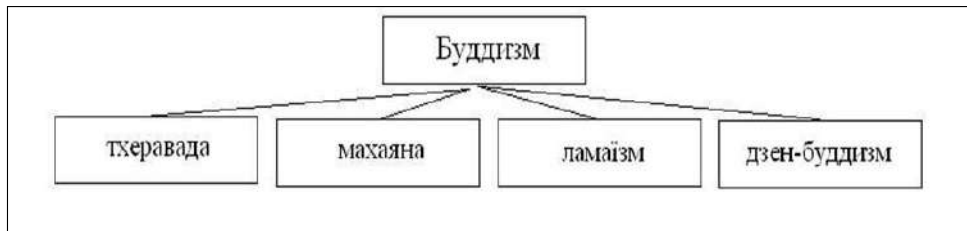


Рис. 3.11. Основні гілки буддизму

3.3.3. Місцеві (традиційні) релігії

Ведизм – релігійні вірування древніх індоарійців, які жили на півночі Індії. Вони відображені у літературних пам'ятках – Ведах („знання”) на ведичному санскриті (кінець II і початок I тисячоліття до н. е.). У чотирьох збірках (самхіт): Рігведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа міститься характеристика Північної Індії, яка заселена племенами, що відрізняються за рівнем соціально-економічного розвитку, мовами, діалектами, релігійними уявленнями. Веди містять теологічні трактати, релігійні гімни, молитви, міфи і є джерелом знань культури та історії стародавньої Індії.

Індуїзм – (слово „індуїзм” від санскриту Синдху – назва р. Інд; древні перси вимовляли назву р. Інд як „Хінду”). – виник близько 1800 р. до н. е. Це стародавня релігійна система, що виникла в Індії на основі ведизму. Найбільш поширена релігія в Індії. Індуїзм увібрав у себе величезну кількість різноманітних звичаїв і вчень та увійшов, в свою чергу, в багато інших релігій, які інколи нічого спільного не мають з основами індуїзму.

„Індуїзм як віра – розпливчатий, аморфний, багатобічний, кожен розуміє його по-своєму..., він охоплює чимало вірувань і релігійних обрядів, від найвищих до найнижчих, які часто протистоять або суперечать один одному”, – Дж. Неру: „Відкриття Індії”.

Індуїсти називають свою віру Санатана драхма – Вічний Закон або Шлях.

Індуїзм – монотеїстична релігія, прихильники якої вірують у єдиного Бога-Брахму (абсолютний Дух), який доступний для людського розуміння. Брахма – першопричина всього існуючого, чистий розум, чистий абсолют; це весь світ, що оточує нас, і це наш внутрішній світ (атман).

Брахма керує світом у трьох основних іпостасях – Брахма (творець), Вішну (хранитель) і Шива (руйнівник).

В основі релігії – вчення про карму – моральний закон про непорушний причинно-наслідковий зв'язок між справами людини та її майбутнім життям. Слово „карма” перекладається як „доля”, але скоріше як накопичення, енергія, що вирішує долю людини.

Згідно з цим законом, людина набуває доброї або поганої карми залежно від того, як вона прожила земне життя.

Вчення про сансару (перевтілення) – передбачає, що життя людини є нескінченний ланцюг перевтілень, народжень заново в різноманітних образах. Все живе бере участь у цьому нескінченному маскараді життя, і від того, яку карму заслужила жива істота, залежить форма її майбутнього існування. Спасіння – втеча від потоку перевтілень – досягається самоспогляданням (медитацією) і приходить тоді, коли душа зливається з Брахмою – душею всесвіту, єдиним Божеством.

Мокша – це кінцеве визволення від Самсари та вища релігійна мета кожного індуїста.

Існує багато Писань – від Вед і Упанішад до Бхагавадгіти, великих епічних творів (напр., „Рамаяна” і „Махабхарата”), Збірки законів (напр., „Зако-ни Ману”). Ключові символи – Слог Аум (енергія створення всесвіту), Свас-тика (вдача), тилакі – мітка на чолі (належність людини до певного бога).

„Зако-ни Ману” стверджують те, що Бог створив різні категорії людей (священиків – брахманів; управляючих і військових – кшатріїв; вільних се-лян, торговців – вайш’їв; робітників, рабів – шудрів). Цей поділ на групи став основою кастової системи, яка існувала багато століть. Кастова систе-ма – форма організації життя Індії, визначає структуру суспільства країни, яка підтримується авторитетом релігійних догм індуїзму, незважаючи на те, що в наш час вона визнана незаконною.

Наприкінці ХХ ст. на Заході спостерігається сплеск інтересу до інду-їстських вчень. У 1960-ті роки індуїстський праведник Шрі Шріманд А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада заснував Міжнародне товариство свідомості Крішні (МТСК).

Конфуціанство – зібрання етичних норм і правил, спосіб життя тут, на Землі. Ці моральні норми були викладені Кун Фу-цзи – з китайської Кун-цзи (511–479 рр. до н. е.), який відомий на Заході під ім’ям Конфуцій.

Вчення Конфуція протягом двох тисячоліть мало вплив на основні на-прямки китайської філософії. Його вплив у Китаї залишається і зараз неза-перечним.

Його вчення (Тянь): про ся, синівську шанобливість, культ пращурів, звідси розквіт культу родини і клану. Принципи Жень-чжи – вищої, добро-чесної поведінки, поєднання самоповаги та гуманістичного ставлення до інших. Його заповіді: „Правитель – повинен бути правителем, чиновник – чиновником, батько – батьком, син – сином”. „Не роби іншим того, чого не бажаєш отримати від них”. Ввів поняття цзюнь-цзи – високоморальної осо-би, благородної людини, еталону для наслідування, яка повинна мати дві найважливіші чесноти: гуманність та почуття боргу. Він вчив, що міцність держави полягає передусім у доброчесності, моральному взірці її громадян. Закликав до розвитку мистецтв. Держава повинна розвивати найвищу куль-туру та витончені мистецтва, в цьому секрет соціального успіху.

У Китаї в конфуціанстві немає жрецтва і його ритуали виконують держав-ні чиновники або глави родин. Конфуціанство – національна релігія Китаю.

Даосизм – виник на початку нашої ери, хоча його коріння можна про-слідкувати до 2000 р. до н. е., що дозволяє віднести його до стародавньої релігії Китаю. Він отримав свою назву від китайського слова „шлях” – Дао, тобто головної сили у Всесвіті, першооснови всього існуючого. Дао у центрі всього у Небі і на Землі, вічний та незмінний Закон природи. Ще Дао озна-чає – духовний шлях. Це складне поєднання різних традицій. Текст „Дао де цзін” („Класичний текст Доброчесного шляху”) відомий з VI ст. до н. е., його автор Лао-Цзи („Старий Мудрець” – переклад). Даоси шанують його як Вищого Безсмертного, людини, яка стала божественною завдяки добро-чинності, особистому проясненню. Ціль даосів – життя у гармонії з Дао,

досягнення безсмерття, прагнення до єдності з природою, врівноваження двох протилежностей – „Інь” (жіноче пасивне начало) та „Ян” (активне чоловіче начало) і, як наслідок, досягнення стабільного суспільного порядку.

Містична китайська релігія.

Синтоїзм – локально обмежена національна релігія Японії (сформувалася у VI–VII ст.). Сильно відрізняється від конфуціанства і даосизму. Виник в процесі розвитку первісних родоплемінних вірувань. Засновників немає; писань немає, але є багато легенд та історій. Синтоїсти не називають ні засновника своєї віри, ні пророків, вони не знають Спасителя, у них немає формального канонічного підґрунтя вчення. Синто – це „Шлях Ками”, що перекладають як „боги”. Поклоніння Ками – сукупному уявленню про богів, природні стихії, надприродні сили та обожнюваних людей – визначальна ідея синтоїзму. Ками – це все, що існує; це деякий божественний розум, що пронизує Всесвіт, це життєва сила світу.

Ритуал поклоніння відбувається у власному будинку або у громадських місцях, яких у Японії нараховується декілька тисяч.

Головна Ками – богиня Сонця Аматерасу – тому, що вона головна і на Небесах. Бог освіти – Тенману, війни та воїнів – Хачиман, рису – Інарі. Головні свята: Новий рік, пора рису та збір врожаю.

Синтоїзм був проголошений державною релігією у 1882 р. Імператор Хірохіто у 1946 р. відмовився від обожнення своєї особи. Нова конституція не затвердила синтоїзм як національну релігію, що похитнуло основи релігії, але синтоїсти наполягають на любові та відданості японській нації, своєму імператору – Ахітію. Це суто домашня релігія.

Іудаїзм (юдаїзм) – монотеїстична релігія світу, що виникла на території Палестини. Історія іудеїв почалася з Авраама (у 1700 р. до н. е.), якого бог закликав улаштуватися на землі Ханаанській. Онук Авраама, Іакову, Богом було обіцяно багато синів, і дванадцять із них згодом дали імена „колінам ізраїлевим”. Слово „іудей” походить від назви найбільш могутнього „коліна” – „коліна Іуди”.

Єдиного засновника немає, цю роль виконує Мойсей (1400–1200 рр. до н. е.), так як він отримав тору на горі Сінай. Пророки (Мойсей та ін.) є лише вчителями, але є надія на пришестя визволителя – Месію, який постраждає за людей або встановить царство Боже.

Виникнення та розвиток іудаїзму простежується в Старому Завіті. Учення Старого Завіту полягає в тому, що врешті-решт Бог через обраний ним народ Ізраїлю благословить всі народи світу. Месія з коліна Давида прийде спокутувати гріхи людства і правити, як цар, всіма народами.

Упродовж століть відбувалися суттєві зміни в релігії іудеїв. Ще в часи вигнання іудеї стали збиратися для молитов в особливих місцях – синагогах. Вони орієнтовані на храмову гору в Єрусалимі. Службу можуть здійснювати рабин, кантор або один з парафіян. Рабин – не є священиком або посередником між людьми та Богом, він – учитель. Головні писання: Та На Ха, іудейська Біблія, яка має 39 книжок, і поділена на три розділи – Тора,

Пророки та Писання. „Тора” означає „Закон”, або „вчення”, включає п’ять книжок Мойсея – Буття, Вихід, Левит, Числа та Повторення Закону. Толкування положень Тори у 200 р. були зібрані у Талмуд (святина книга, де регламентується повсякденне життя кожного єврея).

Святина іудеїв – дім і Храм у Єрусалимі, який був зруйнований у 70 р. н. е. До того часу виникли синагоги. Ключові символи – Зоря Давида, менора (семисвічка).

Основні напрямки іудаїзму: ортодоксальний іудаїзм, консервативний іудаїзм, іудаїзм хасидів, реформістський іудаїзм.

Іудаїзм – державна релігія Ізраїлю. В світі 13–18 млн. іудеїв: Ізраїль – 4,7 млн., США – 6 млн. осіб. Гілка іудаїзму – *карайми* – визнають Тору, відкидають Талмуд, поза межами Ізраїлю живуть у Росії, Україні та Литві.

Джайнізм – окрема релігія Індії, яка виникла раніше буддизму (у VI–V ст. до н. е.). Джайни вірять, що всі матеріальні предмети мають душу – не тільки люди, тварини та комахи, а й рослини, вогонь, вода, земля, вітер. Вони вчать, що Всесвіт ніким не створений і існує вічно. Він складається з двох незалежних і вічних начал – живого (джива) і неживого (аджива). Вони стверджують, що кожна джива постійно зв’язана з адживою через карму, безтілесну, невідчутну матерію, що підтримує зв’язок живого з неживим.

Ціль джайна – не Бог, а просвітлення і свобода від перероджень (мокша). У мокші душа знаходиться у вічному блаженстві, вільна від Самсари – безкінечного циклу перероджень.

Джайнізм – не теїстична релігія; тут немає конкретного Бога, немає навіть Вищої Суті, що керує всіма процесами. Джайни вірять у циклічність людської історії, що Всесвіт іде вічним шляхом зльотів і падінь.

Спасіння – процес відділення душі від речовини – досягається лише позбавленням душі вже існуючої карми та недопущення нової.

Засновник – Вардхамана Махавіра (599–527 рр. до н. е.), „переможець” – був відомий як „Джина”, який здобув „прихильність” та став „досконалою душею”.

Принципи джайнізму: ненасильство, правдивість, поміркованість, чесність, стримування від матеріальних цінностей, уподобань. Послідовники джайнізму жителі індійських штатів Раджастан, Гуджарат, Махараштра.

Сикхізм – одна із найбільш молодих релігій світу, що виникла в 1499 р. як наслідок містичного досвіду Нанака у Північній Індії на території сучасного Пакистану. Це пізня реформаторська течія індуїзму. Засновник – Гуру Нанака (1468–1538рр.), індус. Він хотів звільнити релігію від ритуалів, церемоній та омертвлення плоті. Він вважав, що спасіння досягається і справами людськими, і милістю божою одночасно.

Сикхізм (від слова „сикх” – „учень”) – проповідує поклоніння єдиному Богу. Гуру (вчитель) Нанака об’єднав іслам та індуїзм у нове, оригінальне вчення. Він виступав проти кастової нерівності, відстоюючи такі індуїстські принципи як ненасилля та непротиставлення злу насильством. Після нього жили та проповідували ще 9 Гуру, які далі розвивали релігію.

Свята книга сикхів – Гуру Грантх Сахиб – зведення багаточисельних гімнів, що були написані різними Гуру, а також індуїстськими та мусульманськими праведниками. Книга написана у поетичній формі, шістьма мовами і зберігається у Золотому Храмі у м. Амритсар.

За межами Індії послідовники Сикхізму живуть у Великій Британії, Канаді.

Зороастризм – монотеїстична стародавня релігія (в різних країнах світу називають по-різному: зардони, маздаїсти, парси, гебри). Вчить, що життя проходить у постійній боротьбі між богами Добра та Зла.

Зороастризм заснований на вченні персидського пророка Заратуштри („Зороастр” більш відоме на Заході), який народився приблизно у 1000 році до н. е. Зороастр, який визнавав єдиного Бога, пришестя Спасителя, воскресіння мертвих, Суд Божий та вічне життя, запозичив свої ідеї в іудеїв. Його вчення записано у 17 гімнах – Гатах, які написані у поетичній формі. Зороастристські Писання називають „Авеста” (Свята Книга).

Найбільш характерна риса – дуалізм (двоєкість понять) – всі явища світу уявляються у вигляді боротьби двох споконвічних сил – добра і зла.

Послідовники зороастризму – жителі Індії (м. Мумбаї), Ірану, Пакистану, Іраку, Туреччини.

3.3.4. Примітивні релігійні вірування та культу

Фетишизм – віра в надприродну силу, якою начебто наділені неживі предмети (як природні, так і штучно створені людиною), та зв’язане з нею поклоніння їм.

Анімізм – термін, що об’єднує два різних поняття: віра в те, що кожна жива істота має в собі двійника – душу, яка може залишити свого носія, тим самим позбавити його життя; віра в існування безтілесних істот – духів, ангелів, демонів, богів та богинь.

Тотемізм – віра в те, що певне етнічне утворення – рід, плем’я або об’єднання племен – генетично походять від тієї чи іншої тварини або рослинного виду й рідше від різних явищ природи і неживих предметів, і зв’язане з цим уявленням релігійне поклоніння цьому виду, явищу або предмету.

Полідемонізм – споріднене з анімізмом в іншому його значенні уявлення про те, що світ населений надприродними істотами – демонами, добрими або злими відносно до людей.

Культ предків або мертвих – уявлення про те, що люди, які жили на світі раніше – їх пращури або родичі – продовжують своє існування після смерті і можуть втручатися в справи живих.

Уособлення сил природи – зображення фантазією різних явищ, сил і предметів природи у вигляді людських або людиноподібних істот, поведінка яких ідентична поведінці останніх.

Шаманізм – віра в здатність окремих людей, доводячи себе до стану екстазу, спілкуватися з духами та використовувати їх силу для лікування, викликання дощу та інших практичних цілей.

Магія – система певних дій та заклинань, за допомогою яких начебто можна впливати на явища природи або інших людей.

Політеїзм – віра в існування багатьох богів. Одним із різновидів політеїзму є енотеїзм, при якому та чи інша етнічна чи соціальна група людей, не заперечуючи реального існування богів, обирає для поклоніння одного з них, укладаючи з ним договір, спрямований проти інших груп та їх богів.

3.3.5. Поширення основних релігійних напрямів у світі

В Європі розповсюджено майже виключно християнство, причому католицизм найбільш широко представлений у південній, центральній і західній її частинах; протестантизм – у північній, центральній та західній; православ'я – на південному сході (рис. 3.12). У країнах колишнього СРСР поширено православ'я, мусульманство, іудаїзм, частково католицизм. В країнах Південно-Східної Європи серед населення розповсюджений іслам (боснійці, албанці, цигани, турки, частково болгари). Найбільша індуїстська община в Європі знаходиться у Великій Британії – 600 тис. осіб.

В Азії найбільш розповсюджене мусульманство (іслам) переважно сунітського спрямування, а в Ірані, Ємені, Іраку – шіїтського (понад 100 млн. осіб). За кількістю віруючих найбільшою мусульманською країною є Індонезія. Азія – це континент, де зосереджені буддизм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм; християнство розповсюджено на Філіппінах, у Лівані і на Кіпрі, іудаїзм – в Ізраїлі (понад 4,7 млн.).

В Африці, особливо в її північній частині, а також в Сомалі, панує іслам (суніти), в Ефіопії – християнство. У ПАР переважає протестантизм, особливо серед білого населення. У більшості країн Тропічної Африки представлені католики і протестанти, а також місцеві традиційні (примітивні) релігії та вірування.

В Австралії та Океанії серед віруючих переважають протестанти і католики, серед аборигенів – представники примітивних релігій.

На Америку припадає більше половини всіх католиків світу (США, Канада, країни Латинської Америки) і значна частина протестантів (в США – близько 170 млн. осіб разом). Серед протестантів поширені лютерани, баптисти, англіканці, реформатори, пресвітеріанці, методисти, послідовники „Армії спасіння”, мормони, п'ятидесятники, свідки Єгови та ін. Біля 800 тис. індуїстів та 30% іудеїв світу живе в США.

Україна після встановлення незалежності переживає період національного відродження, зростання національної свідомості, насамперед на ґрунті духовного відродження нації. Люди повертаються до релігії як на побутово-му, так і на науковому рівнях, вивчаючи її як суспільне явище, в тому числі й у просторовому аспекті. В Україні утворилася Українська Православна Церква, відновилися діяльність греко-католицької церкви, відкрилися мечеті та синагоги, інші культові споруди.

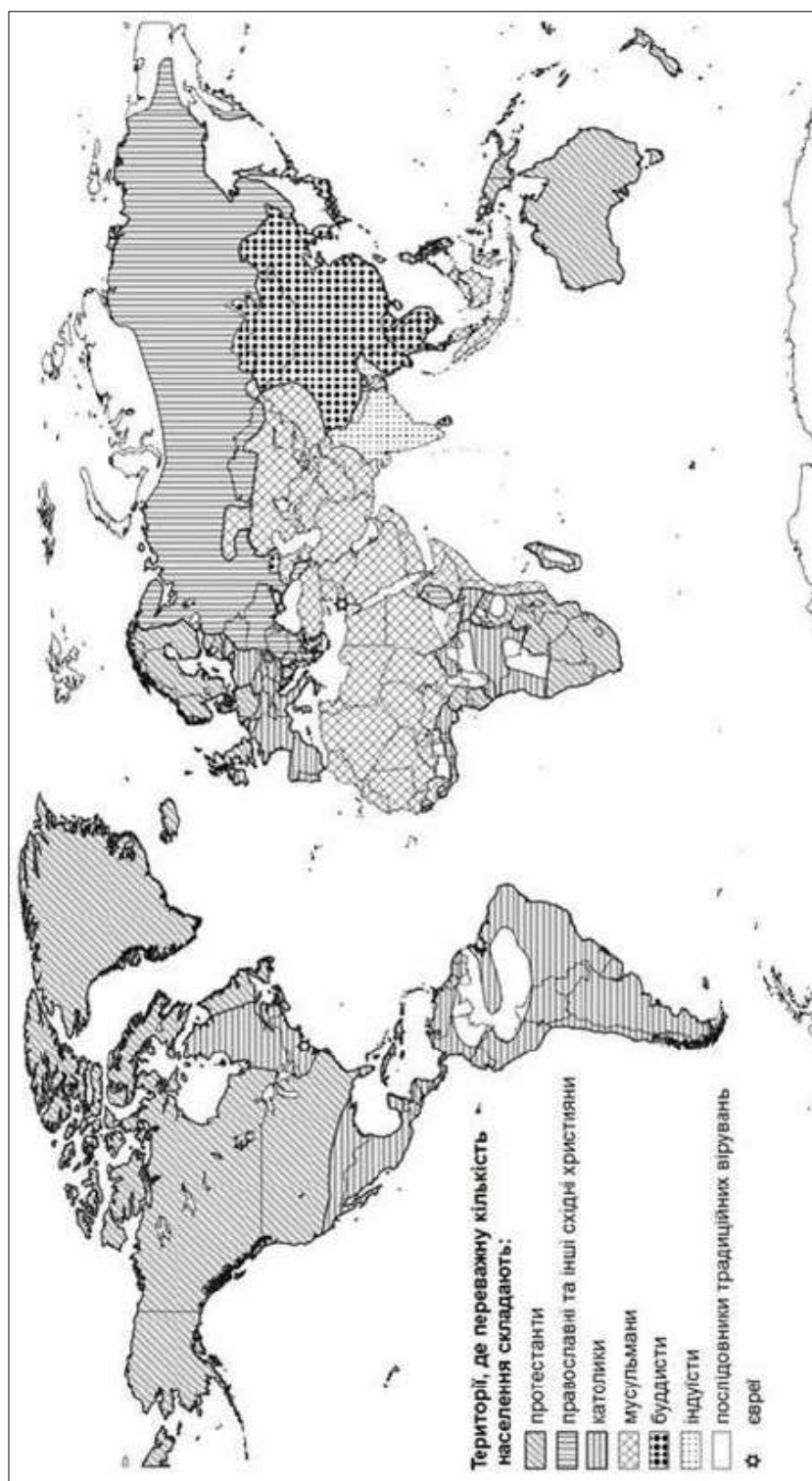


Рис. 3.12. Поширення основних релігійних напрямів в світі

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення терміна „релігія”. Назвіть основні релігійні напрями (конфесії).
2. Християнство, склад, кількість віруючих. Головні райони і країни розповсюдження християнства.
3. Іслам, кількість віруючих, розповсюдження. Ісламські країни світу.
4. Індуїзм, буддизм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм: кількість, країни розповсюдження.
5. Примітивні релігійні вірування, їх географія. Наведіть приклади.
6. Релігії, що розповсюджені в Україні.

3.4. Соціальний склад населення. Рівень освіти. Трудові ресурси

Ключові слова: соціальна структура населення, соціальна група, якість населення, елементарно неписьменні, функціонально неписьменні (неграмотні), рівень освіченості, працездатне населення, трудові ресурси, економічно активне населення, економічно неактивне населення, демографічне навантаження, структура зайнятості населення, безробіття, рівень безробіття, типи безробіття, якість життя, індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), індекс освіти.

Географічне вивчення населення включає проведення дослідження просторових відмінностей у соціальному розшаруванні суспільства: відмінностей у соціальній структурі населення різних країн, регіонів; у рівні соціального розвитку країн, регіонів, міст; освітнього рівня певних груп, способу і рівня життя, соціального добробуту і якості життя країн; зайнятості у господарстві країн.

3.4.1. Соціальний склад населення

В сучасному світі країни відрізняються за соціальним складом населення: соціальною структурою розвинутих країн і країн, що розвиваються. *Соціальна структура населення* – сукупність стійких і упорядкованих зв’язків між соціальними групами, різними видами спільнот (класовими, національними та ін.), що визначають його цілісність. *Соціальна група* – це будь-яка сукупність людей (за розміром менша від суспільства), об’єднаних за спільними ознаками чи стосунками. Соціальні групи розрізняються за природними, соціально-територіальними, конфесійно-етнічними і саме соціальними ознаками.

До першого типу соціальних груп належать вікові (діти, молодь, середній вік, люди похилого віку), гендерні (чоловіки, жінки), расові.

До другого типу належать мешканці міст і жителі сільської місцевості, а також громадяни певної країни.

До третього типу належать етнічні (представники певного етносу, нації, народності, племені), релігійні, лінгвістичні.

Соціальні групи четвертого типу визначають за відношенням до власності (заможні, незаможні; володарі нерухомого та рухомого майна; орендарі, які не мають власності), за рівнем власності, доходів (багаті, середній клас, бідні), за відношенням до влади (мають владу, пов'язані з нею тощо), соціальним престижем (з високим, середнім, низьким).

Соціальні групи відрізняються за своїм економічним і політичним становищем, професіями, рівнем освіти, культури, стереотипом поведінки тощо.

У сучасній соціологічній науці стосовно приватної власності виділяють такі соціальні класи: буржуазія, дрібна буржуазія, управлінці, управлінці нижчої ланки, службовці, які виконують фізичну працю і такі, що виконують працю нефізичного характеру.

Соціальні групи, що виділяє вітчизняна соціологія, представлені адміністративною елітою та службовцями; інтелігенцією; робітниками (за галузями, за рівнем кваліфікації); селянством (за формою власності); новою буржуазією (за масштабами діяльності); асоціальними елементами.

Серед працездатного населення Міжнародна організація праці рекомендує виділяти такі категорії: підприємці, які мають засоби виробництва і широко застосовують найману працю; дрібні власники, у виробничій діяльності яких застосовується праця членів сім'ї; члени сімей власників засобів виробництва, які працюють без фіксованої заробітної плати; особи найманої праці – робітники та службовці; члени виробничих кооперативів; особи, становище яких у системі суспільного виробництва не визначено.

Соціально-економічна географія в своїх дослідженнях соціального складу населення застосовує галузевий, просторовий, демографічний підходи. Найбільше практичне значення мають дослідження, які присвячені вивченню просторової диференціації життєдіяльності соціальних груп, які обмежені в деяких правах, можливостях. До таких груп відносять расові, етнічні та релігійні меншини; гендерні і вікові групи: жінки, діти, старі; незаможні групи, в тому числі бідні, бездомні тощо.

3.4.2. Рівень освіти

В наш час все частіше використовується поняття „*якість населення*”¹. Це комплексне поняття включає в себе цілу систему характеристик населення, а саме: освітній рівень населення, його професійну структуру, соціальний склад населення, його рухливість, стан здоров'я, середню трива-

¹ Індекс якості населення – показник, який характеризує, наскільки реальний стан сукупності якісних характеристик відповідає оптимальному. Обчислюється за формулами $I = \sum_i R_i I_i$,

$I_i = 1 - \frac{|x_{io} - x_i|}{|x_{io} - x_{im}|}$, $\sum R_i = 1$, де I – індекс якості населення, I_i – індекс i -тої якісної характеристики населення, R_i – значення i -тої якісної характеристики, x_i – величина показника i -тої якісної характеристики, x_{io} – оптимальна величина i -тої якісної характеристики, x_{im} – мінімальна величина i -тої якісної характеристики.

лість життя, здібність до сприйняття нововведень, ставлення до природи. При цьому вирішальне значення має освітній рівень, що пов'язано з інтелектуалізацією праці, підвищенням вимог до її кваліфікації.

Право на освіту проголошено у Загальній декларації прав людини (1948 р.). На Всесвітній конференції з питань освіти для всіх, що відбулася в Джомт'єні (Таїланд, 1990 р.) були визначені цілі та стратегії для забезпечення освіти для всіх, сформульовано завдання „Освіта для всіх” у відношенні ліквідації неписьменності та запропоновано забезпечити до 2015 р. загальний доступ до початкової освіти. На Всесвітньому форумі з питань освіти (Дакар, 2000 р.), на Саміті тисячоліття у 2000 р. і на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН про положення дітей міжнародне товариство держав заявило, що освіта, особливо початкова шкільна освіта, має принципове важливе значення для досягнення соціального та демографічного прогресу, сталого економічного розвитку і рівноправності чоловіків та жінок.

У сучасному визначенні рівня освіти застосовуються такі показники:

- Частка (%) *елементарно неписьменних* серед дорослого (старші 15 років) населення. Припускається вміння читати, писати і розуміти нескладні тексти.
- Частка (%) *функціонально неписьменних* людей, нездатних адаптуватися до життя в сучасному міському та виробничому середовищі до технологічних умов масового виробництва. Функціональна неписьменність розглядається як головна причина безробіття серед некваліфікованої робочої сили.
- Частка (%) людей з середньою, середньою спеціальною та вищою освітою в чисельності зайнятого населення. Вона відображає ріст освітнього рівня населення і визначає частку населення середньої та високої кваліфікації.
- Середня тривалість (кількість років) навчання населення, що працює. Вона використовується в статистиці розвинутих країн, ООН, ЮНЕСКО, що відображає загальний рівень освіти робочої сили, і припускає безперервне підвищення кваліфікації шляхом одержання додаткової освіти протягом робочого періоду життя.

Ці показники свідчать про *рівень освіченості*¹ населення протягом економічного розвитку країн світу. По-друге, ці показники говорять про те, що „освіченість” тлумачиться як елементарна письменність.

Під *функціональною неписьменністю*² слід розуміти нездатність людини адаптуватися до політичних змін у суспільстві, до структурних, техніч-

¹ Рівень освіченості – інтегральний показник (індекс), який враховує рівень письменності та середню тривалість років навчання (у роках) дорослого населення. Індекс освіченості найбільший у Норвегії (0,99) Швеції, Австралії, Нідерландах, Бельгії, Великій Британії, Фінляндії і Новій Зеландії. В Україні – 0,94.

² Функціональна неписьменність – кількість (частка) людей, які не можуть сприймати нововведення, нездатні адаптуватися до вимог сучасного суспільства.

них та технологічних змін в економіці; тому представники цього типу людей поповнюють ряди безробітних. У США функціональна неписьменність характерна для 25 млн. осіб, у Великій Британії – 6 млн. осіб; у колишньому СРСР при 4,3 млн. неписьменних (2% населення старше 15 років) її показник був значно більшим.

Серед європейських країн рівень функціональної неписьменності найбільший у Португалії (48%), Польщі (42,6), Словенії (42), Угорщині (33,8), Ірландії (22,6). Найнижчі показники функціональної неграмотності у скандинавських країнах.

Такий освітній рівень підготовки не дає людям можливості знайти застосування в сучасному виробництві та поповнює кількість люмпенів та безробітних. Розвинені країни навіть, якщо мають надлишки робочої сили, запрошують на кваліфіковану роботу підготовлених спеціалістів із Росії, Китаю, Індії та інших країн.

У 1950 р. частка елементарно неписьменних серед дорослого населення світу (понад 15 років) становила 44%, у 1990р. цей показник знизився до 26,9%, а на початку ХХІ ст. – 18% – 799,2 млн. осіб. (табл. 3.6).

У країнах, що розвиваються, проживає 96% неписьменних світу. В Південній Азії і в Африці (південніше Сахари) 42% і 38% всього дорослого населення регіонів неписьменні, стільки ж неписьменних і серед арабського дорослого населення (38%). За часткою неписьменних „рекордсменом” світу вважають маленьку державу в Гімалаях – Бутан, де 93% чоловіків неписьменні, а серед жінок – 98%.

Таблиця 3.6

**Кількість неписьменних і рівень неписьменності в світі у
1990 р., 2000–2004 рр. (за даними ЮНЕСКО)**

Регіон	Кількість неписьменних дорослих, млн. осіб		Рівень неписьменності, %	
	1990 р.	2000–2004 рр.	1990 р.	2000–2004 рр.
Увесь світ	963,0	799,2	26,9	18,0
Економічно розвинені країни	42,0	10,5	4,4	1,3
Країни, що розвиваються, у т.ч.:	920,6	789,0	35,1	24,0
Африка на південь від Сахари	138,8	137,0	52,7	38,0
Арабські країни	61,1	69,3	48,7	38,0
Латинська Америка	43,5	39,4	15,2	11,0
Східна Азія	281,0	135,0	24,0	9,0
Південна Азія	397,3	402,7	53,8	42,0

У країнах, що розвиваються, коефіцієнт неписьменності серед чоловіків становить 17%, а серед жінок – 31%. Цей показник високий у Афганістані – 93% і 95%, у Сомалі (82% і 94% відповідно), а також у країнах Тропічної Африки (Буркіна-Фасо, Сенегал, Мавританія, Гамбія, Нігерія, Чад, Малі, Сомалі – від 60% до 90% дорослого населення).

За кількістю неписьменних і рівнем неписьменності лідирує Південна Азія, тут рівень неписьменності жіночого населення становить 55%, в арабських країнах – 49%, у Східній Азії – 12%; „рекордсмени” регіону – Непал (76%), Пакистан (72%), Бангладеш (70%).

Більше половини всіх неписьменних припадає на дві найбільші країни світу – Індію і Китай, де частка неписьменного населення досягає 52% і 27%, або 260 млн. і 220 млн. осіб.

У Латинській Америці показник неписьменності становить 11%, серед країн цього регіону найбільше неписьменних серед дорослого населення в Гаїті – 48%.

Для країн Європи і Північної Америки характерний високий показник письменності і високий рівень освіти населення. У Центральній і Східній Європі показник неписьменності становить від 1% до 4%, у Західній Європі та Північній Америці – 1%. Але для ряду країн Європи рівень неписьменності значний: Греція – 11%, Португалія – 10%, Албанія – 8%, Румунія, Хорватія – 4%.

Серед країн арабського регіону низький рівень неписьменності дорослого населення у Туреччині, Лівії, Йорданії, Ізраїлю (серед єврейського населення – 8%, серед арабів – 30%).

На початку ХХІ ст. близько 115 млн. дітей початкового шкільного віку не ходили до школи (50 млн. хлопчиків і 65 млн. дівчат). Майже всі діти, що не ходили до школи (в світі – 94%), проживали в країнах, що розвиваються, особливо у країнах Африки на південь від Сахари, в Південній і Західній Азії. До країн з найбільшою часткою населення шкільного віку належать: Бангладеш, Бразилія, Китай, Єгипет, Індія, Індонезія, Мексика, Нігерія, Пакистан – від 30 до 43%. Згідно середнього варіанту прогнозу чисельності населення ООН з 2000 р. по 2050 р., кількість населення шкільного віку досягне у 2050 р. 2,3 млрд. осіб (25% загальної чисельності населення).

Початкова освіта є значним засобом зменшення масштабів нерівності і злиденності у найбільш бідних верствах суспільства. Першою значною програмою, метою якої є сприяння здійснення права на освіту для всіх як у плані рівного доступу до освіти, так і в плані можливостей успішного навчання, стала програма „Освіта для всіх”. Вона є головною освітньою програмою ЮНЕСКО, тому що в межах її реалізації здійснюються заходи, безпосередньо спрямовані на ліквідацію неписьменності. На впровадження цієї програми витрачається приблизно 30% коштів, які направляються на програму освіти взагалі, майже половину з цієї третини поглинають програми щодо ліквідації неписьменності в країнах, що розвиваються.

До 2015 р. очікується подальше скорочення неписьменного дорослого населення до 15% (табл. 3.7). Незважаючи на прогрес, дані по 129 країнах свідчать, що 25 із них ще далекі від досягнення поставленої мети. Більшість

Таблиця 3.7

**Рівень неписьменності серед дорослих і молоді, гендерна різниця
(2000 та 2015рр., за даними ЮНЕСКО)**

Регіон	Рік	Рівень неписьменності серед дорослих (15 років і старші), %				Рівень неписьменності серед молоді (15–24 років), %			
		Разом	Чоловіки	Жінки	Гендерна різниця	Разом	Чоловіки	Жінки	Гендерна різниця
Увесь світ	2000	20	15	26	11	13	10	17	7
	2015	15	11	19	8	10	7	12	4
Більш розвинені регіони*	2000	1	1	2	1	0,3	0,3	0,3	0,1
	2015	1	1	1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0
Менш розвинені регіони	2000	26	19	34	15	16	12	20	8
	2015	19	14	24	10	11	9	13	5
Найменш розвинені країни	2000	48	38	58	20	35	27	42	15
	2015	36	28	44	15	23	19	27	8
Країни Африки на південь від Сахари	2000	40	31	48	17	24	19	29	10
	2015	26	20	32	11	14	12	17	5
Арабські країни і Північна Африка	2000	40	28	52	24	24	17	31	15
	2015	28	20	37	17	15	11	19	7
Латинська Америка і Карибський басейн	2000	11	10	12	2	5	5	5	1
	2015	7	7	7	1	3	3	3	1
Східна Азія та Океанія	2000	13	8	19	12	3	2	4	2
	2015	7	4	10	6	1	1	2	1
Південна і Західна Азія	2000	45	34	56	23	30	23	39	16
	2015	34	25	44	18	21	16	26	10

* – з країнами з перехідною економікою.

Більш розвинені регіони: Північна Америка, Європа (без Кіпру, Мальти, Туреччини), Центральна Азія (без Монголії), Австралія, Японія, Нова Зеландія.

Менш розвинені регіони: всі країни, що не включені в групу більш розвинених регіонів і країн з перехідною економікою.

Джерело: UNESCO Institute of Statistic, Estimates and projections of youth and adult illiteracy; July 2002 assessment.

країн, що досягли цілей у сфері освіти, розташовані у Північній Америці і Європі, а також країни пострадянського простору (за винятком Молдови), Аргентина, Бруней, Бахрейн, Мексика, Республіка Корея. Але Росія й Україна лідирують у регіоні за кількістю дітей молодшого шкільного віку, що опинилися поза системою освіти. У кожній з цих країн налічується понад 300 тис. таких дітей.

Досягненню мети охоплення до 2015 р. всіх дітей відповідного віку освітою, заважають такі чинники як низька якість освіти, високі витрати на навчання і високий рівень неписьменності, що зберігається серед дорослих. Нагальною потребою сучасності є підготовка працівників освіти, вчителів навчальних закладів, працівників, що займаються розповсюдженням письменності, спеціалістів широкого профілю з метою охоплення навчальним процесом як дітей, так і дорослих, персоналу для роботи в сільській місцевості, виховання дітей дошкільного віку, спеціалістів у галузі агітації та мотивації до навчання. У цілому в світі до 2015 р. буде потрібно 18 млн. нових учителів початкової школи.

Досягнути високого рівня економічного розвитку країн неможливо без суттєвого підвищення рівня письменності. Окрім економічного ефекту освіта сприяє досягненню прогресу у виконанні інших задач, таких як покращення здоров'я та зростання тривалості життя, розвитку особистості, участі в житті громадянського суспільства і отримання більш широких можливостей.

3.4.3. Трудові ресурси

Наприкінці ХХ ст. змінилася роль людини у господарстві. Людина із простого додатку машини стала творцем (створювачем). З'явився навіть особливий термін – „антропоцентрична система виробництва”, де головною є сама людина. Відбувається система управління в економіці, в підготовці і перепідготовці кадрів і освіти. Значна увага приділяється трудовій мотивації людини – поєднанню моральних і нематеріальних стимулів.

Все населення країни по відношенню до трудової діяльності поділяють на три частини: у доробочому віці (діти, підлітки), робочому віці (основна частина трудових ресурсів), післяробочому віці (рис. 3.13). *Працездатне населення* – це всі *трудові ресурси країни*; під дією конкретних соціально-економічних, культурних, політичних та інших суспільних умов поділяється на економічно активне й економічно неактивне населення.

Економічно активне населення є переважною частиною працездатного населення, що бере участь у суспільному виробництві, сфері послуг, в якості осіб найманої праці, членів сім'ї, що допомагають, або не має в даний час роботи, але бажає працювати і шукає її (безробітні).

Економічне неактивне населення – це друга частина працездатного населення, що не має і не шукає роботи із-за зайнятості в домашньому господарстві, часткової втрати працездатності, навчання тощо.

На чисельність і склад трудових ресурсів впливають демографічні фактори – загальна чисельність населення, його статеві-віковий склад; важли-



Рис. 3.13. Схема складу трудових ресурсів та їх використання

ву роль відіграють соціально-економічні чинники. У різних країнах величину трудових ресурсів визначають по-різному, відповідно до юридично встановлених меж робочого (працездатного) віку, найчастіше визначеного термінами шкільного навчання і пенсійним віком. У більшості країн нижньою межею працездатного віку вважається вік у 14–16 років (в Україні – 16 років); верхня межа визначається середньою тривалістю життя – для більшості країн світу встановлена в 60–65 років. У ряді країн Африки та Азії вік виходу на пенсію визначений у 50 років, у розвинених країнах з високими показниками тривалості життя (Данія, Швеція, Норвегія) – з 67 до 70 років. В Україні вік виходу на пенсію – для жінок установлений у 55 років, для чоловіків – 60; в майбутньому планується для жінок – 60, для чоловіків – 65 років.

Крім населення у працездатному віці, до складу трудових ресурсів входять працюючі підлітки (до 15 років) і особи пенсійного віку, що становлять так звані додаткові трудові ресурси.

Важливим є співвідношення між працездатною і непрацездатною частиною населення країни. Цей показник має назву *демографічне навантаження*. У світі в середньому 100 працездатних забезпечують своїм заробіт-

ком 70 дітей і пенсіонерів. У країнах, що розвиваються, цей показник часто складає 100 на 100, тоді як в Японії 100 на 41. В Росії, Білорусі, в країнах Прибалтики демографічне навантаження близьке до середньосвітового.

У даний час чисельність трудових ресурсів України знаходиться на межі високого демографічного навантаження на працездатне населення. У перспективі це співвідношення буде погіршуватися, бо основну масу працездатних складають багаточисельні покоління 50–60-х років ХХ ст., які через 5–10 років досягнуть пенсійного віку, а їх змінять малочисельні покоління народжених кінця 80-х початку 90-х років. Є підстави прогнозувати не тільки зменшення частки працездатного населення, але й погіршення його складу за рахунок збільшення в ньому частки осіб старшого віку.

В більшості розвинутих країн висока тривалість життя призводить до росту частки осіб похилого віку у складі працюючих, а зниження народжуваності – до кількісного зменшення молодих поколінь у цьому складі. Це несприятливо з точки зору сучасного науково-технічного розвитку, найбільші досягнення якого орієнтовані на їх освоєння молодими спеціалістами з високим рівнем освіти.

В економічно розвинених країнах Європи близько 90% працездатного населення зайнято в суспільному виробництві. На одного робітника в країнах Західної Європи припадає 1,6 утримання, у Північній Америці – 1,5, в Австралії – 1,3, в Японії – 1,1. Значну частину утриманців становлять пенсіонери, інваліди, вихованці дитячих будинків, мешканці будинків перестарілих.

Структура зайнятості населення за секторами економіки – важливий показник рівня економічного розвитку країни¹. Сектор економіки – це група видів людської діяльності з однорідними предметами та засобами праці. У господарстві виділяють чотири сектори за характером залежності від природного середовища (умов і ресурсів): первинний, вторинний, третинний і четвертинний.

Первинний сектор економіки складають види діяльності людини, тісно пов'язані із землею і природними ресурсами: сільське господарство, рибальство, полювання, збиральництво, лісне господарство, видобуток корисних копалин (гірничодобувна промисловість). У цьому секторі із природних ресурсів Землі добувають сировину, паливо і виробляють напівфабрикати.

Вторинний сектор складається із видів господарської діяльності людей з переробки сировини і напівфабрикатів, одержаних у первинному секторі (обробна промисловість і будівництво).

Третинний сектор охоплює діяльність людей, які не пов'язані з виробництвом товарів, пов'язані з наданням послуг (торгівля, управління, інфраструктура, транспорт, телекомунікації, фінанси, постачання, комунальне

¹ Зайняте населення (за визначенням Міжнародної організації праці, МОП) – це особи у віці 15–70 років, які відпрацювали протягом обстежуваного тижня хоча б одну годину (в особистому сільському господарстві – 30 годин), незалежно від того, чи була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова або інша робота.

господарство, готельно-ресторанне господарство, індустрія відпочинку і розваг, туризм, охорона здоров'я, юридичні послуги тощо).

Четвертинний сектор виділився з третинного. Він поєднує види діяльності з розробки віртуальної продукції, надання інтелектуальних послуг. Основні види цієї продукції і послуг: технічні та технологічні нововведення, наукові ідеї і високі технології, інформація тощо. Продукція цього сектору, як і третинного, віртуальна; вона не є матеріальною.

У цілому в світі на початку XXI ст. у сільському господарстві було зайнято 42% всієї робочої сили, у промисловості – 21%; у секторі послуг – 37%. Але співвідношення зайнятості по секторах економіки сильно відрізняються; так, доля сектора послуг у зайнятості значно вища у найбільш економічно розвинутих країнах. Частка зайнятих у сільському господарстві відсталих аграрних країн – велика. Частки зайнятих у промисловості, сільському господарстві й секторі послуг майже однакові у промислово розвинутих країнах. Так, у США у сільському господарстві зайнято лише біля 1%, у промисловості – 23%, секторі послуг – 76%; в Японії відповідно 5, 28, 67%; у Німеччині – 3, 33, 64%; у Південній Кореї – 6, 26, 78%.

У країнах, що розвиваються, це співвідношення інше: в Малайзії – 14, 36 і 50%; в Ірані – 30, 25 і 45%; у Туреччині – 36, 23 і 41%; КНР – 49, 22 і 29%.

В економічно відсталих країнах велика частка зайнятих у аграрному секторі. Так, в Анголі в сільському господарстві зайнято 85% робочої сили, в промисловості та сфері послуг – 15%; в Бутані – 95% – у сільському господарстві, 2% – у промисловості і 3% – в секторі послуг; у Ефіопії – 80, 8 і 12%; у Мозамбіку – 81, 6 і 13%; у Бангладеш – 63, 11 і 26% (рис. 3.14).

В ході розвитку людства чисельність населення, що зайняте у різних сферах економіки, та частка цих сфер у ВВП змінювалися. Частка галузей

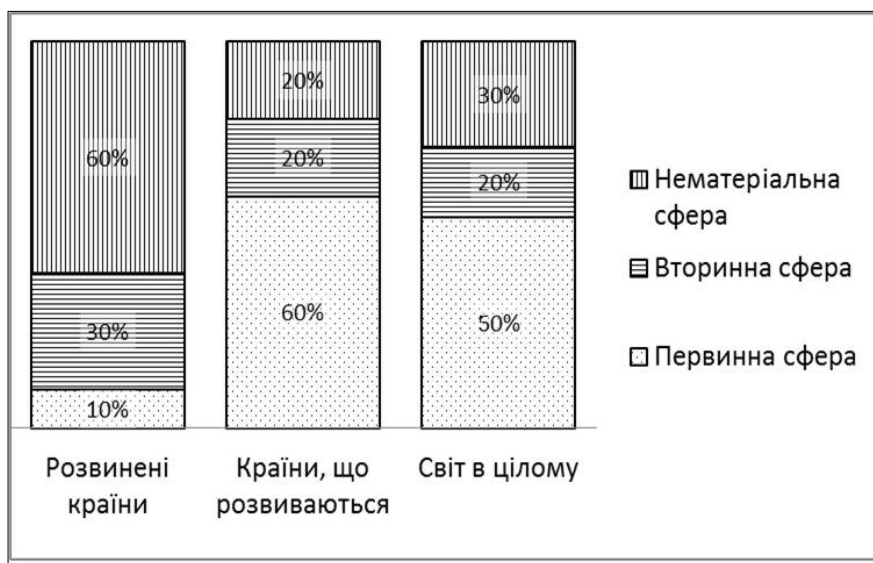


Рис. 3.14. Структура зайнятості населення світу

первинного сектору, і особливо сільського господарства, має тенденцію до постійного скорочення. Частка промисловості досягла піку в індустріальний період (ріст добувних галузей, будівництво заводів, фабрик, ріст виробничих потужностей). Частка третинного та четвертинного секторів має тенденцію до постійного росту (рис. 3.15).

У 60-х роках ХХ ст. почався ріст безробіття в країнах Західної Європи, Латинської Америки, ряді країн Азії та Африки. Основним фактором, що спричинив безробіття, стала структурна зміна індустріального виробництва, кризовий стан деяких застарілих галузей промисловості (зокрема чорної металургії), інтенсивний процес концентрації виробництва, впровадження нових технологій, роботизація.

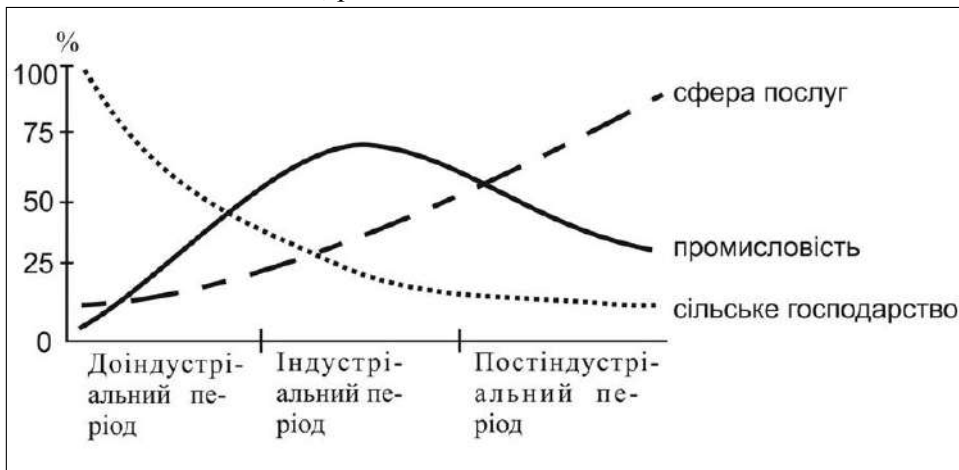


Рис. 3.15. Еволюція економічної структури господарства

Безробіття – це перевищення на *ринку праці*¹ її пропозиції над попитом, тобто ситуація, коли число робочих місць менше кількості бажаючих працювати. Рівень безробіття вищий в районах з високим природним приростом населення (в країнах, що розвиваються), а також у період економічних криз у розвинутих країнах (у зв'язку із закриттям підприємств із старими трудомісткими технологіями і створенням нових з новітніми технологіями, які не вимагають великої чисельності робочої сили).

Рівень безробіття вимірюється часткою непрацюючих, або тих, хто шукає роботу від загальної чисельності трудових ресурсів. У багатьох країнах, що розвиваються, облік непрацюючих або латентних (прихованих) безробітних не проводиться або проводиться незадовільно. Для постіндустріальних і промислово розвинених країн така статистика відносно достовірна.

Існує декілька різновидів безробіття: *циклічне*, коли компанії звільняють робітників протягом економічного спаду для того, щоб знизити втрати, зберегти прибутки корпорації і захистити інтереси акціонерів; *структурне* – при структурній і технологічній перебудові виробництва, недосконалісті

¹ Ринок праці – сфера попиту та пропозиції найманої праці, складова частина ринкової економіки поряд з ринком товарів, послуг, капіталів, цінних паперів тощо.

системи професійної підготовки і перепідготовки працівників; *фрикційне* – пов’язане з тим, що частина працездатного населення не працює у зв’язку зі зміною місця праці за власним бажанням; *сезонне* – зміна пір року зменшує потребу в сільському господарстві, рекреації та інших видах праці; *приховане* – означає те, що певна частина зайнятого населення працює неповний робочий тиждень, що зумовлено кризовими явищами в економіці.

Рівень безробіття у світі становить 6,5% (195 млн. осіб) за даними МОП. Рівень безробіття серед молоді становить 44% або 85 млн. осіб (2006 р.). Лідером за часткою безробітних в світі є маленька острівна країна Науру (90%). В першу десятку країн за рівнем безробітних входять: Ліберія (85%), Зімбабве (80%), Кокосові Острови, Туркменістан (60%), Джибуті, Східний Тимор, Сенегал, Замбія, Боснія і Герцеговина.

Найнижчий рівень безробіття в Андоррі, Монако, О-ві Норфолк – 0%, Ліхтенштейні – 1,3%, Ісландії – 2,1%, ОАЄ – 2,4%, Сінгапурі – 3,3%, Швейцарії – 3,8%, Новій Зеландії – 4,0%.

Рівень безробіття у країнах Євросоюзу становить 8,5%. При цьому найбільший показник у Польщі – 14,9%, найменший – у Великій Британії 2,9%. Серед колишніх республік СРСР рівень незайнятого населення найбільший у Туркменістані (60%); у Киргизстані (18%), Грузії (12,6%), Таджикистані (12%), Україні (8,6%), Росії (7,9%); найменший показник у Азербайджані (1,2%) і Білорусі (1,6%).

У країнах Латинської Америки і Карибського регіону показник безробіття становить 9,5%, Близького Сходу і Північної Африки – 13,6%, Північної Америки – 5,1% (США), Східної Азії – 4,4%. Країни з низьким рівнем безробіття стають більш привабливими для мігрантів, що шукають місця праці.

Серед безробітних в усіх країнах переважають жінки у зв’язку з тим, що вони зайняті в основному в галузях господарства, які швидко реагують на економічні потрясіння. Скрутне положення штовхає безробітних на пошуки роботи у неформальному секторі економіки, де зайнятість нестабільна, а заробітна плата – низька. Ріст зайнятості у неформальному секторі веде до збільшення чисельності бідних (550 млн. осіб у 2002 р.).

За даними МОП у світі налічувалося 2981 млн. осіб економічно активного населення (2004 р.). Понад 60% економічно активного населення проживають у Південній та Східній Азії, понад 25% – у Китаї; понад 18% – у країнах Тропічної Африки, Латинської Америки і Карибського регіону; біля 13% – у Європі, Центральній Азії, Північній Африці та Близькому Сході.

В Україні рівень економічної активності становить 62,6% усього працездатного населення (15–70 років), кількість його становить – 22,3 млн. осіб (табл. 3.8). Рівень зайнятості становив – 58,5% у 2007 році (серед чоловічого населення – 63,5%, жіночого населення – 53,0%). Структура зайнятості населення в Україні за останні роки змінювалася. Зміни в структурі господарського комплексу країни викликали ріст частки зайнятих у сфері послуг і зменшення – у сільському, лісовому господарстві та мисливстві (з 32,7% в 1960 р. до 26,1% в 2007 р.) Частка зайнятих у сфері послуг стано-

Таблиця 3.8

Чисельність і структура показників людських ресурсів України

Показники	Роки			
	1995		2005	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
1. Все населення у віці 15–70 років	37 672,1	100	35 840,5	100
1.1. Економічно активне населення	25 562,1	67,9	22 280,8	62,2
в тому числі:				
зайняті	24 125,1	64,0	20 680,0	57,7
безробітні	1437,0	3,9	1600,8	4,5
1.2. Економічно неактивне населення	12 110,0	32,1	13 559,7	37,8
2. Трудові ресурси	29 929,8	100	28 915,1	100
в тому числі:				
в працездатному віці	27 392,1	91,5	27 152,5	93,8
молодші	12,2	0,04	12,6	0,04
старші	2545,5	8,5	1749,9	6,2

Джерело: Стефанишин О.В. „Людський потенціал економіки України”, 2006.

виставляють 46,5%, у промисловості – 27,4%. Зміни в галузевій структурі господарства суттєво впливають на професійний склад населення¹, його трудових ресурсів, на появу нових спеціальностей. В умовах ринкової економіки в Україні поширюються професії: підприємець, комерсант, бізнесмен, агент, аудитор, менеджер, маклер, дилер, фермер тощо.

3.4.4. Якість життя

Активний інтерес до проблеми якості життя був пов'язаний з переходом до постіндустріальної стадії розвитку держав, та усвідомлення суспільством глобальних проблем сучасності. В період кінця 50-х початку 60-х років загострилися протиріччя існуючого типу суспільного розвитку, паралельно з ростом рівня життя (різке зростання продуктивних сил, поліпшення матеріального становища) почали спостерігати його негативні наслідки (соціальна поляризація, ріст кількості стресових ситуацій, погіршення стану навколишнього середовища і т.д.). У зв'язку з цим якість життя стала новим показником суспільного добробуту.

Вперше термін „якість життя” використовував американський економіст Дж. Гелбрейт у книзі „Багате суспільство” в 1958 р., пізніше воно вживалося соціологом Д. Рисмен у праці „Самотній натовп”. У політиці понят-

¹ Професійний склад (структура) населення – поділ економічно активного населення за професіями; спеціальна підготовка людей для виконання певних робіт, набуття ними відповідних теоретичних і практичних знань. Професія – відносно постійний вид трудової діяльності (заняття) в системі суспільного поділу праці.

тя вперше з'явилося завдяки президенту США Дж. Кеннеді в „Доповіді про стан нації” в 1963 р., де було висунуто тезу про те, що якість життя американців повинно зростати паралельно з кількістю американських товарів. У 1964 р. президент США Л. Джонсон заявив, що цілі американського суспільства „не можуть бути виміряні розміром наших банківських депозитів. Вони можуть бути виміряні тільки якістю життя наших громадян”. Перше дослідження якості життя було проведено в Канаді і США з використанням 36 медико-соціальних показників за 1964–1974 рр.

Для аналізу якості життя залучаються досягнення багатьох наук. Так, англійські фахівці А. Салаї і Ф.М. Ендрюс (1980) підкреслюють, що поняття „якість життя” формується широкою мережею наук, серед яких виділяються соціальна психологія, філософія, антропологія культури, політичні науки, економіка, соціологія, вивчення навколишнього середовища. Все це, з одного боку, значно ускладнює проблему вивчення якості життя і управління ним, а, з іншого боку, сприяє розвитку міждисциплінарного діалогу, який дозволяє сформувати більш адекватне уявлення про суть досліджуваного явища.

Нугаєв Р.М. та Нугаєв М.А. (2003) виділяють чотири основні теорії щодо дослідження якості життя:

1. Теорії ідеалів. Згідно з ними, якість життя включає реалізацію певних ідеалів. Ідеалом може бути самореалізація особистості.

2. Персонально-утилітарні теорії концентруються на відчуттях щастя, задоволення і виконання бажань.

3. Теорії достатку зосереджуються на вироблених товарах, реальних доходах та ін. Так, багато економістів прагнуть оцінити якість життя в термінах рівня життя, під яким розуміється рівень споживання матеріальних і духовних благ в порівнянні з історично зумовленими соціальними нормами споживання.

4. Теорії базових потреб. Згідно Е. Аллардту (1993), якість життя досягається за рахунок задоволення трьох систем базових потреб: любити, мати і бути.

Термін якість життя використовується для оцінки загального добробуту людей і суспільства, і використовується в самих різних контекстах, у тому числі, у галузі міжнародного розвитку, охорони здоров'я і в політиці.

Якість життя не слід плутати з поняттям рівень життя¹, що базується в основному на доходах. Окрім стандартних показників, індекс якості життя включає в себе не тільки добробут та зайнятість, але й стан навколишнього середовища, фізичний та психічний стан людей, освіту, можливості щодо відпочинку і проведення вільного часу людей, їх соціальну приналежність.

Якість життя поліпшується із більш повним задоволенням потреб людини. Американський психолог А. Маслоу (1954) описав ієрархічну модель потреб людини, яку часто вживають в дослідженнях (рис. 3.16):

¹ Рівень життя – ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб населення країни, класів, соціальних груп, сімей, окремих індивідумів.



Рис. 3.16. Піраміда потреб людини А. Маслоу

1. Фізіологічні: голод, спрага, статевий потяг і т.д.
2. Екзистенціальні: безпека існування, комфорт, стабільність умов життя і т.д.
3. Соціальні: соціальні зв'язки, спілкування, інтимність, турбота про інших і увагу до себе, спільна діяльність і т.д.
4. Престижні: самоповага, повага з боку інших, визнання, досягнення успіху і високої оцінки, службове зростання і т.д.
5. Духовні: пізнання, самореалізація, самовираження, самоідентифікація і т.д.

У міру задоволення нижчих потреб, все більш актуальними стають потреби більш високого рівня, але це зовсім не означає, що місце попередньої потреби займає нова, тільки коли нижча задоволена повністю. Також потреби не перебувають у нерозривній послідовності і не мають фіксованих положень, як це показано на схемі. Наведена послідовність має місце як найбільш стійка, але у різних людей взаємне розташування потреб може змінюватись. Найбільш докладно ідеї А. Маслоу викладені в книзі „Мотивація і особистість” (1954).

Між індикаторами якості життя є багато об'єктивних та й суб'єктивних. Можна зустрітися з такими термінами як свобода, права людини чи щастя, але оскільки це суб'єктивні показники і вимірювати та зрівнювати їх дуже важко, вони не є основними показниками якості життя.

Суть об'єктивного підходу полягає в тому, що він визначає ступінь задоволення науково обґрунтованих потреб та інтересів. У той час як суб'єктивний підхід визначає ступінь задоволеності життям тієї чи іншої людини. Суб'єктивні індикатори якості життя доповнюють об'єктивні, оскільки, по-перше, вони можуть відображати розбіжності в тому, як різні

люди відносяться до зовнішніх соціальних змін, по-друге, індивіди можуть по-різному реагувати на одні й ті ж зовнішні обставини в залежності від їх цінностей, очікувань та бажань.

Вивчення якості життя з об'єктивної і суб'єктивної точок зору, спроби створити комплексне визначення, вивчення якості життя представниками різних наукових напрямків, а також широта цього поняття призводять до того, що існує велика кількість визначень даного терміну.

На думку Дж. Форрестера (1971), якість життя – це ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб. М.В. Федоров та Е.Е. Задесенец (2000) дотримуються думки, що якість життя – це сукупність життєвих цінностей, що характеризують творчу діяльність, задоволення потреб та розвиток людини, задоволеність людей життям, соціальними відносинами і навколишнім середовищем. П.Д. Косинский (2001) визначає якість життя як соціально-економічну категорію, яка являє собою сукупність основних умов і характеристик всієї життєдіяльності людини, що виявляються в масштабі самих потреб, а також в обсязі, формі та способах їх задоволення.

Вітчизняні фахівці О.М. Лисунець, І.В. Дроздова, І.Я. Ханюкова (2011) вважають, що якість життя характеризується як здатність індивідуума функціонувати у суспільстві відповідно до свого положення та отримувати задоволення від життя. Їх визначення базується на оцінці рівня добробуту людини у фізичному, психічному (інтелектуальному й емоційному), соціальному (професійна, домашня, рекреаційна активність, взаємини на роботі, у сім'ї, суспільстві) та економічному відношенні.

Якість життя – характеристика рівня та умов життя населення. Вона визначається багатьма економічними, соціальними, демографічними, екологічними, географічними, політичними і моральними чинниками. Якість життя населення – це категорія, що характеризує умови життєдіяльності та розвитку населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства.

Одним з найбільш поширених показників оцінки якості життя є *індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)*¹, розроблений Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) і розраховується з 1990 р. Завдяки своїй простоті й одночасно універсальності, індекс розвитку людського потенціалу придбав широку популярність, і сьогодні багато вітчизняних фахівців використовують його при оцінці якості життя населення.

В основі відбору показників, складових ІРЛП знаходиться ідентифікація базових можливостей, які люди повинні мати для участі в житті суспільства: можливість тривалого і здорового життя, можливість і здатність мати знання і доступ до ресурсів, необхідних для гідного рівня і якості життя, можливість реалізувати свій потенціал. Концепція ПРООН ґрунтується на тому, що людині не потрібен нескінченно високий дохід для забезпечення

¹ ІРЛП розроблений пакистанським економістом Махбубом-уль-Хаком, експертом Програми розвитку ООН. У статистиці використовується з 1993 р.

її гідного життя. Разом з тим, вона надає величезного значення і самому економічному зростанню, підкреслюючи при цьому необхідність тісного зв'язку цього зростання з розвитком людини.

З 2010 р. для розрахунку показників якості життя країн і територій беруть до уваги три виміри людського життя (здоров'я, освіта, житлові стандарти), що складаються з чотирьох показників (рис. 3.17):

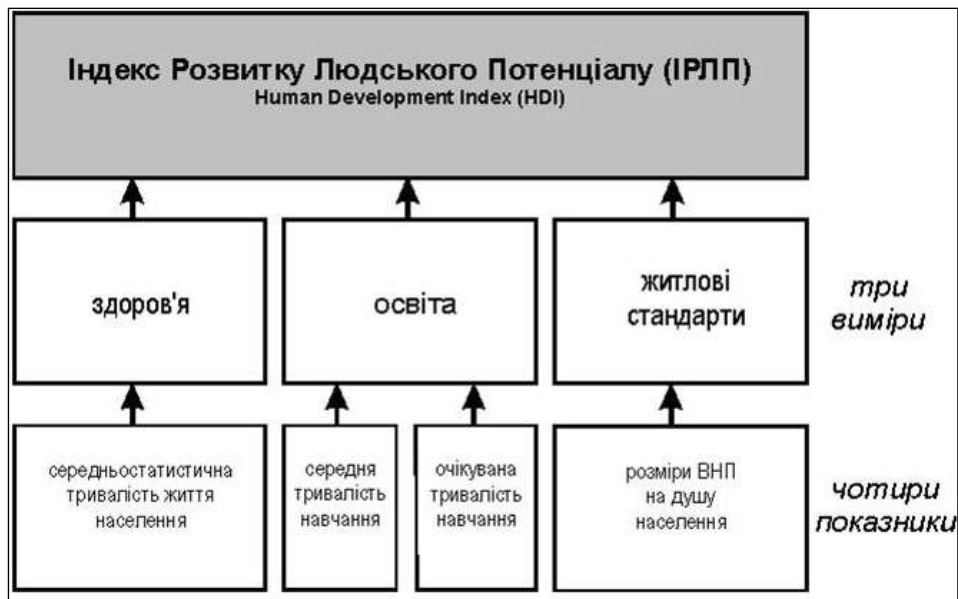


Рис. 3.17. ІРЛП – три виміри та чотири показники якості життя
(<http://hdr.undp.org>)

- розміру ВВП (валовий національний прибуток) на душу населення, як уособлення багатства та добробуту;
- середньостатистичної тривалості життя населення (віддзеркалення стану здоров'я і фізичного стану);
- середньої тривалості та очікуваної тривалості навчання (стан культури і науки).

Кожен з цих трьох вимірів є результат безлічі взаємодіючих показників соціально-економічного розвитку і володіє власною якісною характеристикою. Індекс валового продукту показує економічну результативність діяльності людей, індекс тривалості життя – стан фізичного, соціального і психічного здоров'я населення, індекс середньої тривалості та очікуваної тривалості навчання – соціокультурний та професійний потенціал населення.

Загальний індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) з 2010 р. розраховується як середня геометрична трьох індексів:

$$ІРЛП = \sqrt[3]{ІТЖ \cdot ІО \cdot ІП}, \text{ де}$$

ІТЖ – індекс очікуваної тривалості життя,

IO – індекс освіти,

II – індекс прибутків¹.

Фахівці ПРООН, які розробили Концепцію та методику розрахунку ІРЛП, прямо стверджують, що цей індекс є показником якості життя населення.

Показник *очікуваної тривалості життя при народженні* є число років, які в середньому мала б прожити людина з покоління народжених за умови, що протягом всього життя цього покоління рівень смертності в кожному віці залишиться таким, як у роки, для яких вираховано показник.

Здоров'я населення – важливий фактор підвищення працездатності і розвитку людини. Збільшення витрат суспільства на охорону здоров'я, скорочення захворюваності та травматизму веде до примноження трудового потенціалу суспільства за рахунок зростання чисельності робочої сили, розширення її можливостей для створення продукції чи послуг, накопичення знань.

¹ Наведені індекси вичислюються за наступними формулами:

$$ITJ = \frac{TJ - 20}{83,2 - 20}, \text{ де}$$

TJ – очікувана тривалість життя при народженні,

20 – мінімальна тривалість життя, розрахована за даними 1980–2010 рр.,

83,2 – максимальна тривалість життя, розрахована за даними 1980–2010 рр.

$$IO = \frac{\sqrt{ICTH \cdot IOTH} - 0}{0,951 - 0}, \text{ де}$$

ICTH – індекс середньої тривалості навчання,

IOTH – індекс очікуваної тривалості навчання,

0 – мінімальний індекс освіти,

0,951 – максимальний індекс освіти.

$$ICTH = \frac{CTH - 0}{13,2 - 0}, \text{ де}$$

CTH – середня тривалість навчання (роки),

0 – мінімальна тривалість навчання (роки),

13,2 – максимальна тривалість навчання (роки).

$$IOTH = \frac{OTH - 0}{20,6 - 0}, \text{ де}$$

OTH – очікувана тривалість навчання (роки),

0 – мінімальна очікувана тривалість навчання (роки),

20,6 – максимальна очікувана тривалість навчання (роки).

$$II = \frac{\ln(BHII) - \ln(163)}{\ln(108\,211) - \ln(163)}, \text{ де}$$

BHII – валовий національний прибуток по паритету купівельної спроможності на душу населення (доларів США),

163 – мінімальний валовий національний прибуток по паритету купівельної спроможності на душу населення у доларах США,

108 211 – максимальний валовий національний прибуток по паритету купівельної спроможності на душу населення у доларах США. До 2010 р. ця сума складала 40 000 доларів, але у багатьох країнах за останні роки ВВП перевищив максимум, тому її підняли до 108 211 доларів США.

Індекс освіти розраховується за допомогою індексу середньої тривалості та очікуваної тривалості навчання. Освіта являє собою один з провідних чинників формування потреб та інтересів людини, реалізація яких багато в чому визначає її якість життя. У сучасних умовах, коли обсяг знань подвоюється фактично кожні 5–8 років, значимість освіти зростає особливо високими темпами. Економічне зростання і зростання споживання сьогодні можливі, головним чином, за рахунок розвитку інноваційної, творчої праці.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це показник системи національних рахунків, що характеризує вартість товарів і послуг, вироблених у країні у всіх галузях економіки для кінцевого споживання, нагромадження та експорту.

Валовий національний прибуток (ВНП) виражається сумою первинних прибутків, отриманих жителями даної країни за відповідний період, як в межах національної території, так і за кордоном, за вирахуванням прибутків, переданих за кордон.

$$\text{ВНП} = \text{ВВП} + \text{сальдо первинних прибутків, отриманих із-за кордону або переданих за кордон.}$$

У якісному відношенні відмінності між ВВП і ВНП полягають у тому, що ВВП являє собою обсяг кінцевих товарів і послуг або додану вартість, а ВНП – потік первинних прибутків, отриманих жителями даної країни внаслідок їхньої участі у створенні ВВП даної країни і ВВП інших країн.

Методика розрахунку ІРЛП цілком репрезентативна для оцінки якості життя населення, проведення міжміських і міжнародних зіставлень, розробки стратегії його підвищення. Але навіть цих трьох дуже важливих показників, що складають ІРЛП, явно недостатньо для розробки практичних заходів з підвищення якості життя населення. Тому фахівці не обмежуються викладом отриманих індексів країн світу, а здійснюють комплексний аналіз, де використовуються сотні показників.

Концепція ІРЛП містить такі базові принципи розвитку людського потенціалу:

- Зростаюча тривалість життя;
- Зниження захворюваності поряд з адекватним і доступним за цінами медичним обслуговуванням;
- Особиста безпека;
- Зростаючі можливості отримання освіти і рівень освіти населення;
- Рівні права та соціальну підтримку і доступ до соціальних благ;
- Сприятливий стан навколишнього середовища зі знижуваним рівнем забруднення;
- Можливість працювати за гідну оплату;
- Економічна безпека громадян, соціальних груп, місцевих спільнот.

Залежно від величини ІРЛП, ПРООН поділяє держави світу на чотири групи. Індекс вище 0,785 характеризує країни з дуже високим рівнем розвитку, від 0,784 до 0,670 – із високим, від 0,669 до 0,480 – із середнім і від 0,479 і нижче – з низьким рівнем.

До першої групи відносяться 42 країни, в основному європейських, до другої – 43, третьої – 42, до четвертої – 42. По деяких країнах, як, наприклад, Куба, Ірак, Оман, дані відсутні, тому вони не включені до статистики (рис. 3.18, Додаток, табл. 12).

У рейтинг ІРЛП входять 169 країн світу, найвищий показник у Норвегії – 0,938 (Додаток, табл. 12). У неї всі показники високі, очікувана тривалість життя при народженні – 81 рік, і середня тривалість і очікувана тривалість навчання висока, а валовий національний прибуток на 2010 р. склав 58 810 доларів США.

Цікаво, що у країнах, які посідають друге та третє місце таблиці – Австралії та Нової Зеландії – валовий національний прибуток на 20 000 доларів нижчий, ніж у Норвегії, але вони мають набагато вищі показники освіти, ніж Норвегія: за індексами освіти займають перше та друге місце у світі. Найвищий показник ВВП у Ліхтенштейні (81 011 доларів США), але за ІРЛП ця країна тільки на шостому місці. Є й інші країни, де ВВП високий, але вони відстають за показниками освіти і в наслідку і ІРЛП, наприклад, США, Швейцарія, Гонконг, Сінгапур, такі арабські країни як ОАЕ, Бруней, Катар, Кувейт.

Очікувана тривалість життя при народженні у країнах, що за рейтингами ІРЛП належать до першої групи у середньому 79,5 років. Найвищі показники в Японії (83,2 років), не набагато відстають Швейцарія, Гонконг та Ісландія. Найнижча очікувана тривалість життя при народженні серед країн першої групи в Естонії та Угорщині (відповідно 73,7 і 73,9 років), що прирівнює їх до середньостатистичних показників тривалості життя країн з високим рівнем розвитку ІРЛП; потрапили вони у першу групу завдяки високим показникам освіти.

ІРЛП у країнах с високим рівнем розвитку в середньому складає 0,726. У цій групі знаходиться й Україна, у якої ІРЛП 0,710, тому за рейтингом

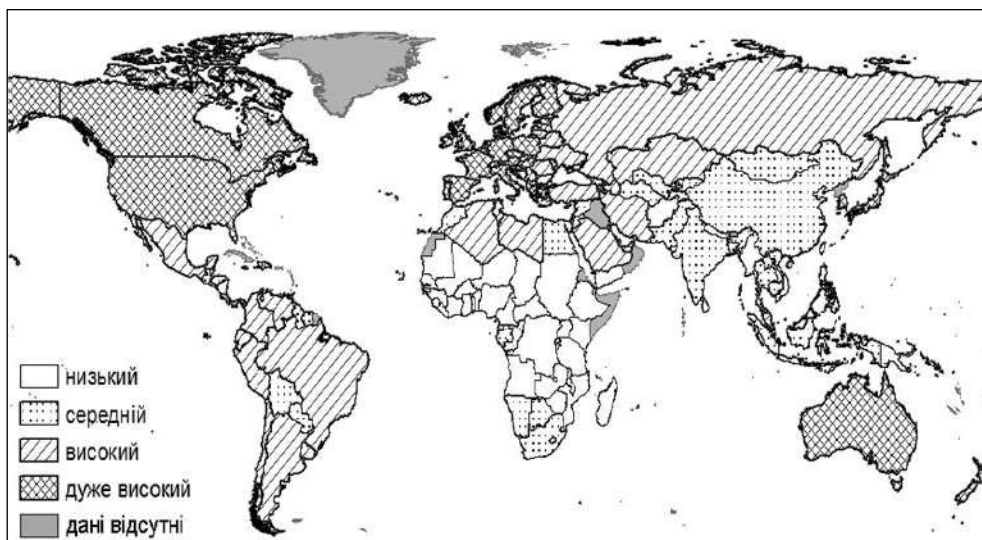


Рис. 3.18. ІРЛП в країнах світу у 2010 р.

ООН займала 69 місце серед країн світу у 2010 р. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні 68,6 років, що відстає від середньої групи (73,7 років), і навіть менша, ніж відповідні середньостатистичні дані світу (68,9 років). За даними валового національного прибутку на душу населення (6535 доларів США) Україна також відстає від середньої групи, що дорівнює 12 719 доларам США. В цю групу потрапили більшість сусідів нашої держави, такі як Росія, Білорусь, Румунія. За середньою тривалістю навчання Україна посідає друге місце серед країн з високим рівнем розвитку ІРЛП, поступаючись тільки Грузії. Показники освіти України і на світовому рівні високі.

До країн з середнім рівнем розвитку ІРЛП належать держави, де ІРЛП більший, ніж 0,480, але менший, ніж 0,670. Це в основному країни, що розвиваються, такі як Індія, Китай, Індонезія, Пакистан (Додаток, табл. 12).

Країни з низьким рівнем ІРЛП - це найбідніші і відсталі держави світу. До цієї групи належать переважно країни Африки (рис. 3.19).

У країнах, що належать до цієї групи, усі показники, які формують якість життя, дуже низькі. Середньостатистичний ІРЛП 0,375, що майже втричі менше за показники найрозвиненіших держав. Найгірша якість життя у Зімбабве, вона знаходиться на останньому 169 місці за рейтингом ООН, переважно завдяки найнижчому валовому національному прибутку у світі – 176 доларів США. Середній показник ВВП цих країн складає 1377 доларів США.

Стан освіти четвертої групи країн жахливий, середня тривалість навчання у багатьох із них не перевищує 2 роки, найнижча у Мозамбіку – 1,2 років (Додаток, табл. 12). Очікувана тривалість життя при народженні в середньому лише 55 років, а найнижче значення у світі вона досягає в Афганістані – 44,6 років.

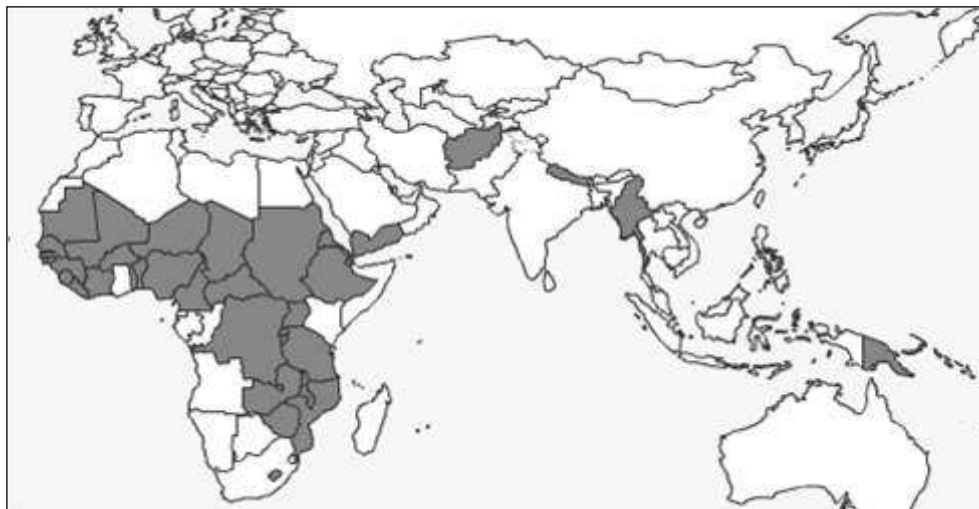


Рис. 3.19. Відсталі країни з низьким рівнем ІРЛП
(<http://hdr.undp.org/en/data/map/>)

В оцінці ІРЛП велике значення відводиться такому показнику як очікувана тривалість життя.

В цілому, за останні тридцять років спостерігається позитивна динаміка, пов'язана із зростанням тривалості життя населення в більшості досліджуваних країн. Темпи зростання тривалості життя для країн з дуже високим, з високим, середнім і низьким рівнем розвитку людського потенціалу неоднакові.

Для країн з дуже високим та з високим рівнем розвитку людського потенціалу характерний приблизно однаковий темп зростання тривалості життя, що склав 6–8 років за 30 років. Це пояснюється тим, що в розвинених країнах традиційно високий рівень тривалості життя.

Сучасні дослідження рівня життя відбуваються з різних точок зору, все більше уваги приділяється суб'єктивним методам дослідження, які базуються на індивідуальних почуттях стосовно задоволенню якістю життя. Для глобальних досліджень вони не годяться, але дуже ефективні при аналізі малих регіонів.

В переважній більшості країн з часом відбувається поліпшення якості життя. Це дозволяє зробити висновок про те, що людська цивілізація йде в правильному напрямку, збільшуючи свій потенціал.

В той же час, за оцінкою експертів ООН наприкінці XX ст. 800 млн. осіб в світі недоїдали, а 1,3 млрд. осіб жили менше чім на 1 долар в день. В Південній Азії найбільш бідне населення становило 515 млн. осіб (понад 39% всього бідного населення світу), в Африці – 219 млн. (17%), Латинський Америці – 110 млн. (понад 8%). Для оцінки рівня бідності і злиденності розраховують індекс бідності (за пропозицією експертів ООН), який показує стандарт життя в країні або регіоні. Він (за аналогією ІРЛП) складається із трьох компонентів:

- втрати від смертності (імовірність не дожити до віку 40 років);
- рівень неписьменності населення;
- складний показник матеріальної забезпеченості, що включає частку населення, яка не має можливості доступу до джерел якісної питної води, частку дітей, які не досягли стандартної ваги для певного віку тощо.

Індекс бідності людей був розрахований за даними 2003 р. і становив: в Швеції – 6,5, Норвегії – 7,2, Фінляндії – 8,4, Данії – 9,1, Німеччині – 10,2, Люксембурзі – 10,3, Франції – 10,8, Іспанії – 11,0, Японії – 11,1, Італії – 12,2, Канаді – 12,2, Бельгії – 12,4, Австралії – 12,9, Великій Британії – 14,8, Ірландії – 15,3, США – 15,8. Але цей індекс не відображає дійсний рівень бідності країн, що розвиваються. Більш ефективним є показник частки населення, яке живе за національною рисою бідності. Найбільшою частка такого населення в 2003–2005 рр. була в наступних країнах: Замбія – 86%, Гаїті – 80%, Гватемала – 75%, Ангола, Суринам, Мозамбік – 70%, Бурунді, Сьєрра-Леоне – 68%, Гамбія, Малі, Болівія, Таджикистан – 64%, Нігер – 63%, Коморські Острови, Руанда – 60%.

Питання для самоперевірки

- 1. Які знаєте соціальні групи за природними, соціально-територіальними, конфесійно-етнічними і саме соціальними ознаками?*
- 2. Що розуміємо під поняттям „якість населення”?*
- 3. Назвіть основні показники рівня освіти населення.*
- 4. Охарактеризуйте географію рівня неписьменності в світі.*
- 5. Чим відрізняються поняття „працездатне населення” „трудові ресурси” та „економічно активне населення”?*
- 6. Дайте характеристику структура зайнятості населення світу.*
- 7. Охарактеризуйте структуру людських ресурсів України.*
- 8. На основі яких показників розраховується індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)?*

Розділ 4.

Розселення населення

4.1. Розміщення населення

Ключові слова: розміщення населення (рівномірне, нерівномірне, різко нерівномірне, суцільне, ареальне), щільність населення, „ємність” території.

У поняття *розміщення населення* входять як особливості його розподілу по території (щільність населення), так характер і форми його територіальної організації (типи поселень тощо; рис. 4.1). Сучасне розміщення населення Землі є результатом тривалого процесу її заселення та господарського освоєння. Аналіз розміщення населення дозволяє визначити основні його особливості:

- людина проживає у всіх частинах світу (навіть в Антарктиді є постійні поселення – наукові бази), але більше половини населення планети зосереджена в Азії (рис. 4.2);
- характерні скупчення різних розмірів в розміщенні населення;
- населення розміщено нерівномірно.

Нерівномірність розміщення населення обумовлена різними причинами (рис 4.3), але перш за все впливом природного фактору (пустелі, тундра, високогір'я, території, вкриті льодом, тропічні ліси не сприяють розселенню людей). Серед природних зон перевага віддана лісам і степу помірного поясу, тропіків і субтропіків (табл. 4.1).

Історичні події впливали на особливості заселення Землі протягом всієї історії людства. Тривалий час великі маси людей переселялися із країни в країну, з континенту на континент, створивши головні історичні області масового їх розселення (Південно-Східна Азія, Близький Схід, Європа,

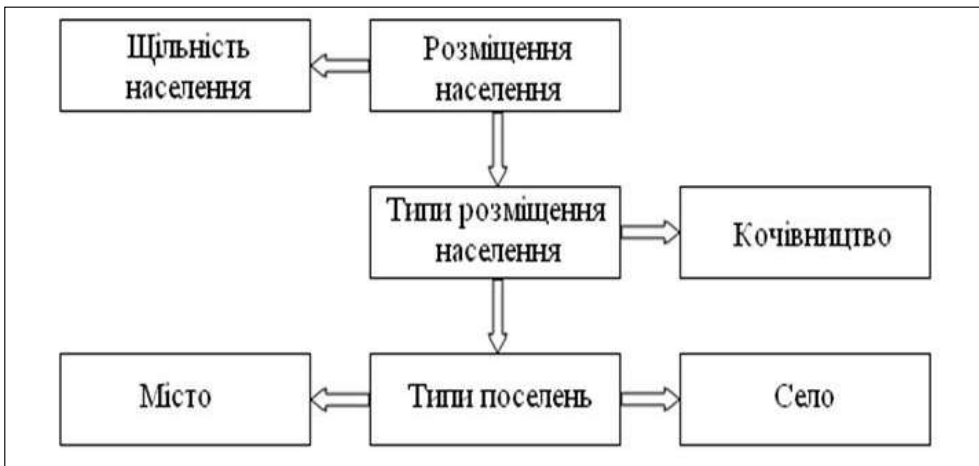


Рис. 4.1. Структура поняття „розміщення населення”



Рис. 4.2. Розподіл населення Землі по частинах світу (2010 р.)

Північна Америка). Суттєву роль відігравали відмінності в демографічній ситуації (особливості природного приросту населення на континентах, міграція населення), а також соціально-економічні умови життя людей, їх господарська діяльність, рівень розвитку виробництва, транспорту.

Розміщення населення – поняття широке, характеризується сукупністю ознак, серед яких головною є *щільність населення*. Цей показник показує

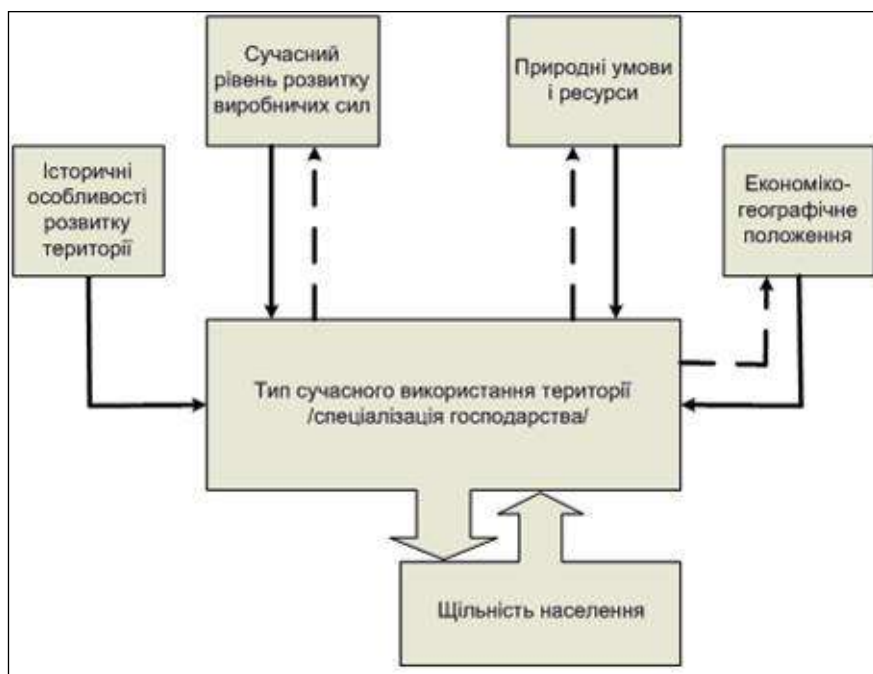


Рис. 4.3. Схема залежності щільності населення від ряду факторів

число осіб, що проживають у середньому на одиниці території (осіб/км²) і розраховується за формулою:

$$\Pi_{сер.} = \frac{P}{S}$$

де $\Pi_{сер.}$ – середня щільність населення, осіб/км²;

P – кількість населення певної території, осіб;

S – площа території, км².

Таблиця 4.1

Географічний розподіл населення

Середовище проживання	Частка від загальної площі суші, %	Частка від кількості населення Землі, %	Відносна щільність
1. Посушливі степи та пустелі	18	4	0,2
2. Тропічні ліси	15	27	1,9
3. Тропічні степи (савани), степи помірного поясу	21	12	0,6
4. Змішані ліси помірного поясу	8	39	5,6
5. Чагарникові райони середземноморського типу	1	4	4,0
6. Тайга	10	1	0,1
7. Арктичні пустелі, тундра	18	<1	0,01
8. Гірські райони	12	12	1,0

Сукупна або сумарна щільність населення складається з щільності сільського та міського населення, які в свою чергу можна далі деталізувати як в просторовому, так і в часовому вимірі (рис. 4.4).

Розміщення населення визначається як *рівномірне*, якщо значення його щільності змінюється в межах країни або регіону незначно – в межах до 100%. Розміщення населення визначається як *нерівномірне*, якщо значення його щільності відрізняється в цих межах в декілька разів (напр., в 2–3 рази). Розміщення населення визначається як *різко нерівномірне*, якщо показники щільності змінюються на „порядок”, тобто у 10 і більше разів.

Якщо населення розподілено в межах регіону, що вивчається, достатньо рівномірно і всюди, таке розміщення має назву *суцільне*. Якщо основна маса населення зосереджена у невеликій кількості обмежених ареалів, розміщення називають *ареальним*.

Історично характер розміщення населення Землі змінювався від різко нерівномірного до поступового розширення ареалів розселення, які з’єднувалися між собою і формували у найбільш освоєних регіонах суцільне розміщення. В наш час освоєна практично вся придатна для життя людей суша Землі (за винятком Антарктиди та високогірних областей), а загальна

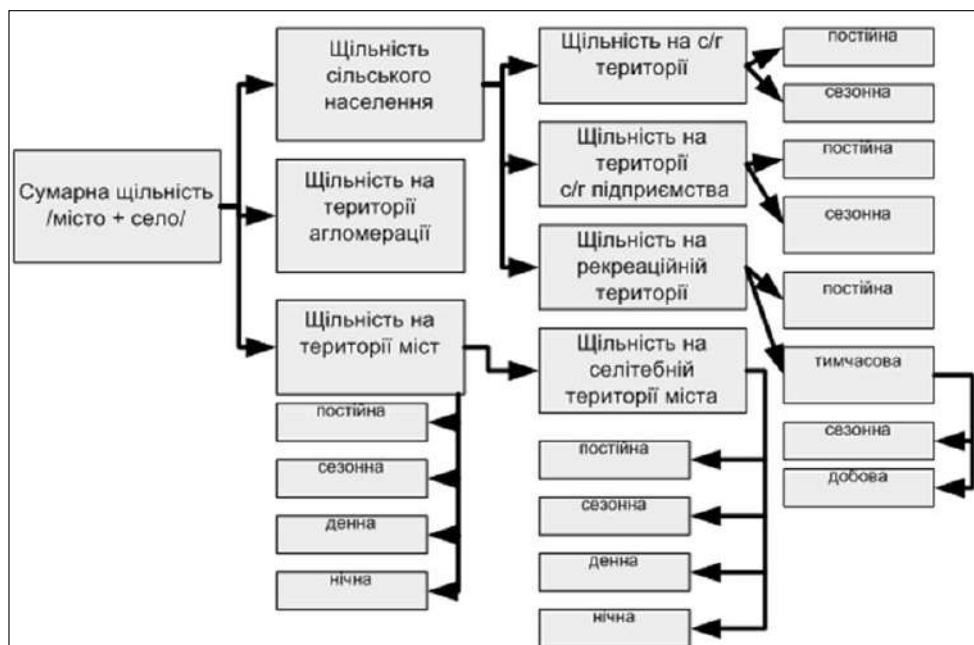


Рис. 4.4. Схема структури щільності населення

щільність населення Землі збільшилася за останні 200 років більше ніж в 6 разів – з 7 осіб/км² у 1800 р. до 46 осіб/км² в 2010 р. Разом з тим, нерівномірність заселення зберігається і є головною характеристикою розміщення населення Землі. В цілому відмінні між континентами за щільністю розміщення населення достатньо значні (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Щільність населення за регіонами світу, осіб/км²

Регіони	1950 р.	2010 р.
Світ в цілому	19	46
Розвинуті країни	15	24
Західна Європа	80	110
Північна Америка	8	16
Росія	6	8
Австралія та Океанія	1	4
Країни, що розвиваються	21	57
Азія (без Росії)	44	130
Африка	7	34
Латинська Америка	8	30

В межах країн і континентів люди віддають перевагу оселенню на рівнинах і невеликих підвищеннях (височинах), тому в межах висоти до 500 м над рівнем моря проживає понад 80% населення Землі. На рівнинах люди вибирають приморські території. За оцінкою, в межах 200 кілометрової зони (16% суші) морських узбереж проживає біля 60% жителів Землі і розміщені майже всі великі столиці світу (за винятком Москви і Делі), а у 50 кілометровій смузі моря – майже 1/3 людей. Понад 19% людей заселяють території з висотами від 500 м до 2000 м над рівнем моря; серед країн, основна частина населення яких живе на висоті понад 1000 м – Мексика, Болівія, Перу, Бутан, Афганістан, Ефіопія (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Розподіл населення Землі за висотними поясами
(за С. Сташевським, 1960 р.)**

Частини світу, материки	Висота над рівнем моря, м						Середня висота, м	
	до 200	200–500	500–1000	1000–1500	1500–2000	понад 2000	розміщення	території
Європа	68,8	23,5	7,2	0,5	–	–	168	300
Азія	56,5	23,5	11,7	4,9	2,5	0,9	319	950
Африка	32,5	24,1	20,8	13,8	6,9	2,0	590	750
Північна Америка	46,9	33,3	7,9	4,1	4,0	3,8	430	700
Південна Америка	42,3	15,0	22,8	4,7	4,2	11,0	644	580
Австралія та Океанія	72,9	17,8	8,4	0,9	–	–	95	350
Суша (без Антарктиди і Гренландії)	56,2	24,0	11,6	4,4	2,3	1,5	320	725

Шувалов Е.Л. География населения: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по геогр. спец. – М.: Просвещение, 1985. – с. 104.

Максаковский В.П. Географическая картина мира. Часть 1. – Ярославль: Добро, 1993. – с. 88.

Великих ареалів з відносно високою щільністю населення (понад 50 осіб/км²) небагато: Європа (окрім північної частини); Азія – Індо-Гангська низовина, Південна Індія, Східний Китай, Японські острови, о. Ява; Америка – деякі приморські райони на північному сході США, в Бразилії, Аргентині; Африка – долина Нілу та Нігеру (рис. 4.5).

У найбільш заселених районах світу, що займають до 7% території ойкумени, проживає до 70% усього населення Землі. Біля 80% населення проживає у Євразії, 60% населення – в помірному поясі північної півкулі.

Загальна щільність населення Землі постійно змінюється. Якщо в 1950 р. вона становила 18 осіб/км², в 1983 р. – 34, на початку 90-х років – 40, а в 2010 р. – 46.

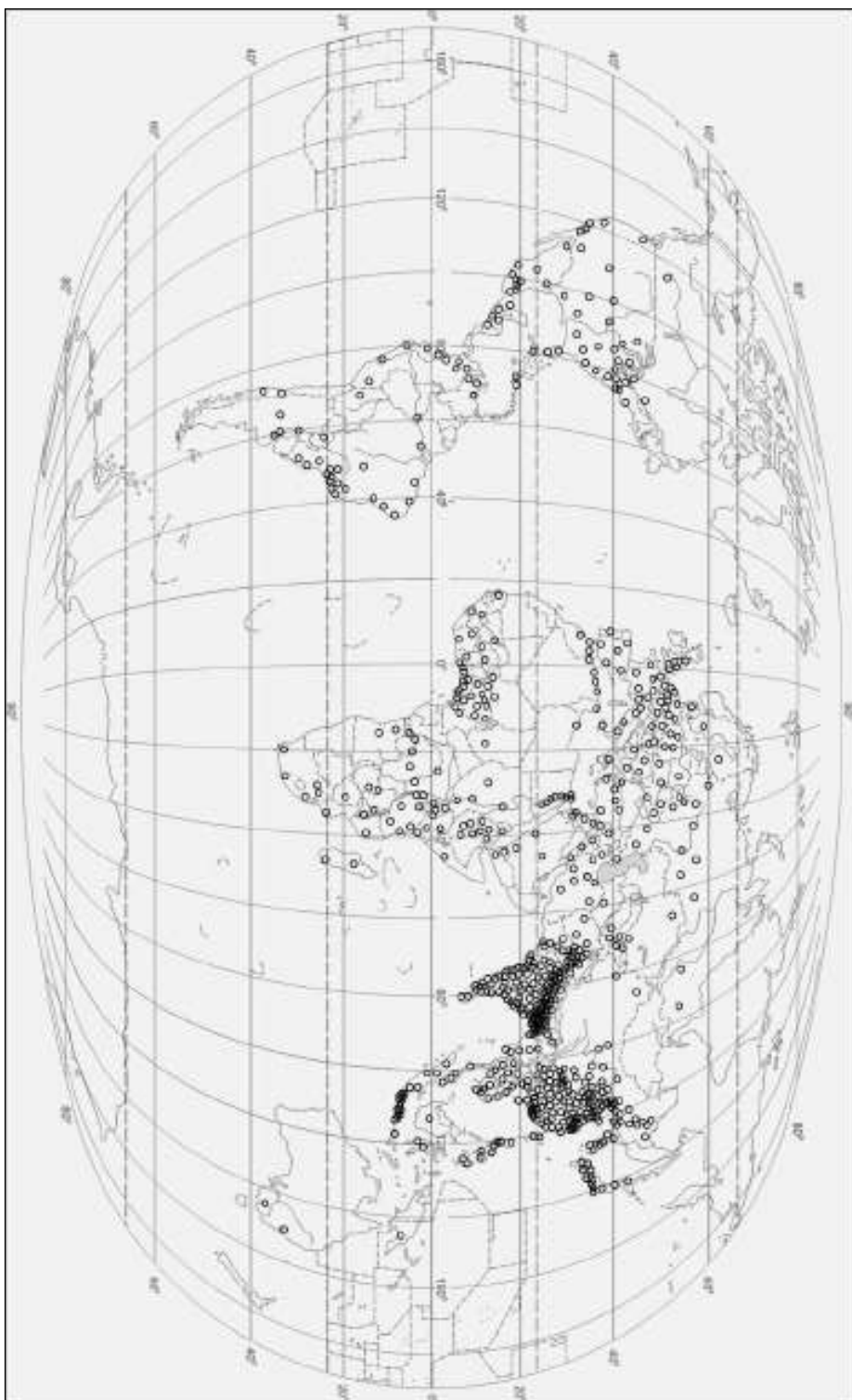


Рис. 4.5. Розподіл населення Землі (2010 р.). Пункси відповідають 10 млн. чоловік

На сучасній політичній карті світу понад 200 країн, але 60,5% людей проживають в 11 найбільших країнах з кількістю населення понад 100 млн. у кожній. До 2025 р. кількість таких країн буде становити 14 (63,0% всього населення світу). Майже 14% населення світу зосереджено у 13 країнах з населенням від 50 до 100 млн. осіб. Таким чином, 74% людства зосереджено у невеликій кількості країн – 24. Разом з тим, більша частина країн має до 10 млн. жителів (73), а менше 1 млн. – 48 (Африка, Центральна Америка, Океанія).

В економічно високорозвинених країнах середня щільність 24 осіб/км² (проживає 18% населення планети), у країнах, що розвиваються, – 57 осіб/км².

Найбільші показники щільності населення мають країни, в яких на 1 км² припадає більше 300 осіб. До цієї групи входять: Бельгія, Індія, Республіка Корея, Ізраїль, Ліван, Нідерланди, Японія, Бангладеш. Країни, де щільність населення близька до середньосвітової (46 осіб/км²) – Камбоджа, Ірак, Ірландія, Малайзія, Марокко, Туніс, Мексика, Еквадор. Найнижчу щільність населення (від 2 до 3 осіб/км²), мають: Монголія, Намібія, Австралія, Ісландія, Суринам, Мавританія, Ботсвана, Канада, Гайана, Лівія. Острівні країни мають найбільші показники щільності (600–1000 осіб/км²) – Бахрейн, Барбадос, Мальдіви, Мальта, Маршали, Науру, Тувалу, Маврикій тощо.

Значні скупчення населення сформувалися як у старих сільськогосподарських, так і у нових індустріалізованих районах. Особливо висока щільність населення у промислово розвинених районах Європи, Північної Америки, а також у давніх районах штучного зрошення (Гангська, Нільська і Велика Китайська низовини). Тут, у найбільш густонаселених районах земної кулі, що займають менше 10% суші, живе близько 2/3 населення планети (рис. 4.5).

Найбільш заселеною частиною світу є Азія. Середня щільність на її території – 95 осіб/км².

Демографічний центр в Азії розташований у районі Індостанського субконтиненту протягом багатьох століть. Найбільш заселеними тут є райони інтенсивного сільського господарства, зокрема вирощування рису: дельти Гангу з Брахмапутрою, Іраваді. Тут проживає більше 1,5 млрд. осіб (Індія, Бангладеш, Шрі-Ланка, Пакистан). Бангладеш має найбільший показник середньої щільності населення, якщо не брати до уваги країни-карлики – 1033 осіб/км².

Другим демографічно перевантаженим регіоном, з населенням близьким до 1,3 млрд. чоловік є Східний Китай. Висока густота населення, яка в середньому перевищує 300 чол./км², тут також зумовлена традиційним інтенсивним вирощуванням рису, що давало і дає змогу прогодувати значну кількість людей на відносно невеликій території. Особливо густо заселені Велика Китайська рівнина, район гирла Янцзи, Сичуанська улоговина та провінція Гуанчжоу, де густота населення досягає 1000 осіб/км².

Третім районом найбільшого скупчення населення в Азії вважається південно-східноазійський (Індонезія, Таїланд, Філіппіни, Малайзія та деякі невеликі країни і території) з населенням понад 380 млн. осіб. Найбільш густо заселені території, які мають значні можливості для ведення сільськогосподарства, яке у значній мірі залежить від мусонів. В Індонезії більшість населення сконцентровано на о. Ява (120 млн. осіб) з родючими ґрунтами вулканічного походження (щільність населення перевищує 900 осіб/км²), який займає разом з щільно заселеними сусідніми островами Мадуро і Балі лише 7% території країни. Разом з тим острів Суматра заселений мало, а о. Калімантан є майже незаселеною територією.

Четвертий район – східноазійський (Японія, Південна Корея), де проживає 175 млн. осіб, заселений щільно: густота населення на Японських островах – понад 330 осіб/км², у Південній Кореї – понад 450. Більша частина населення цих країн проживає між 40° і 30° північної широти. В цьому районі виділяється зона найбільшої щільності, що починається на східному узбережжі Японії, в районі Токіо–Йокогама, далі через Нагою–Осака–Кобе, вздовж північного узбережжя Внутрішнього Японського моря до Хіросіми (щільність населення понад 1000 осіб/км²). Майже все населення Японії зосереджено на території, що займає всього 15% від загальної площі країни. Таким чином, реальна щільність населення тут 2300 осіб/км², а в межах міст, які займають 2–2,5% території Японії – 10 тис. осіб/км². Разом з тим, понад 2/3 території країни із-за гористого рельєфу і значної складності в обробітку землі, непридатне для постійного проживання.

Населення Південно-Західної Азії зосереджено вздовж передгір'їв гірських систем (Лівану, Ельбурсу), у межиріччі Тигру і Євфрату, на південному заході Аравійського півострова – у гірських районах Ємену та південно-західної частини Саудівської Аравії. Досить висока щільність населення на узбережжі Перської затоки, що пов'язано з видобутком нафти. Розміщення населення цього району Азії залежить від можливостей забезпечення ґрунтів водою.

Великі пустельні райони – Руб-аль-Халі на Аравійському півострові, солені пустелі Внутрішнього Ірану (Деште-Кевір тощо) – малозаселені.

Мінімальна щільність населення характерна для Північної, Північно-Східної Азії – Сибіру, Чукотки; Центральної Азії – пустель Монголії, Китаю, Тибету, Гімалаїв (рис. 4.5).

Європа – найбільш освоєна серед регіонів світу, заселена нерівномірно. Один регіон з підвищеною щільністю населення простягається з півночі на південь – від Північної Ірландії через Англію, долину Рейну до Північної Італії і переривається лише в Альпах. Цей пояс зосереджує багато галузей промисловості та інтенсивне сільське господарство, розвинену інфраструктуру. Країни, що розташовані в цьому поясі, мають найвищу щільність населення (від 200 до 400 осіб/км²) – Нідерланди, Бельгія, Велика Британія, ФРН.

Другий – проходить на заході Європи від Бретанії, вздовж річок Сена і Маас через північ Франції на Німеччину. Ці райони пересікаються на кордоні Бельгії, Франції і Нідерландів. Середня щільність населення перевищує 100 осіб/км².

Значна концентрація населення у Північно-Західній Європі пояснюється тим, що саме тут зародилися промислові райони, що призвело до підвищення природного приросту населення і припливу робочої сили (південь Британських островів і у „трикутнику” Дюнкерк–Кельн–Амстердам).

У Західній, Центральній, Південно-Західній і Південній Європі, на Піренейському, Апеннінському півостровах, на островах Середземного моря проживає понад 400 млн. осіб. Середня щільність населення тут понад 130 осіб/км². Досить висока щільність характерна для ряду країн Центральної Європи, але населення розміщено нерівномірно. Малозаселеними є гірські території і лісові масиви. Пересічна щільність населення Польщі становить 122 особи/км², максимальна (понад 300) – у промислових районах Верхньої та Нижньої Сілезії. Понад 100 осіб/км² мають Чехія, Словаччина, Угорщина. Особливо виділяються показником щільності Мальта – 1318 осіб/км² і Монако – 18 157 осіб/км².

Серед країн Центрально-Східної Європи високу щільність має Україна – 75 особи/км²; Молдова – 106. Середня щільність населення Росії – 8,4 особи/км², у Європейській Росії – 27, в Азійській – 3 особи/км² (рис. 4.5).

Населення східної частини Південної Європи характеризується середньою щільністю, з підвищеними показниками на узбережжі морів; на 1 км² припадає: у Румунії – 90, Болгарії – 68, Сербії – 112, Хорватії – 78, Греції – 86.

Країни Скандинавії мають невелику щільність населення (13–20 осіб/км²), що пояснюється особливостями природних умов, головним чином, кліматом і рельєфом. Менш заселені гірські райони Альп, Піренеїв, Карпат, Балкан та Ісландія (3,2 осіб/км²).

Розміщення населення Америки відбувається під дією різних соціально-економічних і природних факторів. Найбільш важливими є регіональні особливості економічного розвитку, демографічної ситуації, розміри міграційних потоків. Значну роль має й історичний чинник – час заселення окремих територій континенту. Середня щільність населення становить 22 осіб/км², але спостерігається значна різниця у розміщенні його у різних частинах.

У Північній Америці розміщення населення значною мірою залежить від часу заселення окремих територій. Колонізація народів, що проживали на території сучасних США і Канади європейцями почалася у XVI–XVII ст. До приходу європейців на цих землях проживало від 2 до 4 млн. індіанців, які займалися примітивним сільським господарством, полюванням, рибальством. Сучасне розселення у Північній Америці не зв'язано з розселенням корінного індіанського населення, представники якого проживають у резерваціях.

Населення Північної Америки проживає головним чином між 45° і 35° північної широти. Три чверті населення США і Канади зосереджені на схід від 85° західної довготи в районі, що обмежений північною частиною Атлантичного узбережжя США, вузькою смугою кордону між США і Канади (до Великих озер), південними берегами озер до річок Міссісіпі та Огайо (рис. 4.4). У цій частині материка проживає понад 130 млн. осіб.

В США найбільш заселені райони на північному-сході країни, де середня щільність населення становить понад 100 осіб/км². Найвищий показник щільності – 374 особи/км² – в штаті Нью-Джерсі. У гірських штатах Кордильєр показник щільності коливається від 2 (штат Вайоминг) до 12 осіб/км² (Колорадо). На Тихоокеанському узбережжі щільність досягає близько 70 осіб/км² у Каліфорнії, в долині р. Колумбія та у заливі П'юджет-Саунд. Найменший показник – на Алясці (0,3 осіб/км²).

Розміщення населення Канади нерівномірне: щільно заселені східний (вздовж р. Св. Лаврентія і півострів Онтаріо) та західний (прерії, південна частина Британської Колумбії) райони країни – понад 50 осіб/км².

У регіоні Центральної Америки особливо густо заселені Антильські острови: на Ямайці – на 1 км² припадає 249 осіб, на Тринідаді і Тобаго – 261, Сент-Вінсент і Гренадини – 281 осіб/км², Барбадосі – 636 осіб/км². На материку найбільший показник щільності у Сальвадорі – 294 осіб/км². Невисокі показники густоти населення в пустельних районах Північно-Західної Мексики, у низовинних районах островів Карибського басейну.

Південна Америка має невелику щільність населення. Значна кількість жителів скупчена у прибережних районах на західних і східних окраїнах континенту. Найбільш заселені плоскогір'я Анд від Колумбії до Перу, Північно-Східна і Південно-Східна Бразилія. Основна частина населення Венесуели, Колумбії, Еквадору, Перу і Болівії традиційно зосереджена у гірських районах, що розташовані понад 1000 м над рівнем моря. Південна Америка – найбільший район високогірного розселення людей. Іноді висока середня щільність сільського населення відмічається навіть у верхній границі сільськогосподарської діяльності: в Перу і Болівії – до 3800–4000 м над рівнем моря.

Великі площі екваторіальних лісів Амазонії і саван (чако), а також Патагонія і Вогняна Земля заселені недостатньо.

На Африканському континенті щільність населення дуже низька. Основні причини – природні умови (пустелі, вологі екваторіальні ліси, гірські території), а також колонізація, работоргівля в минулому. Населення Африки становить понад 1 млрд. осіб, з них в країнах Північної Африки проживає 20%, Західної – 30%, Центральної – 12% Східної – 32%, Південної – 6%. За чисельністю населення країни континенту значно відрізняються: 14 з них (Нігерія, Ефіопія, Єгипет, Конго-Заір, ПАР, Танзанія, Судан, Кенія, Алжир, Уганда, Марокко, Гана, Мозамбік, Мадагаскар) мають населення понад 20 млн. кожна, їх частка становить понад 72% населення Африки. У 18 країнах чисельність населення не перевищує 5 млн. осіб у кожній.

Найбільше населення сконцентровано у прибережних районах, де зосереджені великі міста або плантації. Це середземноморські райони Магрибу, береги Гвінейської затоки від Кот-д'Івуару до Камеруну, а також рівнини Нігерії.

У багатьох країнах середня щільність населення менша 10 осіб/км². Найбільш заселені острови Маврикій (660 осіб/км²) і Реюньон (337), а також Руанда (403) і Бурунді (301). До заселених районів належать гірські східні території тропічної Африки: Ефіопія, плоскогір'я, що оточують оз. Вікторія на території Руанди, Бурунді, Уганди, Кенії, Танзанії. Значна частка населення тропічної Африки представлена групами, що живуть в умовах острівного розселення в буші і в лісах ПАР.

В пустелі Сахара, яка займає майже 1/4 континенту, проживає до 1% всього населення Африки (рис. 4.4). В окремих областях пустелі постійне населення відсутнє, і навпаки, в оазах, щільність осілого сільського населення понад 100 осіб/км². У долині Нілу на площі 45 тис. км² середня щільність перевищує 1000 осіб/км². Найменші показники щільності у Лівії (3,7), Ботсвані (3,4), Мавританії (3,3), Намібії (2,7 осіб/км²).

Населення Австралії розміщено надзвичайно нерівномірно: основна його частина скупчена на узбережжі материка, головним чином на східному та південно-східному; внутрішні області – пустелі – майже безлюдні. Середня щільність населення – 2,8 осіб/км².

Значна нерівномірність у розміщенні населення пояснюється тривалою колонізацією та освоєнням території материка, своєрідними історико-економічними умовами розвитку, а також природними умовами.

Біля половини всього населення проживає у містах (Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Перт, Брісбен), які мають чисельність населення понад 1 млн. осіб кожний.

Населення Океанії (понад 14 млн. осіб, на 7,5 тис. островів) складається з двох частин: корінного (понад 1/2 всього населення островів – папуаси, меланезійці, мікронезійці, полінезійці) і стороннього – переселенців з Південно-Східної Азії, Європи, Америки. На початку XVI ст. всі острови були щільно заселені. Колонізація сприяла зменшенню корінного населення (пряме винищення, хвороби, жорстка експлуатація тощо). Лише у XIX ст. почалося зростання кількості населення, збільшення його щільності, яка в наш час досягає на Новій Каледонії 14 осіб/км², о. Піткерн – 1, Фіджі – 47, Норфолк – 63, Кука – 86, Маріанських – 131, Маршалових – 299 осіб/км².

Суворі кліматичні умови завадили заселенню арктичної та субарктичної зон, тут живе менш 0,1% населення планети. Правда, у сучасних умовах роль контрастів, викликаних природними умовами, знижується. У зв'язку з індустріалізацією, впровадженням науково-технічного прогресу щораз більший вплив на розміщення населення мають соціально-економічні чинники.

В XX ст. відбулося вирівнювання у розміщенні населення по континентах. На кінець століття Америка і Африка обійшли Європу за розміром населеності.

В наш час 60,4% населення світу живе в Азії, 10,7% – у Європі, 13,6% – в Америці, 14,8% – в Африці і 0,5% – в Австралії та Океанії (табл. 4.4). На Євразійському континенті, що займає 41,1% території Землі, розміщується 71,1% всього її населення.

Таким чином, земна поверхня заселена нерівномірно і має великі безлюдні території в принципі придатні для заселення. Перешкодою до більш широкого розселення є проблема виправданного пристосування території для життя та діяльності людей. У зв'язку з цим стоїть питання про „потенціал” заселення Землі або її „ємність” – скільки людей може вона вмістити і прогодувати. Головними перешкодами для заселення великих просторів пустель помірного і субтропічного поясів є нестача води, а північних лісових земель – тепла. Ці проблеми, які можуть бути розв'язані технологічно, є в основному економічними. Фізіологічно людина показала високу здатність виживання в тих умовах, і проблема полягає в їх соціальному, екологічному та економічному обґрунтуванні та необхідності.

Таблиця 4.4

Зрушення у розміщенні населення світу, %

Періоди	Все населення	Азія	Європа	Америка	Африка	Австралія та Океанія
Початок нашої ери	100	67,8	17,0	1,7	13,1	0,4
1800 р.	100	66,3	20,9	3,1	9,5	0,2
1900 р.	100	61,2	20,8	9,3	8,3	0,4
1950 р.	100	55,6	22,4	13,2	8,4	0,4
2000 р.	100	61,4	11,9	13,5	12,7	0,5
2010 р.	100	60,4	10,7	13,6	14,8	0,5

Питання для самоперевірки

1. Назвіть причини, що зумовлюють розміщення населення на Землі.
2. Назвіть країни, де щільність населення перевищує 200 осіб на 1 км².
3. Назвіть країни, в яких щільність населення найнижча.
4. Чому на о. Ява найбільша щільність населення в світі, а на розташованому поруч острові Калімантан – найнижча?
5. Дайте аналіз динаміки показника щільності населення світу у ХХ ст.
6. Яка частина світу є найбільш заселеною? Поясніть чому.
7. „Перенаселеність”, „оптимальна щільність населення” – поясніть зміст понять. Приклади.
8. „Місткість території”, „максимальна можлива щільність населення”, „недостатня населеність” – дайте пояснення цих понять.

4.2. Розселення населення

Ключові слова: розселення населення, осіле, напівосіле і кочове населення, сільське населення, сільська місцевість, сільські поселення, сільське розселення, місто, функції міст, типи міст за функціями, людністю, особливостями конфігурації, планувальної структури, щільністю забудови, рівнем економічного розвитку, типи положення міст, урбанізація, субурбанізація, псевдоурбанізація, рурурбанізація, дезурбанізація, реурбанізація, міжнародне місто, світове або глобальне місто, міська агломерація, конурбація, мегалополіс, система розселення, морфологія (мікрогеографія) міста, функціональне зонування міста.

Розселення – це складний соціально-економічний процес, що відображає різні сторони життя суспільства. *Розселення населення* – процес розподілу і перерозподілу населення по території, його результатом є мережа поселень – найбільш вагома риса розселення людей. Розселення населення включає розміщення населення, функціональні територіальні взаємозв'язки поселень, перерозподіл населення по території його проживання – міграцію населення.

Виділяють дві категорії населення: міське і сільське. Ці категорії населення відрізняються як у географічному, так і у соціально-економічному відношенні. Залежно від форми господарської діяльності і способу життя, виділяють осіле, напівосіле (напівкочове) і кочове населення.

Осіле населення розміщується в регіонах з розвиненим землеробством, а також в промислових районах, живе в постійних населених пунктах і притаманне як міському, так і сільському розселенню; кочове і напівосіле – пов'язано із давніми формами господарства – збиральництвом, полюванням, пасовищним тваринництвом і є виключно сільським розселенням. *Кочове сільське населення* не має постійних поселень, живе у пустелях, напівпустелях, саванах, у тропічних та екваторіальних лісах. До кочівників належать племена індіанців лісів Північної Америки та тропічних узбережних лісів Східної Бразилії, різні племена у верхній течії Ріо-Негро і в дельті Оріноко, бушмени і готтентоти у Південній Африці, пігмеї в центральних районах Конго, плем'я еве вздовж Нігера в Беніні, плем'я саманги на півострові Малакка, австралійські аборигени.

Основна частина кочового сільського населення проживає у великих регіонах сухих степів, напівпустель в Африці (Алжирі, Лівії, Судану) та в Азії (зокрема в Саудівській Аравії, Ірані, Тибеті). Найбільш чисельні поселення кочівників – поселення на один або декілька днів, жителі яких займаються збиральництвом, рибальством. Слід зазначити, що кількість кочового населення поступово зменшується; кочівники розпочинають напівосіле життя у постійних поселеннях.

Напівкочове населення часто змінює місця проживання. Іноді воно 10–20 років живе на одному місці та згодом переселяється на свіжі місця випасу худоби (ВРХ) та ведення екстенсивного натурального сільського господар-

ства. Така форма господарства і розселення зберігається на о. Калімантан, в Африці (Сенегал, Гамбія), на островах Малайського архіпелагу.

Осіле сільське населення живе у постійних населених пунктах, не змінюючи місця проживання. Це населення зайнято сільським господарством, а також рибальством. Його існування може бути пов'язано з вживанням у їжу плодів рослин, які дають плоди протягом багатьох років (банани, хлібне дерево тощо), що дає можливість вести осіле життя. Постійна форма розселення характерна для людей, що ведуть сільське господарство на родючих землях, які не піддаються швидкому виснаженню (райони розливу Нілу в Єгипті).

4.2.1. Сільське розселення

Сільське населення – це жителі сукупності сільських поселень країни, регіону, району; постійне населення сільської місцевості.

Сільські поселення ще 100 років тому були основним місцем розселення понад 85% населення Землі. Зараз в них проживає 50% населення, але за прогнозами, до 2025 р. в них буде жити біля 43%, головним чином у країнах, що розвиваються (табл. 4.5). У багатьох розвинених країнах – Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Канада, США, Австралія – частка мешканців сіл становить 10–20%. У таких країнах чисельність сільського населення у цілому зменшується, скорочується і число сільських поселень (Додаток, табл. 13).

Таблиця 4.5

Частка сільського населення в 1950–2010 рр., %

Групи країн	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Весь світ	71	67	64	61	57	54	50
Економічно розвинені країни	47	41	35	32	29	27	25
Країни, що розвиваються	82	78	75	71	65	60	55

Серед країн, що розвиваються є регіони з малою часткою сільських жителів (Аргентина, Бразилія, Венесуела), але там зберігається в основному традиційна мережа сільських поселень, і загальна чисельність сільського населення продовжує збільшуватися за рахунок високого природного приросту населення.

Головними регіонами концентрації сільського населення стає Азія (70%) й Африка (18%) (рис. 4.6).

Сільська місцевість – це територія країн та районів, що розташована поза міськими поселеннями, з її ландшафтами – природними та перетвореними людиною – з населенням і населеними пунктами, котрі належать до категорії сільських. В різних країнах світу функції сільської місцевості та типи сільських поселень відображають особливості їх історичного розвитку і соціально-політичних умов. Переважання тих чи інших функцій визначає різні типи поселень та можливості їх розвитку.

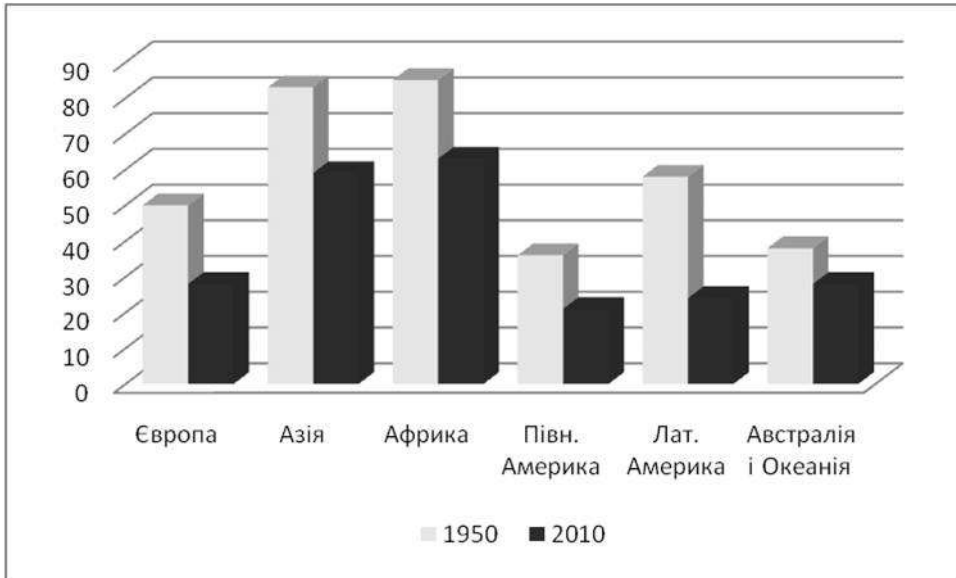


Рис. 4.6. Частка сільського населення регіонів світу у 1950 та 2010 рр., %

Функції, що виконує сільська місцевість, різноманітні:

- сільськогосподарське виробництво і часткова переробка його продукції;
- лісове господарство та лісозаготівля;
- мисливсько-промислове господарство;
- частина добувної та обробної промисловості, яка не має містоутворюючої сили;
- рекреаційне обслуговування населення;
- природоохоронні заходи (заповідники, охоронні зони тощо);
- просторово-комунікаційна функція (виділення площ для водоводів, нафто- і газопроводів, автомагістралей тощо);
- місце проживання частини працюючого в містах населення.

Характерною ознакою в останні часи є зростання ролі несільськогосподарських функцій.

До *сільських поселень* належать поселення, що не відповідають критеріям міст, які прийняті у кожній країні. Традиційно до сільських поселень відносять всі відносно малі форми розселення: села, селища, станиці, хутори, ферми, гірські аули, сезонні стійла, фазенди, ранчо, окремі садиби тощо. Для жителів цих поселень основним видом діяльності є праця на землі.

Виділяють три основні типи сільських поселень:

- сільськогосподарські поселення;
- несільськогосподарські сільські поселення, населення яких зайнято у промисловості, на транспорті, лісному господарстві, обслуговуванні місць відпочинку міщан тощо;
- змішані сільські поселення (аграрно-індустріальні; з функціями

місцевих центрів – адміністративних і культурно-побутових; приміські).

Населення сільських поселень, що не зайняте у сільському господарстві представлено трьома групами мешканців: зайнятих у галузях, що обслуговують сільське населення (торгівля, освіта, охорона здоров'я тощо), на виробництвах і в установах, що розташовані у найближчих містах; на промислових та інших виробництвах, що розміщені у сільській місцевості.

Більшість сільських поселень безпосередньо зв'язано з землею як засобом виробництва і вимагає максимального зближення місця проживання та місця праці.

Загальну кількість сільських поселень у світі встановити неможливо тому, що у більшості країн одиницею обліку є окреме поселення, в інших – сільська община (комуна, гемейнде тощо), що складається з групи поселень, ферм, хуторів тощо. Орієнтовно при понад 3 млрд. осіб сільського населення світу в наш час нараховується біля 20 млн. сільських поселень.

Сільське розселення – це форма територіальної організації життя населення на позаміських територіях у вигляді сукупності сільських поселень різних типів, що призначені для постійного або тимчасового проживання.

Розвинені країни за характером сільського розселення поділяють на дві групи. До першої групи належать країни, які пройшли довгий історичний шлях розвитку господарства і розселення (країни Європи, Японія тощо), які поєднують у своїх сільських місцевостях великі села і селища (давнього походження), поодинокі садиби фермерів, які часто утворюють значні ареали дисперсного розселення, садиби заможних землевласників (фольварки, замки тощо). До цього приєднуються різні курортні, дачні поселення, багаточисельні в Європі на узбережжі морів і в горах, заміські вілли заможних міських жителів, всезростаюча кількість приміських поселень міщан і не-сільськогосподарських поселень в урбанізованій сільській місцевості.

Для другої групи розвинутих країн, що утворилися пізніше із переселенських колоній (США, Канада, Австралія), шляхи сільського розселення були іншими. Тут у сільській місцевості різко переважає дисперсна, фермерська форма розселення земельних власників або орендарів. Американський шлях розвитку сільського господарства закономірно заснував у країнах Нового Світу форми розселення, які пізніше з'явилися також у Європі, але у менших розмірах. Поселення, що подібні до європейських, зустрічаються у цих країнах в деяких місцях; вони створені групами переселенців (напр., традиційні села мормонів – США, штат Юта).

Дисперсне фермерське розселення народило особливий вид придорожніх поселень „хемліт” – низових обслуговуючих центрів для групи ферм з бакалійною лавкою, початковою школою тощо. Деякі з них переростають у більш значні за чисельністю поселення, які мають обслуговуючі заклади, але вони залишаються сільськими до тих пір, поки не досягнуть міського цензу. У цих країнах значною є кількість різних поселень в сільській місцевості, що обслуговують розгалужену транспортну мережу, рекреаційні

поселення, а в периферійних частинах приміських зон – заміські будинки міської буржуазії, службовців.

У країнах Азії, Латинської Америки, Африки, що розвиваються, сільські поселення ще більш різноманітні, переважає сільська форма розселення, села набувають значних розмірів. Виникнення і зміцнення сільської форми розселення серед аборигенів йшло з далекої давнини під дією необхідності спільного захисту від диких звірів і зовнішніх нападів, а також як наслідок общинної форми володіння землею (родова, сусідська тощо). Деякі села розросталися як місцеві ринкові центри, частина яких далі стала містами. У більшості цих країн, особливо в Латинській Америці, Північній Африці, з'явилися поміщицькі маєтки, що вели плантаційне господарство, поблизу яких створювалися спеціальні поселення. Особливі поселення виникали при монастирях і місіях.

В умовах науково-технічної революції змінюються функції сільського господарства й інших галузей матеріального виробництва (промисловість, інфраструктура) і сфери обслуговування. Зокрема, в Європі зменшується частка сільськогосподарських поселень, більш типовими стають сільські поселення зі змішаними функціями (сільське господарство, промисловість, торгівля, рекреація та ін.). У сільській місцевості поступово зростає кількість „других”, або „тимчасових” поселень, що їх міські жителі використовують під час відпусток і уїк-ендів; частково це спеціально збудовані котеджі, частково – будинки, куплені у селян. Головні зміни у функціональній структурі сільських поселень пов'язані з урбанізацією великих територій. Наприклад, урбанізовані зони в районі Парижа, Прованса, півночі Франції охоплюють 85–95% сільських жителів; найбільш урбанізованим є ареал навколо Паризької агломерації. Тут на площі близько 9 тис. км² проживає понад 400 тис. сільських жителів; менше 15% цього населення зайнято в сільському господарстві, а більше третини – працює в столиці та її приміській зоні.

Демографічна ситуація в Україні близька до європейської. Кількість сільського населення постійно скорочується (сьогодні це 32% усього населення). Найнижча частка сільського населення в Донбасі та Придніпров'ї (10–13%), найвища – понад 50% – на Поліссі, Поділлі та в карпатських областях. Зараз в Україні близько 30 тис. сіл (57,7% малих, з населенням до 500 осіб, 22,4% – середніх – до 1000 осіб, 19,9% великих – понад 1000 осіб). Більшість сільських поселень виконують сільськогосподарські функції; менша група – це поселення аграрно-індустріального типу. Найбільш поширені групові форми сільських поселень, хутірська система розселення зберігається в Карпатах і є типовою для Гуцульщини.

4.2.2. Міське населення і міста

Виникнення міських поселень пов'язане з розвитком ремесел і торгівлі. Поступово зростала частка населення, що не займалася сільськогосподар-

ською працею. Вступили в дію чинники, необхідні для виникнення і розвитку міст:

- перехід до осілого способу життя;
- зростання продуктивності сільського господарства і утворення надлишків сільськогосподарської продукції у виробників;
- поява нових видів людської діяльності, зокрема промисловості тощо.

Таким чином, міста стають осередками концентрації людей та їх діяльності, споруд та об'єктів інфраструктури, в них розташовані більшість історико-культурних пам'яток і об'єктів культури, науки.

Міста вивчають багато дисциплін: містобудівна наука, соціологія, екологія людини, економіка, географія. Географія вивчає розміщення, функції, типи міських поселень, їх мікроегеографію, а також територіальні системи міського розселення, їх просторові типи і форми (міські агломерації, конурбації, мегалополіси). Тісні зв'язки з географією міст має геоурбаністика, що досліджує просторові форми і особливості процесів урбанізації в різних країнах і регіонах.

У своєму розвитку міста пройшли три етапи:

- древні міста (існували до IV ст. н. е.; найбільшими серед них були Вавілон, Афіни, Рим, Карфаген);
- середньовічні міста (виникли в IV–XVII ст.);
- сучасні міста (сформувалися в XVIII–XX ст.).

Перші міста виникли в античному Римі, Греції, в регіонах древньої цивілізації в Азії. У середньовіччі на розвиток міст мали вплив торгівля, мануфактурне виробництво. Одні міста розвинулися як центри політичної, релігійної влади, інші – на важливих торговельних шляхах. У середні віки найбільшими містами в Європі були Париж (275 тис. осіб), Мілан, Брюгге (по 125 тис.), Венеція (110 тис.), Генуя, Гренада (по 100 тис.); в Азії виділялися Нанкін (470 тис.), Віджаванагар (350 тис.), Пекін (320 тис.) і Кіото (200 тис.); в Африці – Каїр (450 тис. осіб).

Відплив великих мас людей із сільського господарства в промисловість, концентрація виробництва і населення на невеликій території викликали інтенсивний ріст міст. Утворення і розвиток національних держав сприяло виникненню економічних і політичних центрів, особливо столиць, що зосереджували органи влади, управління, економічне життя. Вже на початку XIX ст. в Лондоні було 865 тис. жителів, у Парижі – 500 тис., Неаполі – 430 тис., Відні – 230 тис. У другій половині XIX ст. процес зростання міського населення охопив промислово розвинені країни Європи та Північної Америки, а у XX ст. – всі континенти і країни, незалежно від рівня політичного і соціально-економічного розвитку. Міста перетворилися на велетенські осередки з адміністративними, промисловими, розподільчими, науковими та культурними функціями.

Так, якщо на початку XIX ст. в міських поселеннях проживало тільки 5,1% населення Землі, в 1900 р. – 14% (220 млн. осіб), то вже на початку

XX ст. виділяються країни, які мають значні показники частки міського населення (Велика Британія – 70%, США, Франція, Німеччина по 40%), при невисокому (середньому) показникові більшості країн (10–20%).

У XX ст. темпи росту міст зросли і вже в 1950 р. у містах проживало 28,8% світового населення (729 млн. осіб) при максимальному рівні в Північній Америці (64%) та мінімальному – в країнах Африки (14%). На початку XXI ст. в містах проживало 46% населення світу (табл. 4.6), а за прогнозами ООН до 2030 р. частка міського населення буде становити 59,0%.

Найбільша частка міського населення у країнах Північної Америки (США, Канада), Європи, Південної Америки та Австралії (рис. 4.7).

Таблиця 4.6

Частка міського населення в 1950–2030 рр., %

Групи країн	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2030*
Весь світ	29	33	36	39	43	46	50	59
Економічно розвинені країни	53	59	65	68	71	73	75	81
Країни, що розвиваються	18	22	25	29	35	40	45	55

* – прогноз.

Джерело: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2010). World Urbanization Prospects: The 2009 Revision.

Автор відомої теорії стадійного розвитку міського населення Дж. Джиббс (1963 р.) вважав, що на першій фазі міське населення зростає повільніше сільського. На другій – відбувається прискорення росту власне міст; на третій – утворення міських агломерацій, але їхні ядра ростуть швидше приміських зон. На четвертій фазі відбувається субурбанізація – в середині міських агломерацій швидше починають рости приміські зони. П'ята фаза – відбувається деконцентрація міського населення, міські центри зменшують кількість населення, зростають міжагломераційні простори, утворюються мегалополіси.

Міста – це складне соціально-економічне явище, головні місця концентрації виробництва матеріальних та духовних благ, середовища проживання людей. Існують різні типи сучасних міст. Вони відрізняються за часом свого виникнення, особливостями економіко-географічного положення, своїми функціями, людністю, територіальними розмірами, конфігурацією, планувальною структурою, щільністю забудови, рівнем економічного розвитку, радіусом впливу на оточуючу територію, особливостями їх економічної, соціальної і демографічної структури, ролі в системі міст. Виділяють три головних типи міст за їх роллю в системі міст:

- *центральні міста* – центри обслуговування місцевих хінтерландов – зон впливу;
- *міста-транспортні вузли*, де відбувається робота з вантажами; ви-

Частка міського населення

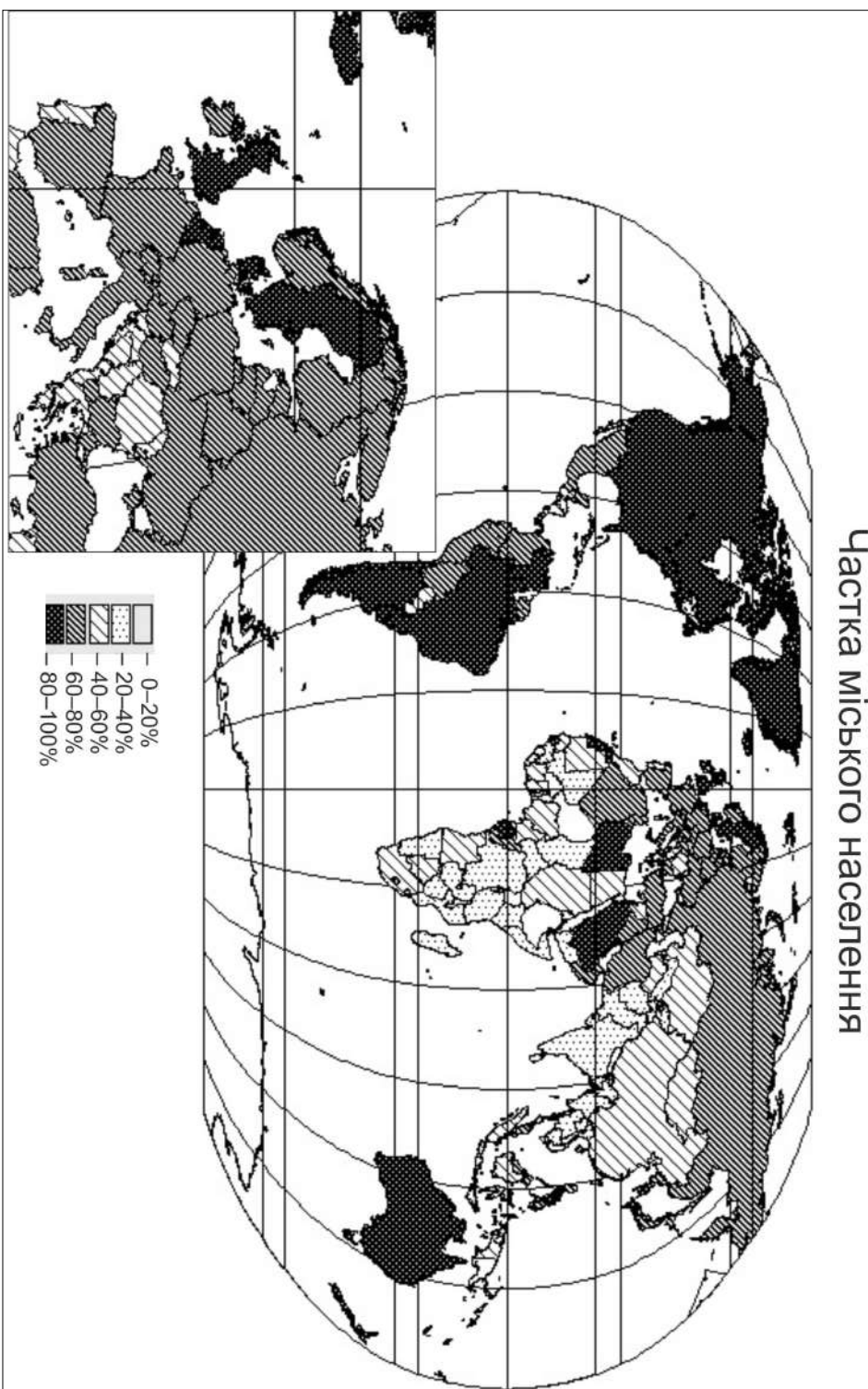


Рис. 4.7. Частка міського населення в країнах світу у 2010 р.

конуються певні функції по відношенню до більш великих регіонів;

- *міста зі спеціалізованими функціями* (центри обробної промисловості, гірничодобувні, курортні, туристичні центри, що обслуговують національний і міжнародний туристські ринки).

Функції міст – це роль, призначення міста для території регіону, або країни, де воно розташовано. Вони визначаються видами діяльності значних груп населення міст. Функції міст поділяють на *економічні* та *позаекономічні*; *містообслуговуючі* (види діяльності, що обслуговують населення: ЖКГ, сфера послуг, харчова промисловість, міський транспорт) та *містоутворюючі* (головні види діяльності, продукція яких виходить за межі міста: промисловість, зовнішній транспорт, наука тощо; за рахунок них місто росте і має свою особливу господарську спеціалізацію). Найбільш поширеною класифікацією є функціональна класифікація міст – за їх функціональною спеціалізацією.

За кількістю функцій міста поділяються на *монофункціональні* (з переважанням однієї функції) і *багатофункціональні* (з багатьма функціями). Міста з однією функцією – промислові, транспортні, адміністративні, наукові центри; багатофункціональні: промислово-транспортні центри, науково-промислові центри, промислово-адміністративні, міста-курорти з адміністративними функціями, адміністративно-господарські центри сільських територій тощо.

Критерії визначення категорії міст повинні відображати чисельність і зайнятість населення, щільність забудови, рівень благоустрою тощо. Але в багатьох країнах єдиним критерієм міст вважають чисельність населення. Причому в різних країнах до міст прийнято відносити поселення з різною кількістю жителів. Так, до складу міського населення в Данії, Ісландії, Фінляндії та Швеції відносять жителів поселень „міського типу” з 200–250 осіб, у Мексиці і Венесуелі – це населені пункти, в яких проживає 2,5 тис. жителів, на Кубі – 2 тис., Мадагаскарі – 5 тис., Італії та Швейцарії понад 10 тис., Японії понад 30 тис. У Бразилії, Єгипті, Монголії містами вважають усі адміністративні центри з будь-якою чисельністю населення.

Статистичні органи ООН зробили спробу визнавати містами всі поселення, що мають 20 тис. жителів і більше. Та окремі країни користуються своїми національними критеріями, і тому кількість міського населення в статистиці завищена на 15–20%.

В пострадянських країнах статус міста набувають поселення, котрі мають значну кількість населення (в Україні та Молдавії понад 10 тис. осіб, в Росії – 12 тис., мінімальний ценз людності в Грузії – 5 тис. жителів), де 60% жителів і більше зайнято у несільськогосподарських видах діяльності.

За *людністю* міста поділяють на надвеликі (понад 8 млн. осіб), найбільші (від 1 до 8 млн.), великі (від 250 тис. до 1 млн.), середні (від 50 до 250 тис.), малі (менше 50 тис. осіб). За розмірами вони бувають з надвеликою

площею (понад 2000 км²), великими (від 500 до 2000 км²), середніми (від 100 до 500 км²), невеликими (від 50 до 100 км²), малими (менше 50 км²).

За *особливостями конфігурації* міської території міста бувають компактні, витягнутої форми, у вигляді зірки. За типом *планувальної структури* міста можуть мати радіальне, радіально-кільцеве, прямокутне (шахове), хаотичне планування вулично-дорожньої мережі.

За *щільністю забудови* міста поділяють на дуже щільно забудовані (з хмарочосами, середньоповерховою забудовою – Європа, схід США – Нью-Йорк, Лондон, Париж, Берлін), з середньою щільністю, з низькою щільністю забудови (на заході США, австралійські).

За рівнем *економічного розвитку* міста поділяють на високорозвинені (Нью-Йорк, Чикаго, Лондон, Сінгапур, Дубай), розвинені (Рим, Мілан, Барселона, Шанхай, Ер-Ріяд), слаборозвинені (Дамаск, Дакка, Коломбо), нерозвинені (більшість середніх та малих міст Африки, Азії, Латинської Америки).

Географічне положення міст складається з двох елементів: 1) фізико-географічне положення; 2) економіко-географічне положення. Перше характеризує положення міста по відношенню до елементів рельєфу, морських узбереж, річок, типів порід та ґрунтів, джерел водопостачання; друге – характеризує антропогенну систему, що оточує місто та включає його положення відносно інших поселень, транспортних шляхів тощо. За особливостями економіко-географічного положення виділяють такі *типи положення міст*: *центральне* (знаходиться у геометричному центрі території); *посереднє* (у внутрішній частині території); *периферійне* (місто розташоване на окраїні та сильно віддалене від центру території); *прикордонне* (місто знаходиться на кордоні території); *приморське периферійне* (місто знаходиться на окраїні території недалеко від морського узбережжя, але не на ньому); *прибережне* (розташоване на березі моря, озера, океану).

4.2.3. Урбанізація. Агломерації

Урбанізація, тобто збільшення кількості і величини міст, частки міського населення, а також поширення міського способу життя на сільську місцевість, зростання ролі міст у житті суспільства у наш час стала глобальним процесом (табл. 4.7).

Рівень урбанізації (урбанізованості) країни або регіону визначається такими показниками:

- частка міського населення у всьому населенні країни;
- частка міських жителів, що живуть у великих містах;
- частка міських жителів, що живуть в міських агломераціях.

Урбанізовані території займають не більше 1% площі земної суші, але концентрують понад 50% усього населення Землі. У своєму розвитку урбанізація проходить дві фази:

- екстенсивну, для якої характерно переселення жителів сільської місцевості у міста і концентрація населення у великих містах;

Таблиця 4.7

Частка міського населення та кількість великих міст в світі, 2010 р.

Макро- регіони світу	Кількість міського на- селення, млн. осіб	Частка місь- кого населен- ня, %	Кількість міст з насе- ленням понад 1 млн. осіб	Кількість міст з насе- ленням понад 8 млн. осіб
Весь світ	3486	50	442	31
Європа	533	73	51	4
Азія	1757	42	224	15
Африка	413	40	50	3
Північна Аме- рика	289	82	48	3
Латинська Америка	469	80	63	6
Австралія та Океанія	25	70	6	0

- інтенсивну, що характеризується поширенням міського способу життя, як феномена культури.

З урбанізацією тісно пов'язані процеси, що впливають на ріст та стагнацію міст: субурбанізація, псевдоурбанізація (або „хибна” урбанізація), контрурбанізація, рурурбанізація.

Субурбанізація – переселення жителів найбільших міст у приміську зону. Цей процес почався у найбільш розвинутих країнах світу у 1960–1970 рр. Він був викликаний ростом доходів населення, розширенням транспортної мережі, автомобілізацією, будівництвом об'єктів виробництва на міській периферії та за її межами, погіршенням екологічної ситуації у великих містах, транспортними заторами. Жителі таких міст стали переселятися у приміські зони з більш комфортними екологічними умовами.

Псевдоурбанізація. При „хибній” урбанізації кількість жителів, що живуть у містах, швидко зростає, але рівень і якість життя міщан залишаються низькими, близькими до сільського. Такий тип урбанізації характерний для країн, що розвиваються (Африки, Південної та Південно-Східної Азії, частини країн Латинської Америки). У містах цих країн існують квартали з нетрями. В Бразилії такі райони називають фавелес, на Гаїті, в країнах Африки – бідонвілями, в Індонезії – кампунгі, в Туреччині – геджеконду.

Рурурбанізація – процес поширення у сільській місцевості міських стандартів та способу життя. Переселення міських жителів у сільську місцевість означало появу елементів міського способу життя – комфортні побутові умови, нові технології (газифікацію, водопровід, каналізацію, телефонізацію, Інтернет тощо), сформувалася міська інфраструктура – мережа магазинів, пралень тощо.

Контрурбанізація (або *дезурбанізація*) – виявляється у зниженні темпів урбанізації та розселенні населення поза міськими поселеннями. Процес протилежний урбанізації.

Реурбанізація – повторна урбанізація, яка пов’язана з оновленням міського ландшафту (джентрифікацією) після тривалої міграції жителів із центральних частин міста у приміську зону. Центр міста поступово занепадав, зникали характерні для центру міста багаті магазини, сервісні послуги, а жилі квартали заповнювалися бідними проشارками населення. З ростом доходів міських жителів знову стають приваблими центральні райони міста. Бідне населення виселялося з комунальних квартир на периферію, відбувалася повна реконструкція будинків, появлялися нові елітні будинки, особняки; разом з оновленням центру міста була створена сучасна міська інфраструктура (магазини нового покоління – дороги та елітарні бутіки, антикварні салони тощо), нова сфера послуг (фітнес-клуби, нічні клуби, мережа ресторанів тощо), підземні парковки.

У процесі світової урбанізації виділяють три етапи (табл. 4.8). Американський геоурбаніст Дж. Джиббс розробив концепцію стадійного розвитку урбанізації, в основі якої ствердження того, що еволюція урбанізації відбувається поетапно від точкових до ареальних, просторових форм.

Більшість країн, що розвиваються в наш час знаходяться у III фазі урбанізації (по Дж. Джиббсу). В Аргентині, Бразилії, Мексиці почалася IV фаза урбанізації (ріст міських агломерацій). Наприкінці IV фази урбанізації знаходяться країни Східної Європи, деякі найбільш розвинені країни Азії,

Таблиця 4.8

Динаміка та основні етапи урбанізації

Назва етапів	Рік	Аспекти розвитку урбанізації		
		Кількісні (частка міського населення в розвинених країнах та у світі в цілому)	Якісні	Територіальні
I – що формується	1800–1850	до 1/2 (3–6%)	– виникнення і розвиток значної кількості міст; – ріст великих міст;	існування окремих міст з переважанням найбільшого з них;
II – розвинена урбанізація	1900–1950	1/2–3/4 (14–29%)	– швидкий ріст міст-мільйонерів; – міські агломерації та мегалополіси;	сформована мережа міських поселень;
III – зріла урбанізація	1960–2000	3/4 і більше (33–49%)	– субурбанізація; – рурурбанізація; – сучасна урбанізація;	сформована система міських поселень;

Росія, Україна (зменшення міграції із сільської місцевості у міста, зменшення темпів росту міст, збільшення об'ємів маятникової міграції). Найбільш розвинені країни вже давно знаходяться у V фазі урбанізації – більшість країн Західної Європи, США, Канада, Японія.

Внаслідок нерівномірних темпів урбанізації відбувається перерозподіл міського населення між регіонами світу: зростає частка Азії, Африки, Латинської Америки у загальній кількості міського населення світу. Натомість помітно скорочується частка Європи і Північної Америки.

Особливістю сучасного етапу урбанізації є швидкий ріст міст-мільйонерів, формування міських агломерацій, мегалополісів. Наприкінці XIX ст. (1899 р.) американський учений, автор першого серйозного дослідження з урбанізації світу, А. Вебер назвав першу десятку найбільших міських центрів світу: Лондон – 4,2 млн. осіб, Нью-Йорк – 2,7 млн., Париж – 2,4 млн., Кантон (Гуанджоу) – 1,6 млн., Берлін – 1,6 млн., Відень – 1,3 млн., Токіо – 1,2 млн., Чикаго – 1,1 млн., Філадельфія – 1,1 млн., Санкт-Петербург – 1 млн. осіб.

В 1902 р. німецький вчений Т. Вейнреб визначив вже 13 міст-мільйонерів (сім з них були європейськими). За оцінкою демографів ООН у 1950 р. число їх зросло до 75, в 1990 р. – 266, а у 2010 р. налічувалося 442. Серед цієї групи міст виділяють міста з населенням понад 8 млн. осіб (31 місто у 2010 р.; Додаток, табл. 14).

Міста, вплив яких виходить за межі країни, називають *міжнародними містами*; якщо зона впливу міста охоплює весь світовий економічний простір – *світове місто* (world city, ville mondiale) або „глобальне” місто¹. Такі міста є найбільшими транспортними вузлами, культурними центрами, де сконцентровані університети та інститути, наукові організації, музеї, театри тощо. Вони є центрами, де розміщуються послуги для бізнесу, технологічні інновації, котрі орієнтовані на міжнародні ринки. У приміських зонах міст виникають технополіси.

Наприкінці XX ст. сформувалися наднаціональні макрорегіональні каркаси крупних міст, які поступово об'єднуються у єдиний світовий каркас міст. У ньому виділяються три ієрархічні рівні. Вищий рівень представлений мережею світових та міжнародних поліфункціональних міст, які здійснюють координацію прийняття рішень представниками міжнародної економічної еліти. Це світові міста-фінансові центри: Нью-Йорк, Лондон, Токіо. Цей рівень – ядро світового інформаційного суспільства. Другий рівень – міста загальнонаціонального значення, що координують управління, фінансові потоки, виробничі операції на більш низькому національному рівні. Третій рівень – спеціалізовані міста, що виконують важливу роль у країні на рівні регіонів.

¹ Визначення „глобального міста” належить політологу Дж. Фрідману (1982) як проміжної ланки у взаємодії між національною державою та міжнародним капіталом. Глобальні міста – це продукт глобалізації і, водночас, це головні центри глобального світу.

Навколо великих та найбільших міст виникають нові форми міського розселення – міські агломерації та мегалополіси. *Міська агломерація* – форма міського розселення, високоурбанізована територія з густою мережею міст та міських поселень, сільських поселень на невеликій території, які фізично зростаються.

Агломерація характеризується суцільною забудовою, майже безперервною, високою щільністю міських поселень, концентрацією транспортних магістралей, переважанням міських видів діяльності, інтенсивними зв'язками між всіма містами агломерації (економічними, трудовими, соціально-культурними). На розміри агломерації впливає швидкість транспортного сполучення у середині неї – час поїздки жителя від периферії до центру агломерації не перевищує 120 хв.

Агломерація складається з ядра (головне місто), приміської зони, другорядних міст, міст-супутників, що розташовані вздовж транспортних магістралей, а також зелених насаджень між ними (екологічних коридорів) та периферії. Кожна частина агломерації виконує певні територіальні функції.

Агломерації відрізняються: за розмірами людності, площі, кількості міст-членів агломерації; виділяють найбільші, великі, середні і невеликі агломерації; за кількістю ядер (1, 2 і більше); за набором територіальних функцій; за ступенем зрілості (розвинутості).

У просторі агломерації мають різну конфігурацію: лінійну, кільцеву, зіркоподібну, деревовидну, одноядерну та багатоядерну. Класичними одноядерними агломераціями є Паризька, Лондонська, Міланська, Московська тощо. В них головне місто – ядро – значно перевищує за своєю людністю інші міста.

Агломерація, що складається з декількох ядер, має назву *конурбація*. Цей термін вперше був запроваджений у британській географії міст для позначення здвоєних міст Лідс–Бредфорд, Манчестер–Солфорд, Ліверпуль–Беркенхед. До конурбацій належать Рейнська (Німеччина: Рур–Дортмунд–Бохум–Гельзенкірхен–Ессен–Дуйсбург–Дюссельдорф–Вупперталь–Кельн), Верхньосілезька (Польща: Сосновець–Катовице–Хожув–Битом–Забже–Глівіце), Ранстад (Нідерланди: Утрехт–Роттердам–Гаага–Амстердам), Донбас (Україна: Слов'янськ–Донецьк–Луганськ), Ростовська (Росія: Ростов-на-Дону–Таганрог–Азов–Батайськ–Новочеркаськ–Шахти–Новошахтинськ) тощо. В конурбаціях є декілька майже рівнозначних міст, але лідером може бути лише одне.

В американській географії міст агломерація має назву „метрополітенський ареал”, а велика конурбація – „консолідований метрополітенський ареал” (урбанізована зона).

Найбільшими за людністю міськими агломераціями світу у 2010 р. були Токійська (Кейхін, 36,7 млн. осіб), Делійська (22,2), Сан-Пауло (20,3), Бомбейська (Мумбайська, 20,0 млн.), Мехіко (19,5), Нью-Йоркська (19,4 млн.), Шанхайська (16,6), Калькутська (Колката, 15,6) (рис 4.8, Додаток, табл. 14).

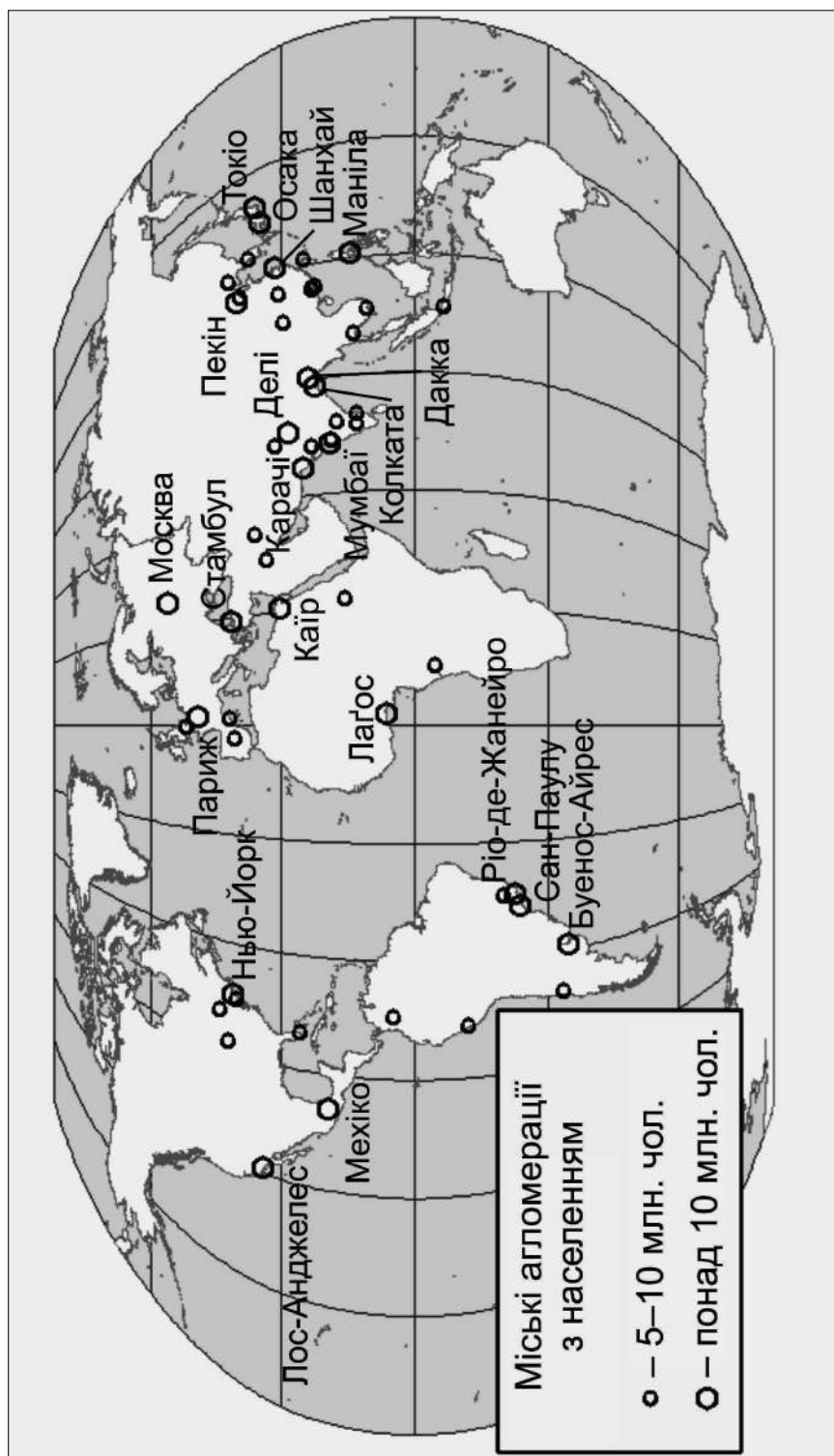


Рис. 4.8. Найбільші за людністю міські агломерації світу (2010 р.)

Найбільші агломерації, що розташовані на невеликій відстані, можуть зливатися у смуги суцільної забудови і єдиної інфраструктури й утворювати наагломерації – *мегалополіси*. Цей термін запроваджений Ж. Готтманом (Франція) для позначення безперервної смуги міст лінійної системи ряду міських агломерацій від Бостона до Вашингтона – „Босваш”.

Мегалополіс (від грец. великий і місто) – найбільша форма розселення, що утворюється внаслідок розростання великої кількості сусідніх міських агломерацій; форма розселення найвищого ієрархічного рівня; має значні відкриті простори. Вони представляють собою великі урбанізовані зони з міською забудовою, складені з великої кількості найбільших, великих та середніх агломерацій, мають декілька центральних ядер. Щільність населення в мегалополісі становить від 200 до 800 осіб на км², площа – понад 100 тис. км². Так, протяжність Північно-Східного мегалополісу США досягає 1000 км, у Західній Європі в мегалополісі Рандстад середня відстань між агломераціями-поєднаннями менше 30 км; в мегалополісі Токайдо на східному узбережжі Японії проживає 80 млн. осіб.

Серед мегалополісів найбільшими є:

1. „Босваш” – 55 млн. осіб; 50 агломерацій, в тому числі найбільші агломерації, що оточують Бостон, Нью-Йорк, Філадельфію, Балтимор, Вашингтон;
2. Токайдо – у Японії (Тиба, Токіо, Кавасаки, Йокогама–Сідзуока, Хамамацу, Нагоя, Кіото, Осака, Кобе), 80 млн. осіб.

Завершується формування мегалополісів у:

1. США, Канаді: смуга землі навколо озер – „Чипітс” – Мілуокі–Чикаго–Пітсбург–Торонто–Монреаль–Квебек–Оттава–Вінсор протяжність – 1500 км, населення – 60 млн. осіб;
2. США, Каліфорнії: „Сан–Сан” – від Сан-Франциско до Сан-Дієго; 30 млн. осіб;
3. США, Флориді: Маямі–Тампа–Орlando–Джексонвіл, 16 млн. осіб;
4. Великій Британії, на півдні країни: Лондон–Бірінгем–Ліверпуль–Манчестер; протяжність – 400 км, населення – 25 млн. осіб;
5. Західній Європі: Рур–Ранстад–Брюссель–Лілль–Париж, 45 млн. осіб.

Формуються мегалополіси на території:

1. Бразилії: Сан-Паулу–Ріо-де-Жанейро;
2. Аргентини: Буенос-Айрес–Ла-Плата;
3. Єгипту: Каїр–Александрія;
4. Нігерії: Лагос–Ібадан;
5. Судану: Хартум–Омдурман;
6. Індії: Мумбаї–Кальян–Нашік; Колката–Асансон;
7. Китаю: Гуанчжоу–Сянган–Аоминь, Пекін–Тяньцзінь–Пектян; Шанхай–Нанкін–Ханчжоу;
8. Індонезії: Джакарта–Бандунг;
9. Росії: Московський.

Особливістю сучасного етапу розвитку економіки світу є панування інформаційних технологій, ріст мобільності, і, що зв'язано з цим – підвищення мобільності та ліквідності капіталу. Міжнародний економічний обмін існує давно – трансграничні потоки капіталу, робочої сили, товарів, сировини, туристів, але його розвиток відбувався в межах взаємодії між окремими державами. Все почало швидко змінюватися протягом останніх десятиріч у зв'язку з приватизацією (її результатом), проникненням закордонних фірм на національні ринки та участю найбільших національних компаній на світовому ринку. Ці зміни та розвиток глобалізації ведуть до послаблення національних територіальних одиниць, що створює умови для росту значення нових просторових одиниць: субнаціональних (міста та регіони), прикордонних територій та наднаціональних одиниць (глобальні ринки, зони вільної торгівлі). Особливе місце займають глобальні міста (світові міста).

Спочатку поняття світового міста використовувалося для позначення міст культурно-релігійного типу (Рим, Париж) або столиць минулих імперій (Лондон, Париж, Відень, Мадрид).

Сучасне поняття світового або глобального міста – це особлива участь центрів у глобальному суспільно-політичному житті та світовому господарстві. Ці міста виділяються за діапазоном дій та ступенем економічної потужності і політичного впливу.

У науковій літературі існують різні терміни позначення цієї категорії міст: світове місто, глобальне місто, супермісто, світовий центр, інформаційне місто, рефлексивне місто, космополіс, метрополіс, глобальний міський район, столиця капіталу, міжнародне місто.

Вперше запропонував назву „світове місто” британський урбаніст П. Геддес („Еволюція міст”, 1915) для демонстрації особливої ролі в світі декількох найбільших центрів того часу (Лондон, Париж, Берлін, Відень, Нью-Йорк, Бостон, Чикаго, Філадельфія).

Згодом концепцію глобальних міст розробляли інші вчені. У 1966 р. в книзі „Світові міста” британський вчений П. Холл дав визначення світових міст: „Є центральними містами, в яких розміщені у непропорційних розмірах світовий найбільш важливий бізнес, центри політичної сили, головні ділові та міжнародні інститути, аеропорти, банківські системи (Лондон, Нью-Йорк, Токіо, Париж, Москва, урбанізовані ареали Рандстад, Рейн-Рур)”.

Одне з перших визначень „глобального міста” сформулював американський дослідник Дж. Фрідман („Гіпотеза виникнення глобальних міст”, 1986 р.). Автор концепції глобального міста пов'язує процес світової урбанізації з розвитком економіки та об'єктивністю становлення системи світових міст. Гіпотеза світового міста має політекономічний характер, відноситься до просторової організації нового міжнародного поділу праці. На основі розроблених критеріїв Дж. Фрідман запропонував приблизний список „світової ієрархії” міст (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Ієрархія глобальних міст (за Дж. Фрідманом, 1986)

Розвинуті країни		Країни, що розвиваються	
Первинні центри	Вторинні центри	Первинні центри	Вторинні центри
Європа		Африка	
Лондон Париж Роттердам Франкфурт Цюрих	Брюссель Мілан Відень Мадрид		Йоганнесбург
Північна Америка		Латинська Америка	
Нью-Йорк Чикаго Лос-Анджелес	Торонто Майамі Хьюстон Сан-Франциско	Сан-Пауло	Буенос-Айрес Ріо-де-Жанейро Каракас Мехіко
Азійсько-Тихоокеанський регіон			
Токіо	Сідней	Сінгапур	Гонконг Тайбей Маніла Бангкок Сеул

Джерело: Friedmann, 1986.

Наприкінці 1980–1990 рр. з'явилася велика кількість учених з різних країн, котрі вивчали різні формації глобальних міст, пропонували критерії їх виділення, свої рейтинги (Г. Рид, 1981 (Додаток, табл. 15), Г. Тріфт, 1989 – „глобальні”, „зональні”, „регіональні центри” (Додаток, табл. 16); тощо).

В 90-х роках розробляються проблеми переходу від окремих центрів до міжнародної мережі глобальних міст (соціолог С. Сассен: „Глобальне місто: Нью-Йорк, Лондон, Токіо”, 1991, 1994, 2001; Джонстон, 1997, Кокс, 1997).

Науковий колектив на чолі з професором П. Тейлером розробив різні методи виміру відносин між глобальними містами і розглядав їх як складові частини всесвітньої і взаємозв'язаної системи. Міста в цій сітковій системі – вузлові пункти, у яких пересікаються штандортні сітки глобальних фірм. Запропонована методика дає можливість досліджувати світову мережу. Наприклад, можуть бути визначені та показані взаємозв'язки у глобальній мережі між окремими містами і функційною спеціалізацією міст в сфері послуг. На основі бальної оцінки функцій у сфері чотирьох типів послуг – бухгалтерський облік та аудит; реклама, фінанси та банки, страхування – була запропонована класифікація світових міст. В залежності від суми набраних балів всі міста поділені на три ранги: α , β , γ – і паралельно на 12 категорій (12 – найвища, 1 – найнижча). Було названо 55 глобальних міст

різного рангу та 67 міст, які мали достатній потенціал, щоб у майбутньому отримати статус глобальних (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Ієрархія глобальних міст (за П. Тейлором, 2000)

Категорії світових міст		Міста
α (альфа) – ведучі	12	Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо
	11	
	10	Гонконг, Лос-Анджелес, Мілан, Сінгапур, Чикаго, Франкфурт-на-Майні
β (бета) – головні	9	Сан-Франциско, Сідней, Торонто, Цюрих
	8	Брюссель, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу
	7	Москва, Сеул
γ (гамма) – другорядні	6	Амстердам, Бостон, Вашингтон, Каракас, Даллас, Джакарта, Дюссельдорф, Женева, Йоганнесбург, Мельбурн, Осака, Прага, Сантьяго, Тайбей, Хьюстон
	5	Бангкок, Варшава, Монреаль, Пекін, Рим, Стокгольм
	4	Атланта, Барселона, Берлін, Будапешт, Буенос-Айрес, Копенгаген, Гамбург, Стамбул, Куала-Лумпур, Маніла, Маямі, Міннеаполіс, Мюнхен, Шанхай
D – що формуються	3	Афіни, Відень, Дублін, Люксембург, Ліон, Мумбай, Нью-Делі, Ріо-де-Жанейро, Тель-Авів, Філадельфія, Гельсінкі
	2	Абу-Дабі, Алма-Ата, Бірмінгем, Богота, Братислава, Брисбен, Бухарест, Каїр, Клівленд, Кельн, Детройт, Дубай, Хошімін, Київ, Ліма, Лісабон, Манчестер, Монтевідео, Осло, Роттердам, Сіетл, Штутгарт, Гаага, Ванкувер
	1	Аделаїда, Антверпен, Балтимор, Бангалор, Бразилія, Калгарі, Кейптаун, Колумбус, Дрезден, Единбург, Генуя, Глазго, Гуанчжоу, Ханой, Канзас, Лідс, Лілль, Марсель, Ричмонд, Санкт-Петербург, Ташкент, Тегеран, Турин, Утрехт

Джерело: Taylor P., 2000; Дослідницька група глобалізації та світових міст (GaWC)

Територіально глобальні міста розміщені нерівномірно – відповідають географії економічно найбільш розвинутих і багатих країн світу. Вони формують три головні „кущі” або зони концентрації: Західно-Європейську, Північно-Американську, Азійсько-Тихоокеанську зі своєю специфікою. В інших регіонах світу глобальні міста представлені поодинокими центрами: Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро, Буенос-Айрес – Південна Америка; Йоганнесбург – Африка; Сідней – Австралія.

Глобальні міста сучасності – це простір, де складний процес глобалізації набуває конкретні локалізовані форми, де формуються нові відносини (правові, політичні, економічні, соціальні, етнічні тощо). Глобальні міста є стратегічними компонентами глобальної економіки; є вузловими елементами опорного каркасу світового розселення та економічної системи.

4.2.4. Системи розселення

Система розселення – це територіально цілісна і функціонально взаємопов'язана сукупність поселень. Вона характеризується параметрами поселень, які входять до неї, складом та інтенсивністю соціально-економічних зв'язків між ними.

Система розселення має ієрархічну структуру: кожне поселення входить у різні за рівнем ієрархічності територіальні поєднання.

В географічній літературі виділяють такі типи систем розселення: загальнодержавні, регіональні та локальні (О.І. Шаблій, 2003); А.І. Доценко виділяє на території України десять регіональних систем (2006), 25 обласних (24 + Кримська СР), 75 локальних систем розселення.

До *локальних систем розселення* (СР) належать: елементарні – організаційне ядро – центр сільської ради; локальні (кущові) СР, що сформовані декількома суміжними елементарними СР; районні – у межах адміністративних районів (включають елементарні та локальні (кущові) СР); окружні – сформовані на основі інтенсивних економічних і соціальних зв'язків великого міста та його оточення (з районними СР).

Регіональні системи розселення представлені обласними, а також міжобласними, на чолі яких стоїть найбільший економічний, транспортний, науковий та культурний регіональний центр (поєднує декілька обласних СР).

Загальнодержавна (національна) система розселення – її очолює головний політичний і культурний центр країни – столиця (О.І. Шаблій, 2003).

Міста утворюють складні міські системи розселення. У кожній системі міського розселення існує певна ієрархія міст. Для її характеристики в географічній науці існує дві моделі – правило „ранг-людності” і теорія центральних місць.

Правило „ранг-людності” (правило Зіпфа) характеризує розподіл міст за їх розміром в регіоні (країні). Американський соціолог Дж. Зіпф емпіричним шляхом встановив закономірність, що пов'язує кількість населення міста з його порядковим номером у загальному рангуванні міст країни чи її окремої частини за спаданням людності. Модель Зіпфа для системи розселення визначається формулою

$$P_j = P_1 j^{-a},$$

де P_1 – людність найбільшого міста, j – порядковий номер міста за спаданням людності, a – параметр, що характеризує темп спадання у переліку міст.

Таким чином, ця залежність показує розподіл міст за їх людністю від найбільшого до найменшого. Ця закономірність може бути описана графічно: на осі абсцис позначають ранг міста j (1-й по людності, 2-й, 3-й тощо), а на осі ординат – його людність P (тис. осіб); у всіх країнах та регіонах взаємозв'язок цих двох величин (j та P) має криву у вигляді гіперболи. Це правило дозволяє, якщо знати чисельність населення головного міста, роз-

рахувати розміри інших міст регіону (країни). Правило Зіпфа добре описує розподіл міст найвищих і середніх рангів ієрархії.

Теорія центральних місць – наукове пояснення побудови ієрархічних мереж і зон впливу населених пунктів, а також інших ієрархізованих об'єктів – вузлових елементів виробничої та соціальної інфраструктури. Ця теорія (на прикладі Південної Німеччини) обґрунтована німецьким економістом В. Кристаллером (1933) і розвинена німецьким географом А. Льюшем (1959). Теорія центральних місць пояснює як розміри міст залежать від їх розміщення у географічному просторі. Під центральним місцем В. Кристаллер розумів місто, яке постачає інші поселення території, що його оточує, основними видами товарів та послуг. Центральні місця (міста та міські поселення), за його теорією, розподілені по території рівномірно і утворюють правильні трикутні мережі. З'ясовано, якщо середовище однорідне, населені пункти утворюють в просторі шестикутний каркас, в центрі якого знаходиться населений пункт, місто більш високого рангу, ніж ті, що знаходяться у вершинах шестикутника. Ребра шестикутників за своєю протяжністю дорівнюють довжині радіусів, які відповідають найменшим віддалям для поїздок жителів території, що її оточує, у головний центр для отримання необхідних послуг. В. Кристаллер виходив з того, що існують закони, які визначають число, розмір і розподіл міст у регіоні (країні), у зв'язку з тим, що кожне місто виконує певні ринкові функції, обслуговує територію, що його оточує.

Кожне місто має залежну від нього однакову кількість поселень (K), які займають більш низький ієрархічний рівень. В. Кристаллер запропонував декілька оптимальних варіантів розміщення населених пунктів різних розмірів в залежності від того, яку роль виконує центральне місто в системі підпорядкованих йому поселень, що знаходяться в зоні його впливу.

Варіант 1 – „збутовий принцип” – ієрархія $K=3$ – центр постачальник товарів та послуг для території, що його оточує; віддаль мінімальна від залежних від нього поселень. Варіант 2 – „транспортний принцип” – ієрархія $K=4$ – транспортні зв'язки встановлюються тільки з трьома із шести залежних міст – інша схема розподілу поселень; виникає найбільш ефективна транспортна мережа: максимально можлива кількість центральних міст розташована на головних транспортних шляхах, що з'єднують центри більш високого рангу. Варіант 3 – „адміністративний” – ієрархія $K=7$ – центральне місто пов'язано зі всіма залежними (6) від нього міськими поселеннями: навколо кожного міста будуть розташовані 6 поселень (сьоме – саме місто), навколо кожного поселення – 6 сільських поселень – результат: навколо міста найвищого ступеня ієрархії будуть знаходитися 6 поселень і 36 сіл.

4.2.5. Мікрогеографія міста

У внутрішньоміській *морфології (мікрогеографії) міста* використовується принцип функціонального зонування. Кожний район міської території виконує певну роль (функцію) у житті міста як цілого організму. *Функціо-*

нальне зонування міста, його елементи: сельбище (жилі райони), промзона (місце розміщення промисловості), склади, транспортні зони, паркові (зелені) зони, адміністративні та культурно-побутові центри.

Основним поняттям мікрогеографії міста є урбаністична структура, тобто просторовий устрій землекористування міських територій. Соціологи, економісти та географи розробили декілька моделей, що пояснюють різні типи організації життєдіяльності людей у міському просторі. Найбільш відомі три основні моделі: концентричних зон, секторна та багатоядерна.

Модель концентричних зон, що пояснює просторовий розподіл соціальних груп у місті, запропонована Е. Берджисом у 1923 р. на прикладі Чикаго. Місто росте з центра до окраїн – кільцями. Центральне кільце (ядро) – центральний район міста; друге кільце – перехідна зона: промислові підприємства, житло низької якості; третє – включає житло для робітників; четверте – житло для середнього класу (зона найкращого житла). Зовнішнє кільце – зона, де живуть коммьютери (маятникові мігранти), які кожного дня їздять на роботу до центру міста.

Секторна модель (представлена економістом Х. Хойтом у 1939 р. на прикладі Чикаго) – місто розвивається по секторах. Деякі райони міста приваблюють різні види діяльності (райони з промисловою забудовою, об'єктами розваг тощо). З ростом міста ці види діяльності територіально розширюються, відбувається проникнення цих видів у вигляді клинів – секторів міста.

Багатоядерна модель – запропонована Ч. Гаррисом та Е. Ульманом у 1945 р. Місто має декілька центрів, навколо яких зосереджені основні види діяльності населення, деякі з них тяжіють до певних центрів, вузлів (наприклад, університетський центр може притягати до себе високоосвічених жителів, книжкові магазини тощо), а аеропорт – готелі, кафе, склади. Несумісні види діяльності та землекористування ніколи не розміщуються в одному і тому ж місці (наприклад, металургія і райони кращої селітебної забудови тощо). Ці моделі внутрішньої морфології міста використовують при плануванні та реконструкції міських поселень, при створенні функціональних зон діяльності міста, визначенні перспективної ролі міста у системі розселення регіону (країни).

Питання для самоперевірки

1. Поясніть причини виникнення міст. Назвіть чинники цього процесу.
2. Назвіть критерії визначення категорії міст у різних країнах.
3. Чисельність міського населення та частка міського населення у всьому світі та групах країн.
4. Функціональна структура великих міст у сучасному світі.
5. Поясніть зміст понять: урбанізація, субурбанізація, реурбанізація.
6. Дайте визначення понять: урбанізований ареал, міська агломерація, мегаполіс, стандартний метрополітенський статистичний ареал, метрополія.

7. *Етапи світової урбанізації.*
8. *Класифікація міст. Назвіть ознаки розподілу міст.*
9. *Осіле, кочове, напівкочове населення. В чому різниця цих понять, поясніть.*

Розділ 5.

Глобальні проблеми народонаселення

Ключові слова: глобальні проблеми людства, демографічна політика.

Процеси розвитку людського суспільства і природи складні та багатогранні. В результаті взаємодії людини та оточуючого середовища перед людським суспільством виникли багаточисельні проблеми, що вийшли поза рамки окремих держав, груп держав і стали макрорегіональними та глобальними. Ці проблеми являють собою загострення та поглиблення старих протиріч в системі „людина–суспільство–природа”.

Загальний розвиток людства показує суперечливу взаємодію науково-технічного і соціального прогресу. В ході їх взаємодії виникають і частково вирішуються *глобальні проблеми людства*, серед яких головними є (рис. 5.1):

- екологічні: забруднення оточуючого природного середовища, потепління клімату, вирубування лісів, деградація земель, забруднення ґрунтів, зменшення кількості видів тварин та рослин;
- дефіцит та виснаження ресурсів, значне збіднення їх складу;
- злиденність більшості населення світу („золотий мільярд” та шість мільярдів бідних і жебраків);
- забезпечення населення продовольством: нестача продовольства, недоїдання та голод у найбільш відсталих країнах, де природний приріст населення відбувається швидкими темпами (за 2000–2050 рр. понад 1/2 природного приросту населення світу відбудеться в Азії, 1/3 – в Африці);
- проблеми війни і миру: локальні і регіональні, військові та геополітичні конфлікти на національній, релігійній основі (південний схід Європи – Албанія, колишня Югославія; Кавказ – Грузія, Вірменія, Азербайджан; південь Росії (Передкавказзя); Азія – Курдистан, Афганістан, Таджикистан, райони Індії, Пакистану, Шрі-Ланки; південь Африки; Близький Схід – Палестина, Сирія тощо); наслідок конфліктів – консервація відсталості багатьох країн, потоки біженців, злидні, голод;
- тероризм: міжнародний тероризм, захоплення заручників, вибухи у літаках, поїздах, супермаркетах, у містах масового скупчення людей;
- розповсюдження наркотиків;
- соціальні хвороби суспільства (проституція, алкоголізм, маргіналізація суспільства);
- економічна і соціальна відсталість більшості країн, що розвиваються;
- швидкий демографічний ріст у країнах Азії та Африки: при існую-

чих темпах приросту населення світу його подвоєння відбулося б через 60 років (до 2050 р. за прогнозами на Землі проживатиме понад 9,3 млрд. осіб), Африки – через 30 років, Латинської Америки – 52, Азії – 62, а в Європі в той же час вже відбувається природне скорочування кількості населення;

- перенаселеність великих міст і поєднання з нею названих проблем.

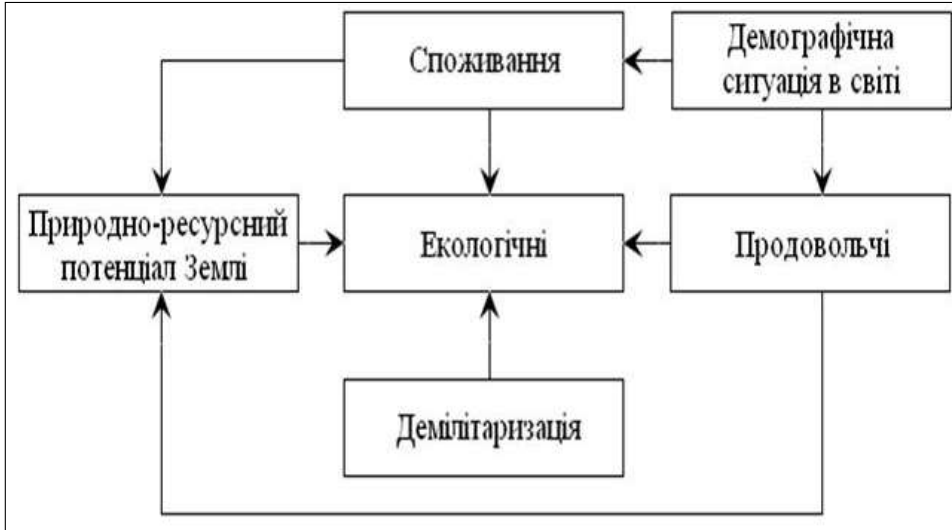


Рис. 5.1. Взаємозв'язок глобальних проблем

Проблеми народонаселення є невід'ємною частиною глобальних проблем суспільства в наш час, які до того ж тісно зв'язані з іншими. Прирости населення в різних регіонах різні. Переважна більшість населення живе в країнах, що розвиваються. В 2010 р. у цій групі країн проживало понад 5,6 млрд. осіб (разом з Китаєм). До 2050 р. населення цих країн зросте ще на 2,3 млрд. осіб, що становитиме 97% приросту населення світу. Особливо динамічно зростає населення в країнах Тропічної Африки, де природний приріст становить 26% на рік. Середньорічні темпи природного приросту населення країн Азії і Латинської Америки становлять приблизно 15%, серед яких виділяються країни Західної і Південної Азії, Центральної Америки.

Частка населення економічно розвинених регіонів світу скоротилася із 32% у середині ХХ ст. до 18% в 2010 р.; за прогнозними розрахунками ООН спад триватиме й далі. В той же час відбулося зростання цього показника в країнах Азії, Африки, Латинської Америки, що розвиваються – з 68% у 1950 р. до 82% у 2010 р. Прогнозні розрахунки ООН свідчать, що навіть якщо найбільш бідними в економічному розвитку залишаться лише країни Південної Азії й Африки, їх частка в населенні світу до кінця ХХІ ст. буде майже 60%.

В останній чверті ХХ і на початку ХХІ ст. у розвинених країнах Європи, Північної Америки, в Австралії, Японії природний приріст не переви-

щував 1% на рік. Зниження показників народжуваності викликало зміни у віковій структурі населення (зменшення частки дітей і молоді, збільшення показника людей похилого віку, тобто „постаріння населення”, зменшення кількості осіб в працездатному віці, депопуляції в майбутньому). Якщо у 1950 р. в світі частка дітей до 15 років становила понад 34%, а осіб похилого віку (понад 60 років) – 8%, то до 2050 р. співвідношення їх становитиме 20% і 22%, тобто старих буде більше, ніж дитячих поколінь (рис. 5.2).



**Рис. 5.2. Співвідношення дитячих (0–14 років) та похилого віку (понад 60 років) груп населення у 1950–2050 рр.
(за середнім варіантом прогнозу)**

Новий тип сучасної вікової структури викликає складні проблеми економічного, політичного і культурного характеру в країнах.

Хід демографічних процесів свідчить, що до середини XXI ст. кількість дітей на одну жінку може стати нижче критичного рівня в 2,1 дитини, зростання населення буде відбуватися в основному за рахунок накопиченого людського потенціалу – багаточисельного материнського покоління, що разом дає значне дитяче покоління. В перспективі можлива певна стабілізація рівня смертності, яка не буде сильно впливати на подальшу динаміку населення. Її рівень у розвинених країнах буде дещо вищим за рахунок значної частки людей похилого віку. Підтримкою зростання населення в умовах зниження народжуваності буде тенденція збільшення тривалості життя населення (табл. 5.1).

Основні сучасні тенденції у відтворенні населення: зниження народжуваності та ріст тривалості життя при стабільному рівні смертності. Вони

набули світовий характер, охопили більшість країн світу і ведуть до значних зрушень у складі населення.

Сучасне населення світу вже становить близько 7 млрд. осіб і продовжує збільшуватися. Найбільший темп росту населення – 2% в рік – (за даними ООН) був досягнений у 60-ті роки XX ст., але на початку XXI ст. він становив вже лише 1,2%. Спеціалісти-демографи ООН зробили прогнозні розрахунки на 2050 р., згідно яких населення Землі буде становити: максимальний варіант – 10,6 млрд. осіб; середній – 9,3 млрд. осіб; мінімальний – 8,1 млрд. осіб (табл. 5.2).

Таблиця 5.1

Відтворення населення (прогноз ООН)

Регіони світу	Кількість дітей у одної жінки			Тривалість життя, років			Смертність, %		
	1950	2000	2050	1950	2000	2050	1950	2000	2050
Увесь світ	5,0	2,7	2,2	47,7	65,8	75,9	18,7	8,8	10,1
Розвинені країни	2,8	1,6	2,0	65,9	75,2	83,0	10,3	10,2	12,4
Країни, що розвиваються	6,3	3,0	2,2	42,3	63,9	74,7	22,6	8,5	9,7

Таблиця 5.2

**Прогноз кількості населення великих регіонів світу
(середній варіант за даними ООН, млн. осіб)**

Регіони світу	1950 р.	2000 р.	2025 р.	2050 р.	2100 р.
Світ у цілому	2532	6123	8003	9306	10 125
Розвинені країни	811	1189	1287	1312	1335
Європа	547	727	744	719	675
в т.ч. Україна	37	49	42	36	30
в т.ч. Росія	103	147	139	126	111
Північна Америка	172	313	388	447	526
Австралія та Океанія	13	31	45	55	66
Країни, що розвиваються	1721	4934	6716	7994	8790
Азія	1403	3719	4730	5142	4596
Африка	230	811	1417	2192	3574
Латинська Америка	167	521	679	753	688

Джерело: World Population Prospects: The 2010 Revision. – United Nations, New York, 2011.

За середнім варіантом населення Землі в XXI ст. буде зростати, головним чином за рахунок країн, що розвиваються. Кількість населення розвинутих країн, хоча і повільно, також буде зростати – за рахунок імміграції – і їх частка в населенні світу становитиме в 2100 р. 13% (в 2000 р. – 19%). В країнах, що розвиваються, буде жити 87% населення світу, в тому числі в Азії біля 45%, яка буде зберігати першість у світі за кількістю населення; на другому місці – Африка (35%), чисельність населення якої з 2020 р. переважатиме загальну кількість мешканців розвинутих країн.

Серед розвинутих регіонів приріст населення збережеться у Північній Америці та Австралії, головним чином за рахунок імміграції населення. В Європі, Росії, Україні, Японії кількість населення буде зменшуватися. Кількість країн, що будуть зменшувати чисельність свого населення, із 17 в 2010 р. зросте до 55–60 в 2050 р.

Демографічний прогноз, в основу якого покладені сучасні зрушення у відтворенні населення, дає можливість говорити про вірогідність стабілізації населення Землі протягом XXI ст. на рівні 10–12 млрд. осіб. Цей прогноз використовує теорію „демографічного переходу” і може здійснитися, якщо всі країни світу перейдуть на режим малодітної сім’ї. Цей процес відбувається у більшості країн світу, але він іде з різною швидкістю і вимагає уведення політики планування сім’ї, особливо у країнах, що розвиваються, які знаходяться на певному етапі демографічної революції і визначають сучасне швидке зростання населення Землі.

У країнах Азії, Африки, Латинської Америки швидке зростання кількості населення призводить до загострення важливих соціально-економічних проблем: значного переважання темпів приросту населення над темпами економічного росту і до ще більшого відставання від аналогічних показників розвинених країн. Зараз 2/5 населення світу знаходиться за межею бідності (дохід біля 1 долара США в день) і в цих країнах відбувається найбільший ріст кількості населення (Бангладеш, В’єтнам, Конго, Мозамбік, Нігерія, Ефіопія тощо; табл. 5.3).

Таблиця 5.3

***Розподіл населення по країнах різного рівня розвитку, 2000 р.
(за даними ООН)***

Групи країн за рівнем доходів	Частка населення, %	Частка світового ВВП, %	ВВП на особу на рік, дол. США
3 високим доходом	15	79,0	26500
3 середнім доходом	45	18,0	2000
3 низьким доходом	40	3,0	450

У групі країн нової індустріалізації (Східна Азія, окремі країни Латинської Америки) показники природного приросту становлять від 0,5 до 1,0% в результаті втілення у життя програми планування сім’ї.

У найчисельнішій групі країн, що розвиваються (Індія, Індонезія, країни Індокитаю, Мексика, Колумбія, Венесуела, Чилі, Єгипет, Туніс тощо), де діють державні програми планування сім'ї, показники природного приросту населення коливаються від 1,0 до 2,0%.

Державні програми планування сім'ї є складовою частиною демографічної політики країни. *Демографічна політика* – це цілеспрямована діяльність держави, що направлена на регулювання відтворення населення. Вона формується системою заходів економічного, юридичного і соціального характеру і може активно впливати на два основні параметри – народжуваність дітей і створення сімей. Розробляється у відповідності до конкретної демографічної ситуації, соціально-економічних завдань і можливостей конкретної країни. Вона проводиться в ряді країн (Китай – 80–90-і роки, Індія – 80-ті роки тощо).

Для вирішення глобальних демографічних проблем слід встановити допустиму межу чисельності населення Землі (від 10 до 20 млрд. осіб), визначити терміни стабілізації загальної чисельності населення (близько 2110 р.). Амстердамська декларація ЮНФПА (Фонд ООН в галузі народонаселення, заснований в 1967 р.) передбачає застосування заходів, скерованих на зменшення показників народжуваності, підвищення якості населення (освіта, здоров'я), демографічної грамотності, підвищення соціального статусу жінок, планування сім'ї, на що ЮНФПА передбачив витратити до кінця ХХ ст. 10 млрд. американських доларів на рік.

Сучасна демографічна ситуація визнається світовою спільнотою як одна із гострих проблем світового розвитку, що вимагає розв'язання її всіма країнами. В рамках ООН були створені спеціальні центри з проблем народонаселення. Кожні 10 років відбуваються всесвітні демографічні конференції, де обговорюються глобальні та регіональні проблеми народонаселення і розробляються засоби їх вирішення (1974 р. – „Всесвітній план дій в галузі народонаселення”, 1989 р. – Міжнародний Форум „Народонаселення в ХХІ ст.”, 1992 р. – Конференція ООН „По оточуючому середовищу та розвитку” в Ріо-де-Жанейро, 1994 р. – П'ята Всесвітня Конференція з народонаселення у Каїрі).

У Декларації тисячоліття, що була прийнята ООН у 2000 р., головними завданнями вирішення світових проблем людства було названо:

- зменшення екстремальної бідності в 2 рази;
- забезпечення загальної початкової освіти;
- забезпечення рівності між чоловіками та жінками (наприклад, в Індії із 15 млн. щорічно народжених дівчат 5 млн. не доживають до повноліття, що пояснюється нерівноправним положенням дівчини в сім'ї, де хлопцям приділяють більше уваги);
- зниження рівня дитячої смертності на 2/3;
- зниження материнської смертності на 3/4;
- боротьба зі СНІДом, туберкульозом, малярією;

- забезпечення екологічної сталості;
- формування глобального партнерства з метою збільшення ефективності використання економічної допомоги країнам, які мають низький рівень розвитку;
- зниження перепон у взаємній торгівлі, забезпечення однакового доступу до ринків.

Демографічна проблема увійшла до числа важливих, що визначають світовий економічний, соціальний, екологічний, політичний розвиток і в XXI ст. Тому гуманне вирішення демографічної проблеми складає життєво важливу проблему виживання людства, доки воно самостійно до кінця століття шляхом саморегуляції не загальмує свій ріст. Її глобальність в тому, що вона не може бути локалізована в якомусь певному регіоні, і нерівномірне зростання чисельності населення в окремих регіонах може викликати помітні зміни на геополітичній карті світу.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні параметри прогнозної чисельності населення Землі на середину і кінець XXI ст. за розрахунками ООН.

2. Назвіть континенти світу, які визначатимуть чисельність і динаміку населення світу у XXI ст.

3. Дайте оцінку можливості стабілізації чисельності населення Землі на основі динаміки показників його відтворення.

4. Дайте визначення демографічної політики та її основних напрямлень.

5. Поясніть набір заходів по стриманню зростання населення і можливості їх застосування.

6. Назвіть основні заходи по підтримці росту кількості населення і дайте оцінку можливостей їх застосування.

Рекомендована література

- Алексеев В.П. География человеческих рас. – М.: Мысль, 1974.
- Алексеев В.П. Становление человечества. – М.: Политиздат, 1984.
- Алексеев В.П. Географические очаги формирования человеческих рас. – М.: Мысль, 1985.
- Атлас світу. – К.: ДНВП „Картографія”, 2007.
- Африка. Энциклопедический справочник / Гл. ред. И.И. Потехин. т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1962.
- Бромлей Ю., Подольный Р. Человечество – это народы. – М.: Мысль, 1990.
- Брук С.Н. Население мира: Энциклопедический справочник. – М.: Наука, 1981.
- Буддизм: Словарь / Под ред. Жуковской Н.Л., Игнатовича А.Н., Корнева В.И. – М.: Изд. Республика, 1992.
- Влах М.Р. Географія населення. Словник-довідник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005.
- Грішанова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник. – К.: Знання, 2006.
- Гудзеляк І. Географія населення: Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008.
- Гукалова І.В. Якість життя населення: методологія аналізу та її застосування в дослідженні розвитку регіонів України // Український географічний журнал, № 1, 2008. – с. 48–54.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1990.
- Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Валентей Д.И. – М.: Сов. энцикл., 1985.
- Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К: Наук. думка, 1994.
- Дружинин А.Г. География культуры: теоретико-методологический аспект. – Ростов-на-Дону: СКФГО СССР, 1989.
- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. – Львів: Ліга-Прес, видання 3-е, 2005.
- Економічна і соціальна географія світу: Навч. посіб. / За ред. Кузика С.П. – Львів: Світ, 2002.
- Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців в зарубіжних країнах). – Львів: Світ, 1991.
- Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. Альбедиль М.Ф. и Дубянского А.М. – М.: Республика, 1996.

- Ислам: Энцикл. словарь. / Прозоров С.М. – М.: Наука, 1991.
- Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. Колодного А.М. і Яроцького П.Л. – Київ: Знання, 1999.
- Католицизм: Словарь. – М.: Политиздат, 1991.
- Кин М. Религии мира. – Харьков: Клуб семейного досуга, 2006.
- Книш М.М. Економічна і соціальна географія країн, що розвиваються. Навч. посіб. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка.
- Лавров С.Б., Гладкий Ю.Н. Глобальная география. 11 кл.: Учебн. для общеобразоват. учеб. заведений. – М.: Дрофа, 1998.
- Лаппо Г.М. География городов. – М.: Владос, 1997.
- Максаковский В.П. Географическая картина мира. В 2-х книгах. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Дрофа, Кн. 1 – 2008, Кн. 2 – 2009.
- Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Меликьян Т.Т. – М.: БРЭ, 1994.
- Народы и религии мира: энциклопедия. / Ред. Тишков В.А. – М.: БРЭ, 1998.
- Народы мира: Энциклопедический справочник. – М.: Советская Энциклопедия, 1989.
- Народы России: энциклопедия. / Гл. ред. Тишков В.А. – М.: БРЭ, 1994.
- Население и глобалистика / под ред. Римашевской Н.М., Ин-т соц. экон. пробл. народонаселения РАН. – 2-е изд. М: Наука, 2004.
- Население и общество. Инф. бюллетень Центра демографии и экологии человека Ин-та народохозяйственного прогнозирования РАН, № 93, 2005.
- Население мира: демографический справочник. / Сост. Борисов В.А. – М.: Мысль, 1989.
- Павлів С.В., Мезенців К.В., Мобівцева О.О. Географія релігій: Навч. посібник для студентів географічних і філософських ф-тів вищих навч. закладів. – К.: Артес, 1999.
- Перцик Е.Н. Города мира: География мировой урбанизации: Учеб. пособие для географ. спец. вузов. – М.: Междунар. отношения, 1999.
- Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация: Курс лекций. – М.: Изд-во РОУ, 1994.
- Православие: Словарь. – М., 1989.
- Протестантизм: Словарь. – М., 1990.
- Расы и народы. – М., 1970–1991.
- Слука А.Е., Слука Н.А. География населения с основами демографии: Учебно-методическое пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000.
- Слука Н.А. Эволюция концепции „мировых городов”. // Региональные исследования, №3/5, 2005. – с. 19–36.

- Спиридонов С.П., Нижегородов Е.В., Герасимов Б.И. Институциональные индикаторы качества жизни. Монография. Тамбов, Издательство ГОУ ВПО ТГТУ, 2010.
- Стефанишин О.В. Людський потенціал економіки України. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.
- Татевосов Р.В. География населения. – М: МНЭПУ, 1999.
- Український Радянський Енциклопедичний Словник. В трьох томах. / Ред. Кудрицький А.В. – 2-е вид. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1986–1987.
- Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003.
- Шувалов Е.Л. География населения: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по геогр. спец. – М.: Просвещение, 1985.
- Cordon, Raymond G. Ethnologue: Languages of the World, Fifteens edition. – Dallas, Tex.; S/L International, 2005.
- Human Development Report – UT, New York, 2006.
- Human Development Reports. <http://hdr.undp.org/en/reports/>
- International Organization for Migration (IOM): World Migration Report 2010. The Future of Migration: Building Capacities for Change. http://publications.iom.int/bookstore/free/WMR_2010_ENGLISH.pdf
- UNESCO Institute of Statistic: Estimates and Projections of Youth and Adult Illiteracy: July 2002 Assessment, accessed 8 January 2003.
- UNCTAD Handbook of Statistics. <http://www.nationsencyclopedia.com/WorldStats/UNCTAD-net-migration-rate-inhabitants.html>
- World Development Indicators 2010. – World Bank, Washington, DC, 2011.
- World Population Prospects. The 1998 Revision. – United Nations, New York, 1999.
- World Population Prospects: The 2010 Revision. <http://esa.un.org/unpd/wpp>
- Wurm S.A.: Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing. UNESCO, New York, 2001 (revised edition).
- <http://hdr.undp.org/en/data/map/>
- http://www.nationmaster.com/graph/lab_une_rat_labor-uneemployment-rate
- http://www.newsru.ua/ukraine/30nov2007/deti_v_shkolu.html
- <http://www.unaids.org>
- <http://www.who.int>

Додаток

Таблиця 1

**Зміни у кількості населення регіонів світу,
2000–2010 рр., млн. осіб (згідно з даними ООН)**

Регіони	Кількість населення			Приріст (+) / скорочення (-)		
	2000р.	2005р.	2010р.	2005р. – до 2000р.	2010р. – до 2005р.	2010р. – до 2000р.
Африка	811	911	1022	+100	+111	+211
Північна	176	192	209	+16	+17	+33
Західна	235	267	304	+32	+37	+69
Східна	251	285	324	+34	+39	+73
Центральна	96	110	126	+14	+16	+30
Південна	51	54	57	+3	+3	+6
Америка	835	886	935	+52	+48	+100
Північна	313	329	345	+16	+15	+31
Центральна	136	145	156	+10	+10	+20
Карибський район	38	40	42	+2	+1	+3
Південна	347	371	393	+24	+21	+45
Азія	3719	3945	4164	+226	+219	+445
Західна	184	206	232	+21	+26	+48
Центральна та Південна	1516	1642	1765	+127	+123	+249
Південно- Східна	524	560	593	+36	+34	+70
Східна	1495	1537	1574	+42	+37	+79
Європа	727	731	738	+4	+7	+11
Північна	94	96	99	+2	+3	+5
Західна	183	186	189	+3	+3	+6
Східна	304	298	295	-6	-3	-9
Південна	145	150	155	+5	+5	+10
Австралія та Океанія	31	34	37	+2	+3	+5
Австралія та Нова Зеландія	23	25	27	+2	+2	+4
Океанія	8	9	10	+1	+1	+2
Весь світ	6123	6507	6896	+384	+389	+773

Таблиця 2

Населення найбільш людних країн світу 1900–2010 рр., млн. осіб
(згідно з даними ООН)

1900 р.		1950 р.		1990 р.		2000 р.		2010 р.	
Індія	285	Китай	563	Китай	1139	Китай	1269	Китай	1341
Китай	140	Індія	370	Індія	851	Індія	1054	Індія	1225
Росія	132	США	152	США	250	США	282	США	310
США	76	Росія	102	Індонезія	188	Індонезія	213	Індонезія	240
Німеччина	56	Японія	84	Бразилія	151	Бразилія	174	Бразилія	195
Австро-Угорщина	45	Індонезія	83	Росія	148	Росія	147	Пакистан	174
Японія	44	Німеччина	68	Японія	124	Пакистан	145	Нігерія	158
Велика Британія	41	Бразилія	53	Пакистан	114	Бангладеш	130	Бангладеш	149
Франція	40	Велика Британія	50	Бангладеш	110	Японія	126	Росія	143
Індонезія	35	Італія	47	Нігерія	87	Нігерія	124	Японія	127
								Мексика	113

Таблиця 3

**Групування країн за чисельністю населення на середину 2010 р.
(за даними ООН)**

Чисельність населення країн, млн. осіб	Кількість країн	Загальна чисельність населення груп, млн. осіб	% до загальної чисельності населення світу
Понад 100	11	4174,8	60,5
50–100	13	944,8	13,7
25–50	22	810,8	11,8
10–25	34	563,5	8,2
5–10	36	267,4	3,9
1–5	41	117,9	1,7
менше 1		16,7	0,2
Усього		6895,9	100

Таблиця 4

Країни і території з найменшою кількістю населення, 2010 р. (осіб)

Країни	Кількість населення	Країни	Кількість населення
Піткern (Бр.)	49	Науру	10 300
Ватикан	458	Уолліс і Футуна (Фр.)	13 600
Кокосові (Кілінг) о-ви (Австр.)	700	Ангілья (Бр.)	15 400
Токелау (Нов.Зел.)	1100	Кука о-ви (Австр.)	20 300
Ніуе (Нов.Зел.)	1500	Палау	20 500
Норфолк (Австр.)	2200	Віргінські о-ви (Бр.)	23 200
О-в Різдва	2370	Гібралтар (Бр.)	29 200
Фолклендські (Мальвінські) о-ви (Бр.)	3000	Сан-Марино	31 500
Шпіцберген (Норв.)	3500	Монако	35 400
О-в Св. Єлени (Бр.)	4100	Ліхтенштейн	36 000
Монтсеррат (Бр.)	5900	Теркс і Кайкос (Бр.)	38 400
Сен-П'єр і Мікелон (Фр.)	6000	Фарерські о-ви (Дан.)	48 700
Тувалу	9800		

Таблиця 5

**Країни з найвищими та найнижчими показниками смертності
(2005–2010 рр., за даними ООН)**

№ п/п	Назва країн	Коефіцієнти смертності, ‰	№ п/п	Назва країн	Коефіцієнти смертності, ‰
1.	Центрально-африканська Республіка	17,6	1.	Об'єднані Арабські Емірати	1,4
2.	Гвінея-Бісау	17,5	2.	Катар	1,6
3.	Демократична Республіка Конго (Заір)	17,2	3.	Бахрейн	2,8
4.	Чад	17,1	4.	Кувейт	3,1
5.	Сьєрра-Леоне	16,9	5.	Бруней	3,1
6.	Афганістан	16,8	6.	Сирія	3,5
7.	Лесото	16,7	7.	Мальдіви	3,7
8.	Замбія	16,7	8.	Оман	3,7
9.	Україна	16,7	9.	Саудівська Аравія	3,8
10.	Малі	15,5	10.	Беліз	3,9

Таблиця 6

**Кількісні показники аварійності у деяких країнах Європи і у США,
(2008 р., за даними ВООЗ)**

Країна	Кількість тих, що загинули		
	На 100 тис. жителів	На 10 тис. транспортних засобів	На 100 тих, що постраждали у ДТП
Велика Британія	5,0	1,05	1,2
Італія	8,9	1,45	1,7
Нідерланди	4,4	1,01	4,5
Фінляндія	6,6	1,22	4,3
Франція	6,8	1,36	5,6
Швеція	4,7	1,01	1,7
Росія	24,1	12,30	11,0
Білорусь	19,1	7,89	16,0
Україна	20,5	н.д.	19,5
США	14,5	1,76	1,3

Таблиця 7

**Очікувана тривалість життя чоловіків та жінок в регіонах світу у
2005–2010 рр., роки (за даними ООН, 2011 р.)**

Регіони	Чоловіки	Жінки	Найбільший показник, країна чол./жін.
Африка	54,0	56,3	
Північна	67,5	71,3	Лівія 71,7/76,9
Західна	51,4	53,2	Кабо-Верде 69,4/77,4
Східна	53,4	55,3	Маврикій 69,5/76,2
Центральна	47,1	49,9	Сан-Томе і Принсіпі 62,5/65,1
Південна	50,3	52,0	Намібія 60,4/61,6
Америка	72,2	78,2	
Північна	75	80,7	Канада 78,2/82,8
Центральна	71	77,8	Коста-Рика 76,5/81,4
Карибський район	67	74,0	Куба 76,6/80,5
Південна	69	76,5	Чилі 75,5/81,7
Азія	66	70,9	
Західна	66	74,1	Ізраїль 78,4/82,9
Центральна та Південна	61	66,1	Мальдіви 74,6/76,5
Південно-Східна	66	71,4	Сінгапур 78,5/82,7
Східна	71	76,2	Японія 79,3/86,1
Європа	71	79,3	
Північна	75	81,5	Ісландія 79,5/83,1
Західна	76	83,0	Швейцарія 79,3/84,1
Східна*	63	75,3	Чехія 73,8/80,2
Південна	76	82,6	Італія 78,6/84,0
Австралія та Океанія	73	79,0	Австралія 79,1/83,8
Увесь світ	65,7	70,1	

* Україна – 61,8/73,5
Росія – 61,6/74,0

Таблиця 8

Середньорічні темпи міграційного приросту населення, %

Регіон, країна	Роки											
	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2010
Австралія	1,94	0,96	0,76	0,87	1,02	0,11	0,60	0,49	0,53	0,53	0,64	0,61
Канада	0,81	0,63	0,19	0,52	0,83	0,51	0,45	0,20	0,58	0,47	0,65	0,56
Велика Британія	-0,53	0,03	0,21	-0,08	-0,03	-0,08	-0,06	0,10	0,04	0,11	0,24	0,22
Німеччина	0,00	0,12	0,22	0,43	-0,35	-0,27	0,39	0,09	0,83	0,49	0,20	0,22
Росія	-0,14	-0,11	-0,17	-0,14	-0,10	0,08	-0,08	0,19	0,19	0,44	0,25	0,03
США	0,20	0,20	0,18	0,19	0,22	0,21	0,42	0,27	0,22	0,33	0,44	0,43
Україна	0,29	-0,07	0,11	0,14	0,19	0,04	0,01	0,04	0,15	-0,26	-0,31	-0,01
Франція	0,08	0,28	0,31	0,15	0,36	0,03	0,08	0,07	0,05	0,07	0,12	0,15
Японія	-1,60	-0,03	-0,12	0,00	-0,01	0,00	0,03	0,07	-0,06	0,19	0,05	0,04
Іспанія	-0,13	-0,27	-0,47	-0,16	-0,15	0,04	0,30	-0,03	-0,05	0,18	0,97	0,10
Італія	-0,16	-0,24	-0,19	-0,17	-0,20	0,04	0,01	-0,04	0,04	0,06	0,10	0,21

Джерело: Демографический ежегодник России, 2002. Москва, Госкомстат.

Демографический ежегодник России, 2005. Москва, Федеральная служба государств. статистики. Т.1.13. с.41

UNCTAD Handbook of Statistics

Таблиця 9

*Динаміка показників міграції населення світу 1990–2010 рр., млн. осіб
(згідно з даними ООН)*

Регіон	Кількість мігрантів, млн. осіб		Частка мігрантів, %		1990–2010 рр., млн. осіб
	1990 р.	2010 р.	1990 р.	2010 р.	
Увесь світ	155,6	213,9	100	100	58,3
Найбільш розвинуті регіони	82,4	127,7	53	60	45,3
Менш розвинуті регіони	73,2	86,2	47	40	13,0
В т. ч., найменш розвинуті регіони	11,1	11,5	7	5	0,4
Африка	16,0	19,3	10	9	3,3
Азія	50,9	61,3	33	29	10,4
Північна Америка	27,9	50,0	18	23	22,1
Латинська Америка	7,1	7,5	5	4	0,4
Європа	49,4	69,8	32	33	20,4
Австралія та Океанія	4,4	6,0	3	3	1,6

Таблиця 10

Країни з високими показниками „молодості” та „старіння”
(згідно даних ООН, 2010 р.)

Країни з найвищим показником „молодості” (частка осіб до 15 років)		Країни з найвищим показником „старіння” (частка осіб понад 64 роки)	
Країна	%	Країна	%
Нігер	49	Японія	23
Уганда	48	Німеччина	20
Малі	47	Італія	20
Афганістан	46	Греція	19
Конго (Заір)	46	Швеція	18
Ірак	43	Іспанія	17
Нігерія	43	Франція	17
Ефіопія	41	Велика Британія	17
Філіппіни	35	Угорщина	17
Пакистан	35	Україна	15
Єгипет	32	Румунія	15
Бангладеш	31	Канада	14
Індія	31	Польща	14
Саудівська Аравія	30	Білорусь	14
ПАР	30	США	13
Мексика	29	Росія	13
Індонезія	27	Китай	8
Увесь світ	27	Увесь світ	8

Таблиця 11

Склад індоєвропейської мовної сім'ї

Індоєвропейська мовна сім'я								
Західна гілка	Балто-слов'янська гілка	Східна гілка						
Романська група Іспанська Португальська Провансальська Галісійська Каталонська Французька Італійська Румунська Молдавська	Балтійська група Литовська Латиська Пруська (мертва мова)	Грецька Вірменська Албанська						
	Слов'янська група <i>Східнослов'янські:</i> Російська Українська Білоруська <i>Західнослов'янські:</i> Чеська Словацька Польська <i>Південнослов'янські:</i> Болгарська Боснійська Македонська Сербохорватська Словенська	Індоарійська група Санскрит (мертва мова) Хінді Урду Бенгальська Маратхі Пенджабська Раджастхані Гуджараті Орія Циганська						
		Іранська група <i>Західні:</i> Перська Таджицька Курдська Белуджська Татська Талиська <i>Східні:</i> Дарі Пушту Осетинська <i>Памірські:</i> Ваханська Шугнанська Ішкашимська <i>Нуристанські:</i> Каті Вайгалі Ашкуні Паруні						
			Кельтська група <i>Гойдельська підгр.:</i> Ірландська Гаельська Менкська <i>Британська підгр.:</i> Бретонська Уельська					
				Германська група <i>Східногерманська підгрупа:</i> Готська (мертва мова) <i>Північногерманська підгрупа:</i> Шведська Датська Норвезька Фарерська Ісландська <i>Західногерманська підгрупа:</i> Англійська Фризька Фламандська Голландська Африканс Німецька Ідиш				
					Слов'янська група <i>Східнослов'янські:</i> Російська Українська Білоруська <i>Західнослов'янські:</i> Чеська Словацька Польська <i>Південнослов'янські:</i> Болгарська Боснійська Македонська Сербохорватська Словенська			
						Іранська група <i>Західні:</i> Перська Таджицька Курдська Белуджська Татська Талиська <i>Східні:</i> Дарі Пушту Осетинська <i>Памірські:</i> Ваханська Шугнанська Ішкашимська <i>Нуристанські:</i> Каті Вайгалі Ашкуні Паруні		
							Кельтська група <i>Гойдельська підгр.:</i> Ірландська Гаельська Менкська <i>Британська підгр.:</i> Бретонська Уельська	
								Германська група <i>Східногерманська підгрупа:</i> Готська (мертва мова) <i>Північногерманська підгрупа:</i> Шведська Датська Норвезька Фарерська Ісландська <i>Західногерманська підгрупа:</i> Англійська Фризька Фламандська Голландська Африканс Німецька Ідиш
Іранська група <i>Західні:</i> Перська Таджицька Курдська Белуджська Татська Талиська <i>Східні:</i> Дарі Пушту Осетинська <i>Памірські:</i> Ваханська Шугнанська Ішкашимська <i>Нуристанські:</i> Каті Вайгалі Ашкуні Паруні								
	Кельтська група <i>Гойдельська підгр.:</i> Ірландська Гаельська Менкська <i>Британська підгр.:</i> Бретонська Уельська							
		Германська група <i>Східногерманська підгрупа:</i> Готська (мертва мова) <i>Північногерманська підгрупа:</i> Шведська Датська Норвезька Фарерська Ісландська <i>Західногерманська підгрупа:</i> Англійська Фризька Фламандська Голландська Африканс Німецька Ідиш						

Таблиця 12

**Країни з дуже високим, високим, середнім та низьким рівнем ІРЛП
(за даними ООН)**

№ п/п	Країна	ІРЛП (2010)	Очікува- на три- валість життя при народжен- ні (років)	Серед- ня три- валість навчання (років)	Очікува- на три- валість навчання (років)	ВНП на душу населен- ня (дол. США)
Країни з дуже високим рівнем ІРЛП						
1	Норвегія	0,938	81,0	12,6	17,3	58 810
2	Австралія	0,937	81,9	12,0	20,5	38 692
3	Н. Зеландія	0,907	80,6	12,5	19,7	25 438
4	США	0,902	79,6	12,4	15,7	47 094
5	Ірландія	0,895	80,3	11,6	17,9	33 078
6	Ліхтенштейн	0,891	79,6	10,3	14,8	81 011
7	Нідерланди	0,890	80,3	11,2	16,7	40 658
8	Канада	0,888	81,0	11,5	16,0	38 668
9	Швеція	0,885	81,3	11,6	15,6	36 936
10	Німеччина	0,885	80,2	12,2	15,6	35 308
11	Японія	0,884	83,2	11,5	15,1	34 692
12	Пд. Корея	0,877	79,8	11,6	16,8	29 518
13	Швейцарія	0,874	82,2	10,3	15,5	39 849
14	Франція	0,872	81,6	10,4	16,1	34 341
15	Ізраїль	0,872	81,2	11,9	15,6	27 831
16	Фінляндія	0,871	80,1	10,3	17,1	33 872
17	Ісландія	0,869	82,1	10,4	18,2	22 917
18	Бельгія	0,867	80,3	10,6	15,9	34 873
19	Данія	0,866	78,7	10,3	16,9	36 404
20	Іспанія	0,863	81,3	10,4	16,4	29 661
21	Гонконг	0,862	82,5	10,0	13,8	45 090
22	Греція	0,855	79,7	10,5	16,5	27 580
23	Італія	0,854	81,4	9,7	16,3	29 619
24	Люксембург	0,852	79,9	10,1	13,3	51 109
25	Австрія	0,851	80,4	9,8	15,0	37 056
26	В. Британія	0,849	79,8	9,5	15,9	35 087
27	Сінгапур	0,846	80,7	8,8	14,4	48 893
28	Чехія	0,841	76,9	12,3	15,2	22 678
29	Словенія	0,828	78,8	9,0	16,7	25 857
30	Андорра	0,824	80,8	10,4	11,5	38 056
31	Словаччина	0,818	75,1	11,6	14,9	21 658
32	ОАЕ	0,815	77,7	9,2	11,5	58 006
33	Мальта	0,815	80,0	9,9	14,4	21 004

Продовження таблиці 12

№ п/п	Країна	ІРЛП (2010)	Очікува- на три- валість життя при народжен- ні (років)	Серед- ня три- валість навчання (років)	Очікува- на три- валість навчання (років)	ВНП на душу населен- ня (дол. США)
34	Естонія	0,812	73,7	12,0	15,8	17 168
35	Кіпр	0,810	80,0	9,9	13,8	21 962
36	Угорщина	0,805	73,9	11,7	15,3	17 472
37	Бруней	0,805	77,4	7,5	14,0	49 915
38	Катар	0,803	76,0	7,3	12,7	79 426
39	Бахрейн	0,801	76,0	9,4	14,3	26 664
40	Португалія	0,795	79,1	8,0	15,5	22 105
41	Польща	0,795	76,0	10,0	15,2	17 803
42	Барбадос	0,788	77,7	9,3	13,4	21 673
Країни з високим рівнем ІРЛП						
43	Багами	0,784	74,4	11,1	11,6	25 201
44	Литва	0,783	72,1	10,9	16,0	14 824
45	Чилі	0,783	78,8	9,7	14,5	13 561
46	Аргентина	0,775	75,7	9,3	15,5	14 603
47	Кувейт	0,771	77,9	6,1	12,5	55 719
48	Латвія	0,769	73,0	10,4	15,4	12 944
49	Чорногорія	0,769	74,6	10,6	14,4	12 491
50	Румунія	0,767	73,2	10,6	14,8	12 844
51	Хорватія	0,767	76,7	9,0	13,8	16 389
52	Уругвай	0,765	76,7	8,4	15,7	13 808
53	Лівія	0,755	74,5	7,3	16,5	17 068
54	Панама	0,755	76,0	9,4	13,5	13 347
55	Сауд. Аравія	0,752	73,3	7,8	13,5	24 726
56	Мехіко	0,750	76,7	8,7	13,4	13 971
57	Малайзія	0,744	74,7	9,5	12,5	13 927
58	Болгарія	0,743	73,7	9,9	13,7	11 139
59	Тринідад і Т.	0,736	69,9	9,2	11,4	24 233
60	Сербія	0,735	74,4	9,5	13,5	10 449
61	Білорусь	0,732	69,6	9,3	14,6	12 926
62	Коста-Ріка	0,725	79,1	8,3	11,7	10 870
63	Перу	0,723	73,7	9,6	13,8	8 424
64	Албанія	0,719	76,9	10,4	11,3	7 976
65	Росія	0,719	67,2	8,8	14,1	15 258
66	Казахстан	0,714	65,4	10,3	15,1	10 234
67	Азербайджан	0,713	70,8	10,2	13,0	8 747

Продовження таблиці 12

№ п/п	Країна	ІРЛП (2010)	Очікува- на три- валість життя при народжен- ні (років)	Серед- ня три- валість навчання (років)	Очікува- на три- валість навчання (років)	ВНП на душу населен- ня (дол. США)
68	Боснія і Герц.	0,710	75,5	8,7	13,0	8 222
69	Україна	0,710	68,6	11,3	14,6	6 535
70	Іран	0,702	71,9	7,2	14,0	11 764
71	Македонія	0,701	74,5	8,2	12,3	9 487
72	Маврикій	0,701	72,1	7,2	13,0	13 344
73	Бразилія	0,699	72,9	7,2	13,8	10 607
74	Грузія	0,698	72,0	12,1	12,6	4 902
75	Венесуела	0,696	74,2	6,2	14,2	11 846
76	Вірменія	0,695	74,2	10,8	11,9	5 495
77	Еквадор	0,695	75,4	7,6	13,3	7 931
78	Беліз	0,694	76,9	9,2	12,4	5 693
79	Колумбія	0,689	73,4	7,4	13,3	8 589
80	Ямайка	0,688	72,3	9,6	11,7	7 207
81	Туніс	0,683	74,3	6,5	14,5	7 979
82	Йорданія	0,681	73,1	8,6	13,1	5 956
83	Туреччина	0,679	72,2	6,5	11,8	13 359
84	Алжир	0,677	72,9	7,2	12,8	8 320
85	Тонга	0,677	72,1	10,4	13,7	4 038
Країни з середнім рівнем ІРЛП						
86	Фіджі	0,669	69,2	11,0	13,0	4 315
87	Туркменістан	0,669	65,3	9,9	13,0	7 052
88	Домінік. Респ.	0,663	72,8	6,9	11,9	8 273
89	Китай	0,663	73,5	7,5	11,4	7 258
90	Ель Сальвадор	0,659	72,0	7,7	12,1	6 498
91	Шрі-Ланка	0,658	74,4	8,2	12,0	4 886
92	Таїланд	0,654	69,3	6,6	13,5	8 001
93	Габон	0,648	61,3	7,5	12,7	12 747
94	Суринам	0,646	69,4	7,2	12,0	7 093
95	Болівія	0,643	66,3	9,2	13,7	4 357
96	Парагвай	0,640	72,3	7,8	12,0	4 585
97	Філіппіни	0,638	72,3	8,7	11,5	4 002
98	Ботсвана	0,633	55,5	8,9	12,4	13 204
99	Молдова	0,623	68,9	9,7	12,0	3 149
100	Монголія	0,622	67,3	8,3	13,5	3 619
101	Єгипет	0,620	70,5	6,5	11,0	5 889

Продовження таблиці 12

№ п/п	Країна	ІРЛП (2010)	Очікувана тривалість життя при народжен- ні (років)	Серед- ня три- валість навчання (років)	Очікува- на три- валість навчання (років)	ВНП на душу населен- ня (дол. США)
102	Узбекистан	0,617	68,2	10,0	11,5	3 085
103	Мікронезія	0,614	69,0	8,8	11,7	3 266
104	Гайана	0,611	67,9	8,5	12,2	3 302
105	Намібія	0,606	62,1	7,4	11,8	6 323
106	Гондурас	0,604	72,6	6,5	11,4	3 750
107	Мальдіви	0,602	72,3	4,7	12,4	5 408
108	Індонезія	0,600	71,5	5,7	12,7	3 957
109	Киргизстан	0,598	68,4	9,3	12,6	2 291
110	ПАР	0,597	52,0	8,2	13,4	9 812
111	Сирія	0,589	74,6	4,9	10,5	4 760
112	Таджикистан	0,580	67,3	9,8	11,4	2 020
113	В'єтнам	0,572	74,9	5,5	10,4	2 995
114	Марокко	0,567	71,8	4,4	10,5	4 628
115	Нікарагуа	0,565	73,8	5,7	10,8	2 567
116	Гватемала	0,560	70,8	4,1	10,6	4 694
117	Екв. Гвінея	0,538	51,0	5,4	8,1	22 218
118	Кабо-Верде	0,534	71,9	3,5	11,2	3 306
119	Індія	0,519	64,4	4,4	10,3	3 337
120	Сх. Тімор	0,502	62,1	2,8	11,2	5 303
121	Свазіленд	0,498	47,0	7,1	10,3	5 132
122	Лаос	0,497	65,9	4,6	9,2	2 321
123	Соломонові О.	0,494	67,0	4,5	9,1	2 172
124	Камбоджа	0,494	62,2	5,8	9,8	1 868
125	Пакистан	0,490	67,2	4,9	6,8	2 678
126	Конго	0,489	53,9	5,9	9,3	3 258
127	Сан-Томе і Пр.	0,488	66,1	4,2	10,2	1 918
Країни з низьким рівнем ІРЛП						
128	Кенія	0,470	55,6	7,0	9,6	1 628
129	Бангладеш	0,469	66,9	4,8	8,1	1 587
130	Гана	0,467	57,1	7,1	9,7	1 385
131	Камерун	0,460	51,7	5,9	9,8	2 197
132	М'янма	0,451	62,7	4,0	9,2	1 596
133	Ємен	0,439	63,9	2,5	8,6	2 387
134	Бенін	0,435	62,3	3,5	9,2	1 499
135	Мадагаскар	0,435	61,2	5,2	10,2	953

Продовження таблиці 12

№ п/п	Країна	ІРЛП (2010)	Очікува- на три- валість життя при народжен- ні (років)	Серед- ня три- валість навчання (років)	Очікува- на три- валість навчання (років)	ВНП на душу населен- ня (дол. США)
136	Мавританія	0,433	57,3	3,7	8,1	2 118
137	Папуа-Н. Гвінея	0,431	61,6	4,3	5,2	2 227
138	Непал	0,428	67,5	3,2	8,8	1 201
139	Того	0,428	63,3	5,3	9,6	844
140	Комори	0,428	66,2	2,8	10,7	1 176
141	Лесото	0,427	45,9	5,8	10,3	2 021
142	Нігерія	0,423	48,4	5,0	8,9	2 156
143	Уганда	0,422	54,1	4,7	10,4	1 224
144	Сенегал	0,411	56,2	3,5	7,5	1 816
145	Гаїті	0,404	61,7	4,9	6,8	949
146	Ангола	0,403	48,1	4,4	4,4	4 941
147	Джібуті	0,402	56,1	3,8	4,7	2 471
148	Танзанія	0,398	56,9	5,1	5,3	1 344
149	Кот-Д'Івуар	0,397	58,4	3,3	6,3	1 625
150	Замбія	0,395	47,3	6,5	7,2	1 359
151	Гамбія	0,390	56,6	2,8	8,6	1 358
152	Руанда	0,385	51,1	3,3	10,6	1 190
153	Малаві	0,385	54,6	4,3	8,9	911
154	Судан	0,379	58,9	2,9	4,4	2 051
155	Афганістан	0,349	44,6	3,3	8,0	1 419
156	Гвінея	0,340	58,9	1,6	8,6	953
157	Ефіопія	0,328	56,1	1,5	8,3	992
158	Сьєрра-Леоне	0,317	48,2	2,9	7,2	809
159	ЦАР	0,315	47,7	3,5	6,3	758
160	Малі	0,309	49,2	1,4	8,0	1 171
161	Буркіна-Фасо	0,305	53,7	1,3	5,8	1 215
162	Ліберія	0,300	59,1	3,9	11,0	320
163	Чад	0,295	49,2	1,5	6,0	1 067
164	Гвінея-Бісау	0,289	48,6	2,3	9,1	538
165	Мозамбік	0,284	48,4	1,2	8,2	854
166	Бурунді	0,282	51,4	2,7	9,6	402
167	Нігер	0,261	52,5	1,4	4,3	675
168	Конго (ДР)	0,239	48,0	3,8	7,8	291
169	Зімбабве	0,140	47,0	7,2	9,2	176

Таблиця 13

Сільське населення світу

Регіони	Кількість сільського населення, млн. осіб						
	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Європа	267	260	244	227	218	212	199
Азія	1174	1356	1642	1934	2176	2337	2409
Африка	195	232	280	348	434	525	620
Північна Америка	62	61	61	66	69	66	63
Латинська Америка	98	111	123	129	131	128	120
Австралія та Океанія	5	5	6	7	8	9	11
Весь світ	1800	2026	2356	2710	3036	3278	3422

Таблиця 14

*Населення найбільших міських агломерацій світу
(з населенням понад 5 млн. осіб)*

№ п/п	Міська агломерація	Країна	Частина світу	Населення, тис. осіб	
				1950	2010
1.	Токіо (Кейхін)	Японія	Азія	11 275	36 669
2.	Делі	Індія	Азія	1369	22 157
3.	Сан-Пауло	Бразилія	Пд. Америка	2334	20 262
4.	Мумбай (Бомбей)	Індія	Азія	2857	20 041
5.	Мехіко	Мексика	Пн. Америка	2883	19 460
6.	Нью-Йорк	США	Пн. Америка	12 338	19 425
7.	Шанхай	Китай	Азія	4301	16 575
8.	Колката (Калькутта)	Індія	Азія	4513	15 552
9.	Дакка	Бангладеш	Азія	336	14 648
10.	Карачі	Пакистан	Азія	1055	13 125
11.	Буенос-Айрес	Аргентина	Пд. Америка	5098	13 074
12.	Лос-Анджелес	США	Пн. Америка	4046	12 762
13.	Пекін	Китай	Азія	1671	12 385
14.	Ріо-де-Жанейро	Бразилія	Пд. Америка	2950	11 950
15.	Маніла	Філіппіни	Азія	1544	11 628
16.	Хансен (Осака-Кобе)	Японія	Азія	4147	11 337
17.	Каїр	Єгипет	Африка	2494	11 001

Продовження таблиці 14

№ п/п	Міська агломе- рація	Країна	Частина світу	Населення, тис. осіб	
				1950	2010
18.	Лагос	Нігерія	Африка	325	10 578
19.	Москва	Росія	Європа	5356	10 550
20.	Стамбул	Турція	Азія	967	10 525
21.	Париж	Франція	Європа	6522	10 485
22.	Сеул	Пд. Корея	Азія	1021	9773
23.	Чунцин	Китай	Азія	1567	9401
24.	Джакарта	Індонезія	Азія	1452	9210
25.	Чикаго	США	Пн. Америка	4999	9204
26.	Шеньчжень	Китай	Азія	3	9005
27.	Ліма	Перу	Пд. Америка	1066	8941
28.	Ґуанчжоу	Китай	Азія	1049	8884
29.	Кіншаса	Конго (Заїр)	Африка	202	8754
30.	Лондон	В. Британія	Європа	8361	8631
31.	Богота	Колумбія	Пд. Америка	630	8500
32.	Тяньцзінь	Китай	Азія	2467	7884
33.	Ухань	Китай	Азія	1069	7681
34.	Ченнай (Мадрас)	Індія	Азія	1491	7547
35.	Тегеран	Іран	Азія	1041	7241
36.	Бангалор	Індія	Азія	746	7218
37.	Лахор	Пакистан	Азія	836	7132
38.	Сянган (Гонконг)	Китай	Азія	1682	7069
39.	Бангкок	Таїланд	Азія	1360	6976
40.	Гайдерабад	Індія	Азія	1096	6751
41.	Хошімін	В'єтнам	Азія	1213	6167
42.	Сантьяго	Чилі	Пд. Америка	1322	5952
43.	Багдад	Ірак	Азія	579	5891
44.	Белу-Орізонті	Бразилія	Пд. Америка	412	5852
45.	Мадрид	Іспанія	Європа	1700	5851
46.	Маямі	США	Пн. Америка	622	5750
47.	Ахмадабад	Індія	Азія	855	5717
48.	Філадельфія	США	Пн. Америка	3128	5626
49.	Торонто	Канада	Пн. Америка	1068	5449
50.	Дунгуань	Китай	Азія	92	5347
51.	Хартум	Судан	Африка	183	5172
52.	Шеньян	Китай	Азія	2148	5166
53.	Барселона	Іспанія	Європа	1809	5083
54.	Пуна	Індія	Азія	581	5002

Джерело: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2010). World Urbanization Prospects : The 2009 Revision.

Таблиця 15

Ієрархія глобальних фінансових центрів (по Г. Риду, 1989)

Категорія		Фінансові центри	Кількість центрів
Глобальні центри	першого порядку	Лондон, Нью-Йорк	2
	другого порядку	Амстердам, Франкфурт-на-Майні, Париж, Токіо, Цюрих	5
Міжнародні фінансові центри	першого порядку	Базель, Бомбей, Брюссель, Відень, Гамбург, Гонконг, Дюссельдорф, Мадрид, Мельбурн, Мехіко, Рим, Ріо-де-Жанейро, Сан-Паулу, Сан-Франциско, Сідней, Сінгапур, Торонто, Чикаго	18
	другого порядку	Бахрейн, Буенос-Айрес, Кобе, Лос-Анджелес, Люксембург, Мілан, Монреаль, Осака, Панама, Сеул, Тайбей	11

Таблиця 16

Ранжировка глобальних центрів (по Г.Трифту, 1989)

Глобальні центри	Зональні центри	Регіональні центри
Нью-Йорк, Лондон, Токіо	Париж, Сінгапур, Гонконг, Лос-Анджелес	Сідней, Чикаго, Даллас, Маямі, Гонолулу, Сан-Франциско

Таблиця 17

Основні демографічні показники країн та спеціальних адміністративних одиниць світу з населенням понад 100 000 осіб (за даними ООН)

Регіони, країни, адміністративні одиниці	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Населення, тис. осіб (2010)												
Населення, тис. осіб (2025)												
Коефіцієнт народжуваності, ‰ (2005–2010)												
Коефіцієнт смертності, ‰ (2005–2010)												
Коефіцієнт природного приросту, ‰ (2005–2010)												
Сумарний коефіцієнт народжуваності (2005–2010)												
Дитяча смертність, ‰ (2005–2010)												
Очікувана тривалість життя при народженні, жінки, роки (2005–2010)												
Очікувана тривалість життя при народженні, чоловіки, роки (2005–2010)												
Частка міського населення, 2010												
Світ в цілому		6 895 889	8 002 978	20,0	8,4	11,6	2,5	46	70,1	65,7	0,0	50,5
Більш розвинуті країни		1 235 900	1 286 739	11,4	10,0	1,4	1,7	6	80,4	73,4	2,7	75,2
Менш розвинуті країни		5 659 989	6 716 239	21,9	8,0	13,9	2,7	50	67,8	64,2	-0,6	45,1
Африка		1 022 234	1 417 057	35,6	11,9	23,6	4,6	79	56,3	54,0	-0,7	40,0
Східна Африка		324 044	471 034	38,3	11,9	26,3	5,1	75	55,3	53,4	-1,2	23,6
Бурунді		8383	10 791	34,3	14,8	19,5	4,7	101	50,1	47,5	9,5	11,0
Коморські Острови		735	1041	39,0	9,4	29,5	5,1	72	61,0	58,3	-2,9	28,2
Джібуті		889	1166	29,4	10,5	18,9	4,0	82	58,0	55,2	0,0	76,2
Еритрея		5254	7613	37,5	8,3	29,3	4,7	54	62,2	57,6	2,3	21,6
Ефіопія		82 950	109 969	33,3	10,5	22,9	4,6	72	58,7	55,7	-0,8	16,7

Продовження таблиці 17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Кенія	40 513	59 054	38,0	11,3	26,7	4,8	65	55,9	54,0	-1,0	22,2
Мадагаскар	20 714	31 218	36,2	6,8	29,4	4,8	45	67,3	64,3	-0,1	30,2
Малаві	14 901	24 213	44,0	13,7	30,3	6,0	95	51,5	51,5	-0,3	19,8
Маврикій	1299	1382	13,4	6,8	6,6	1,7	13	76,2	69,5	0,0	41,8
Майотта (Фр.)	204	305	34,3	2,9	31,4	4,3	6	81,1	73,7	-0,3	50,1
Мозамбік	23 391	32 439	39,4	15,4	23,9	5,1	88	49,9	47,6	-0,2	38,4
Реюньйон (Фр.)	846	973	18,2	5,7	12,5	2,4	6	81,1	73,7	0,0	94,0
Руанда	10 624	15 784	40,7	12,3	28,4	5,4	100	55,1	52,7	0,3	18,9
Сомалі	9331	14 152	44,2	15,5	28,7	6,4	107	51,8	48,7	-6,8	37,4
Уганда	33 425	52 330	46,3	13,2	33,2	6,4	79	52,7	51,7	-0,9	13,3
Танзанія	44 841	70 879	41,6	11,5	30,2	5,6	64	56,2	54,6	-1,4	26,4
Замбія	13 089	20 972	44,5	16,7	27,9	6,2	95	47,3	46,5	-1,4	35,7
Зімбабве	12 571	16 662	29,4	15,1	14,3	3,5	59	45,4	47,5	-14,3	38,3
Центральна Африка	126 689	180 581	42,7	16,3	26,5	5,7	110	49,9	47,1	0,1	43,1
Ангола	19 082	27 767	43,5	15,3	28,2	5,8	104	51,0	48,2	0,9	58,5
Камерун	19 599	26 440	37,2	15,0	22,2	4,7	94	50,9	49,0	-0,2	58,4
Центральноафриканська Республіка	4401	5850	35,6	17,6	18,0	4,8	105	47,3	44,5	0,2	38,9
Чад	11 227	16 387	45,9	17,1	28,9	6,2	131	49,9	47,2	-1,4	27,6
Конго	4043	5568	36,0	11,7	24,3	4,6	72	57,2	54,9	2,6	62,1
ДР Конго	65 966	95 366	44,9	17,2	27,8	6,1	116	48,9	45,9	-0,1	35,2
Екваторіальна Гвінея	700	1003	37,3	15,1	22,2	5,4	102	51,5	48,9	6,1	39,7
Габон	1505	1982	27,4	9,4	18,0	3,4	51	62,4	60,2	0,7	86,0
Сан-Томе і Принсіпі	165	217	32,4	8,2	24,2	3,9	52	65,1	62,5	-8,2	62,2
Північна Африка	209 459	260 320	24,5	6,1	18,4	3,0	37	71,3	67,5	-1,0	51,2
Алжир	35 468	42 043	20,8	4,9	15,9	2,4	25	73,7	70,9	-0,8	66,5

Єгипет	81 121	100 909	23,9	5,2	18,7	2,9	26	74,3	70,5	-0,9	43,4
Лівія	6355	7465	24,0	4,0	20,0	2,7	15	76,9	71,7	-0,7	77,9
Марокко	31 951	36 406	20,2	5,8	14,3	2,4	34	73,4	69,0	-4,3	58,2
Судан	43 552	60 811	33,8	9,4	24,4	4,6	64	62,0	58,6	0,7	40,1
Туніс	10 481	11 921	17,4	5,9	11,5	2,0	21	76,0	71,9	-0,4	67,3
Західна Сахара (Мар.)	531	765	23,3	5,8	17,5	2,7	44	68,1	64,3	19,6	81,8
Південна Африка	57 780	62 788	22,6	14,9	7,7	2,6	55	52,0	50,3	2,5	58,7
Ботсвана	2007	2283	24,2	12,6	11,6	2,9	41	52,5	53,8	1,9	61,1
Лесото	2171	2487	28,5	16,7	11,9	3,4	77	45,2	46,5	-1,9	26,9
Намібія	2283	2862	27,4	8,6	18,8	3,4	38	61,6	60,4	-0,1	38,0
Південна Африка	50 133	53 751	21,9	15,2	6,7	2,6	55	52,1	50,1	2,9	61,7
Свазіленд	1186	1404	30,1	14,9	15,2	3,6	76	47,0	47,6	-1,0	21,4
Західна Африка	304 261	442 334	40,1	13,7	26,4	5,5	89	53,2	51,4	-0,7	44,9
Бенін	8850	13 025	40,7	12,4	28,3	5,5	85	56,5	52,7	1,2	42,0
Буркіна-Фасо	16 469	25 475	43,9	12,6	31,2	5,9	79	54,8	52,8	-1,6	25,7
Кабо-Верде	496	568	21,9	5,2	16,7	2,6	21	77,4	69,4	-7,1	61,1
Кот-д'Івуар	19 738	27 122	35,0	13,0	22,0	4,6	77	54,1	52,1	-3,8	50,6
Гамбія	1728	2524	39,3	9,8	29,5	5,1	74	58,5	56,3	-1,7	58,1
Гана	24 392	33 399	32,6	8,3	24,4	4,3	50	63,6	61,8	-0,4	51,5
Гвінея	9982	14 312	39,9	13,9	26,1	5,5	93	54,0	50,9	-6,3	35,4
Гвінея-Бісау	1515	2057	39,3	17,5	21,9	5,3	119	48,2	45,3	-1,4	30,0
Ліберія	3994	5824	40,5	12,0	28,5	5,4	89	55,4	53,5	16,7	47,8
Малі	15 370	23 519	47,6	15,5	32,1	6,5	101	51,0	48,9	-1,4	35,9
Мавританія	3460	4742	34,8	10,1	24,8	4,7	77	59,2	55,9	0,6	41,4
Нігер	15 512	26 171	49,5	13,8	35,7	7,2	96	53,6	52,7	-0,4	17,1
Нігерія	158 423	229 796	40,4	15,1	25,3	5,6	96	51,0	49,5	-0,4	49,8
Сенегал	12 434	17 931	38,6	9,5	29,1	5,0	55	59,1	57,2	-2,3	42,4
Сьєрра-Леоне	5868	7849	40,6	16,9	23,7	5,2	114	46,9	45,7	2,2	38,4
Togo	6028	8016	33,2	11,3	21,9	4,3	74	57,1	54,2	-0,2	43,4

Продовження таблиці 17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Азія	4 164 252	4 730 130	18,6	7,4	11,2	2,3	41	70,9	67,2	-0,4	42,2
Східна Азія	1 573 970	1 629 474	12,2	7,3	4,9	1,6	20	76,2	72,0	-0,2	50,2
Китай	1 341 335	1 395 256	12,6	7,2	5,4	1,6	22	74,5	71,1	-0,3	47,0
Гонконг (Китай)	7053	8160	8,2	6,2	1,9	1,0	2	84,3	79,0	5,1	100,0
Макао (Китай)	544	702	9,0	4,5	4,5	1,0	4	82,6	77,7	19,8	100,0
Корейська НДР	24 346	25 825	14,6	9,6	5,0	2,1	27	71,8	64,8	0,0	60,2
Японія	126 536	122 771	8,6	8,8	-2	1,3	3	86,1	79,3	0,4	66,8
Монголія	2756	3370	23,4	6,5	16,9	2,5	36	71,5	63,4	-1,1	62,0
Республіка Корея	48 184	50 229	10,0	5,1	4,9	1,3	4	83,3	76,5	-0,1	83,0
Центральна Азія	60 726	71 382	22,6	7,8	14,8	2,6	43	70,5	62,2	-3,4	41,9
Казахстан	16 026	18 335	21,4	10,6	10,9	2,5	27	71,5	60,2	0,1	58,5
Киргизстан	5334	6355	24,0	7,7	16,3	2,7	36	71,0	62,7	-5,1	34,5
Таджикистан	6879	8510	28,1	6,4	21,6	3,5	56	69,9	63,3	-8,9	26,3
Туркменістан	5042	5946	22,0	7,7	14,2	2,5	50	68,9	60,6	-2,2	49,5
Узбекистан	27 445	32 237	21,7	6,6	15,1	2,5	49	70,7	64,3	-3,9	36,2
Південна Азія	1 704 146	2 047 181	23,6	8,0	15,6	2,8	56	65,9	63,2	-1,1	31,7
Афганістан	31 412	47 602	45,1	16,8	28,3	6,6	136	47,5	47,2	-2,6	22,6
Бангладеш	148 692	175 195	21,5	6,3	15,2	2,4	49	68,3	67,4	-4,0	28,1
Бутан	726	867	21,5	7,2	14,4	2,6	44	67,8	64,1	4,9	34,7
Індія	1 224 614	1 458 958	23,1	8,3	14,8	2,7	53	65,7	62,8	-0,5	30,0
Іран	73 974	83 142	17,7	5,4	12,3	1,8	27	73,9	70,3	-0,5	70,8
Мальдіви	316	372	17,2	3,7	13,5	1,9	10	76,5	74,6	0,0	40,1
Непал	29 959	37 653	25,6	6,2	19,4	2,9	39	68,0	66,7	-0,7	18,6
Пакистан	173 593	220 609	28,1	7,7	20,4	3,7	71	65,4	63,8	-2,4	35,9
Шрі-Ланка	20 860	22 784	19,0	6,5	12,5	2,4	12	77,4	71,2	-2,5	14,3
Південно-Східна Азія	593 415	682 694	19,2	6,7	12,5	2,3	27	71,4	67,2	-0,9	41,8

Бруней	399	495	20,1	3,1	17,0	2,1	5	80,0	75,3	1,8	75,7
Камбоджа	14 138	16 687	23,3	8,3	15,1	2,8	62	62,6	60,2	-3,7	20,1
Індонезія	239 871	271 851	19,1	7,2	11,9	2,2	29	69,4	66,3	-1,1	44,3
Лаос	6201	7429	24,1	6,6	17,5	3,0	44	67,3	64,8	-2,5	33,2
Малайзія	28 401	35 186	20,9	4,7	16,3	2,7	8	75,7	71,2	0,6	72,2
М'янма	47 963	53 194	17,9	8,9	9,1	2,1	55	65,0	62,1	-2,1	33,6
Філіппіни	93 261	118 088	25,9	5,9	20,0	3,3	23	71,3	64,5	-2,8	48,9
Сінгапур	5086	5801	8,9	4,6	4,2	1,3	2	82,7	78,5	30,9	100,0
Таїланд	69 122	72 884	12,9	7,2	5,7	1,6	12	77,1	70,2	1,5	34,0
Тімор-Лешті	1124	1744	39,4	8,7	30,7	6,5	67	61,7	59,9	-9,4	28,1
В'єтнам	87 848	99 335	17,2	5,2	12,0	1,9	20	76,2	72,3	-1,0	30,4
Західна Азія	231 995	299 398	24,2	5,4	18,8	3,0	29	74,1	69,4	5,2	66,5
Вірменія	3092	3133	15,2	8,6	6,6	1,7	26	76,7	70,2	-4,9	64,2
Азербайджан	9188	10 563	19,5	7,2	12,3	2,2	41	73,1	67,1	1,2	51,9
Бахрейн	1262	1588	20,7	2,8	18,0	2,6	7	75,4	74,0	90,2	88,6
Кіпр	1104	1263	11,9	6,8	5,0	1,5	5	81,1	76,8	8,3	70,3
Грузія	4352	3922	12,2	11,0	1,1	1,6	29	76,5	69,4	-6,8	52,7
Ірак	31 672	48 885	36,6	6,3	30,2	4,9	35	71,7	63,4	-1,0	66,2
Ізраїль	7418	9247	21,1	5,7	15,4	2,9	4	82,9	78,4	7,8	91,9
Йорданія	6187	7906	26,4	4,1	22,3	3,3	21	74,3	71,7	7,0	78,5
Кувейт	2737	3700	18,7	3,1	15,6	2,3	8	75,2	73,5	22,2	98,4
Ліван	4228	4624	15,9	6,9	9,1	1,9	23	74,2	69,9	-0,6	87,2
Палестинські Території (Ізр.)	4039	6027	33,8	3,6	30,2	4,6	22	73,8	70,6	-4,7	74,1
Оман	2782	3470	19,1	3,7	15,3	2,5	9	74,8	70,9	11,7	73,0
Катар	1759	2289	14,1	1,6	12,5	2,4	9	77,3	78,1	132,9	95,8
Саудівська Аравія	27 448	36 226	22,1	3,8	18,3	3,0	19	74,4	72,2	8,2	82,1
Сирія	20 411	26 009	23,9	3,5	20,4	3,1	15	76,9	73,9	-0,6	55,7

Продовження таблиці 17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Туреччина	72 752	83 984	18,7	5,5	13,2	2,2	24	75,3	70,7	-0,1	69,6
Об'єднані Арабські Емірати	7512	9867	14,0	1,4	12,6	1,9	7	77,0	75,3	106,3	84,1
Ємен	24 053	36 698	38,6	7,0	31,7	5,5	53	65,4	62,5	-1,2	31,8
Європа	738 199	743 890	10,8	11,2	-4	1,5	7	79,3	71,4	2,5	72,8
Східна Європа	294 771	284 941	10,8	13,6	-2,8	1,4	10	75,3	64,3	0,8	68,9
Білорусь	9595	9097	10,7	14,4	-3,7	1,4	7	75,5	63,6	-1,0	74,7
Болгарія	7494	6733	9,9	15,1	-5,1	1,5	10	76,4	69,2	-1,3	71,5
Чехія	10 493	10 800	10,7	10,1	,6	1,4	3	80,2	73,8	4,6	73,5
Угорщина	9984	9741	9,8	13,3	-3,6	1,3	6	77,6	69,5	1,5	68,1
Польща	38 277	38 229	10,2	9,9	,3	1,3	6	79,9	71,2	0,3	47,0
Молдова	3573	3262	12,3	13,5	-1,2	1,5	16	72,1	64,4	-9,4	61,0
Румунія	21 486	20 661	10,2	11,9	-1,7	1,3	14	76,8	69,6	-0,9	57,5
Росія	142 958	139 034	11,4	14,2	-2,8	1,4	11	74,0	61,6	1,6	73,2
Словаччина	5462	5564	10,1	9,8	,4	1,3	6	78,7	70,7	1,3	55,0
Україна	45 448	41 819	10,4	16,7	-6,2	1,4	13	73,5	61,8	-0,2	68,8
Північна Європа	99 205	107 010	12,2	9,7	2,4	1,8	4	81,5	76,5	3,5	79,1
Нормандські Острови (Вел. Бр.)	153	157	9,3	9,1	,1	1,4	9	81,6	77,3	6,0	31,4
Данія	5550	5819	11,8	10,3	1,5	1,9	4	80,5	76,0	3,3	86,9
Естонія	1341	1316	11,7	12,4	-,7	1,6	5	79,2	68,4	0,0	69,5
Фінляндія	5365	5585	11,2	9,4	1,8	1,8	3	82,8	75,9	2,7	85,1
Ісландія	320	375	14,8	6,4	8,4	2,1	2	83,1	79,5	6,8	93,4
Ірландія	4470	5173	16,4	6,6	9,8	2,1	4	82,0	77,3	4,6	61,9
Латвія	2252	2121	10,2	14,0	-3,8	1,4	8	77,5	66,9	-0,9	67,7
Литва	3324	3131	10,1	13,4	-3,4	1,4	6	77,2	65,5	-2,1	67,0

Норвегія	4883	5408	12,6	8,8	3,7	1,9	3	82,7	78,1	7,2	79,4
Швеція	9380	10 180	11,9	10,1	1,8	1,9	3	82,9	78,8	5,8	84,7
Велика Британія	62 036	67 606	12,2	9,5	2,7	1,8	5	81,7	77,4	3,3	79,6
Південна Європа	155 171	158 789	10,2	9,6	,5	1,4	5	82,6	76,8	5,9	67,8
Албанія	3204	3305	12,9	6,0	7,0	1,6	18	79,7	73,4	-3,0	51,9
Боснія і Герцеговина	3760	3566	8,9	9,5	-6	1,2	13	77,7	72,4	-0,5	48,6
Хорватія	4403	4253	9,5	11,7	-2,2	1,4	6	79,5	72,5	0,5	57,7
Греція	11 359	11 603	10,4	10,0	,4	1,5	5	82,0	77,0	2,7	61,4
Італія	60 551	61 114	9,4	9,8	-4	1,4	4	84,0	78,6	6,7	68,4
Мальта	417	430	9,3	8,2	1,1	1,3	6	81,2	76,3	2,4	94,7
Чорногорія	631	635	12,6	10,3	2,3	1,7	9	76,5	71,6	-0,8	61,5
Португалія	10 676	10 476	9,8	10,1	-3	1,4	4	81,8	75,3	2,8	60,7
Сербія	9856	9605	11,6	11,6	,0	1,6	12	76,3	71,7	0,0	56,1
Словенія	2030	2067	9,8	9,3	,6	1,4	4	82,0	75,0	2,2	49,5
Іспанія	46 077	49 501	10,9	8,9	1,9	1,4	4	83,8	77,2	10,1	77,4
Македонія	2061	2063	11,1	9,1	2,0	1,5	15	76,3	72,1	0,2	59,3
Західна Європа	189 052	193 150	10,4	9,4	1,0	1,6	4	83,0	77,4	1,8	79,5
Австрія	8394	8562	9,1	9,1	,0	1,4	4	82,9	77,4	3,8	67,6
Бельгія	10 712	11 126	11,5	9,7	1,9	1,8	4	82,5	77,0	3,8	97,4
Франція	62 787	67 210	12,8	8,6	4,2	2,0	4	84,3	77,5	1,6	85,3
Німеччина	82 302	80 332	8,4	10,3	-1,9	1,4	4	82,4	77,2	1,3	73,8
Люксембург	507	608	11,4	8,1	3,2	1,6	2	82,0	76,7	17,6	85,2
Нідерланди	16 613	17 196	11,3	8,2	3,1	1,7	4	82,2	78,1	0,6	82,9
Швейцарія	7664	8040	9,9	8,2	1,8	1,5	4	84,1	79,3	4,8	73,6
Латинська Америка	590 082	678 778	19,3	5,9	13,3	2,3	22	76,7	70,2	-1,8	79,6
Карибські острови	41 646	45 457	18,6	7,4	11,2	2,4	35	74,0	69,3	-4,1	66,8
Аруба (Нід.)	107	111	12,0	7,2	4,8	1,7	16	77,1	72,3	7,7	46,9
Багамські Острови	343	400	15,7	5,4	10,3	1,9	16	77,8	71,6	3,9	84,1

Продовження таблиці 17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Барбадос	273	281	10,9	8,8	2,1	1,5	14	79,5	73,0	0,0	44,5
Куба	11 258	11 100	10,5	7,0	3,4	1,5	5	80,5	76,6	-3,4	75,2
Домініканська Республіка	9927	11 626	22,7	5,9	16,7	2,7	30	75,4	69,9	-2,9	69,2
Гренада	104	109	19,3	6,3	13,0	2,3	15	76,8	73,7	-9,7	39,3
Гваделупа	461	486	14,8	6,7	8,1	2,1	7	82,9	75,7	-1,5	98,4
Гаїті	9993	11 947	27,6	9,2	18,3	3,5	63	62,0	59,9	-5,0	52,1
Ямайка	2741	2848	19,1	7,4	11,8	2,4	24	75,0	69,6	-7,4	52,0
Мартініка (Фр.)	406	415	12,7	7,5	5,2	1,9	8	83,2	76,7	-1,0	89,0
Нідерландські Антильські о-ви (Нід.)	201	214	13,8	7,3	6,5	2,0	13	79,4	72,7	8,7	93,2
Пуерто-Ріко	3749	3753	13,6	7,7	6,0	1,8	8	82,7	74,7	-7,7	98,8
Сент-Люсія	174	196	18,1	6,4	11,8	2,0	13	76,6	71,4	-1,2	28,0
Сент-Вінсент і Гренадіни	109	110	17,7	7,5	10,2	2,1	24	73,8	69,6	-9,2	49,3
Тринідад і Тобаго	1341	1369	14,9	8,0	6,9	1,6	27	72,9	65,8	-3,0	13,9
Американські Віргінські о-ви (США)	109	104	13,0	6,9	6,0	2,1	11	82,0	75,9	-6,6	95,3
Центральна Америка	155 881	185 492	22,1	4,9	17,3	2,6	19	77,8	72,5	-3,3	72,0
Беліз	312	409	25,2	3,9	21,4	2,9	17	76,8	73,9	-0,7	52,2
Коста-Рика	4659	5508	16,3	4,1	12,2	1,9	10	81,4	76,5	3,4	64,4
Сальвадор	6193	6849	20,7	6,5	14,2	2,3	22	76,1	66,6	-9,5	64,3
Гватемала	14 389	20 527	33,3	5,6	27,6	4,2	30	73,8	66,7	-3,0	49,5
Гондурас	7601	9939	27,7	5,0	22,7	3,3	28	74,5	69,7	-2,8	51,6
Мексика	113 423	131 035	20,6	4,7	15,9	2,4	17	78,6	73,7	-3,3	77,8
Нікарагуа	5788	6947	24,8	4,7	20,1	2,8	21	76,1	69,9	-7,1	57,3
Панама	3517	4279	20,8	5,0	15,8	2,6	18	78,2	73,0	0,7	74,8

Південна Америка	392 555	447 830	18,2	6,2	12,0	2,2	21	76,5	69,5	-1,0	84,0
Аргентина	40 412	45 391	17,5	7,7	9,8	2,3	13	79,1	71,5	-1,0	92,4
Болівія	9930	12 478	27,4	7,5	19,9	3,5	46	67,7	63,4	-3,5	66,5
Бразилія	194 946	216 238	16,4	6,4	9,9	1,9	23	75,9	68,7	-0,5	86,5
Чилі	17 114	19 102	14,7	5,3	9,4	1,9	7	81,7	75,5	0,4	89,0
Колумбія	46 295	54 693	20,6	5,5	15,1	2,5	19	76,7	69,2	-0,5	75,1
Еквадор	14 465	17 175	21,6	5,0	16,6	2,6	21	78,1	72,1	-1,7	66,9
Французька Гвіана (Фр.)	231	330	25,0	3,6	21,4	3,3	14	79,9	72,6	5,5	76,4
Гайана	754	785	18,8	5,9	12,9	2,3	42	71,9	65,5	-10,7	28,6
Парагвай	6455	8153	24,8	5,5	19,3	3,1	32	73,9	69,7	-1,3	61,5
Перу	29 077	34 057	21,3	5,4	15,8	2,6	21	75,9	70,6	-5,1	76,9
Суринам	525	587	19,1	7,3	11,9	2,4	22	73,1	66,4	-2,0	69,4
Уругвай	3369	3553	15,1	9,3	5,8	2,1	13	79,9	72,7	-3,0	92,5
Венесуела	28 980	35 285	21,4	5,1	16,4	2,5	17	76,8	70,8	0,3	93,4
Північна Америка	344 529	388 472	13,7	8,2	5,5	2,0	7	80,7	75,6	3,6	82,1
Канада	34 017	38 585	11,2	7,4	3,8	1,7	5	82,8	78,2	6,6	80,6
США	310 384	349 758	14,0	8,3	5,7	2,1	7	80,5	75,4	3,3	82,3
Австралія та Океанія	36 593	44 651	18,0	6,9	11,1	2,5	22	79,0	74,3	6,4	70,2
Австралія та Нова Зеландія	26 637	31 607	13,8	6,7	7,1	2,0	5	83,5	78,9	9,3	88,6
Австралія та Океанія	22 268	26 575	13,6	6,7	6,9	1,9	5	83,8	79,1	10,5	89,1
Нова Зеландія	4368	5032	14,9	7,0	8,0	2,1	5	82,2	78,0	3,1	86,2
Меланезія	8748	11 655	30,2	7,6	22,7	3,9	46	65,4	61,1	-0,5	18,4
Фіджі	861	941	22,4	6,5	15,9	2,8	18	71,9	66,1	-6,8	51,9
Нова Каледонія (Фр.)	251	302	17,2	6,1	11,1	2,2	5	78,7	72,3	5,3	57,4
Папуа-Нова Гвінея	6858	9314	31,5	7,9	23,6	4,1	50	63,7	59,5	0,0	12,5
Соломонові Острови	538	761	33,3	6,2	27,1	4,4	43	67,8	65,1	0,0	18,6
Вануату	240	337	30,4	5,1	25,3	4,0	29	72,1	68,2	0,0	25,6

Продовження таблиці 17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Мікронезія	536	634	21,3	5,4	15,9	2,7	25	74,1	69,9	-9,6	68,1
Гуам (США)	180	212	18,5	5,5	13,0	2,5	9	77,9	73,3	0,0	93,2
Мікронезія	111	124	25,5	6,2	19,3	3,6	35	69,1	67,6	-16,3	22,7
Полінезія	673	756	22,3	5,5	16,8	3,0	17	75,8	70,3	-8,5	42,4
Французька Полінезія (Фр.)	271	309	17,5	5,1	12,4	2,2	8	77,1	72,2	-0,3	51,4
Самоа	183	196	25,9	5,5	20,5	4,0	22	74,9	68,6	-17,3	20,2
Тонга	104	115	28,3	6,2	22,1	4,0	22	74,7	69,1	-16,0	23,4

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Предмет, структура дисципліни, її місце серед інших наук, зв'язки та методи дослідження	5
1.1. Населення, народонаселення	5
1.2. Предмет, структура дисципліни.....	6
1.3. Методологічні підходи та методи.....	9
1.4. Зв'язки географії населення.....	15
Розділ 2. Демографічні основи географії населення.....	17
2.1. Основні поняття, мета та зміст демографії.....	17
2.2. Динаміка чисельності населення Землі	18
2.3. Відтворення населення	26
2.3.1. Відтворення населення та його виміри.....	26
2.3.2. Режими відтворення населення	28
2.3.3. Типи відтворення населення	29
2.3.4. Теорія демографічного переходу	32
2.4. Народжуваність, смертність, тривалість життя населення..	37
2.4.1. Народжуваність	37
2.4.2. Смертність	44
2.4.3. Тривалість життя	52
2.5. Міграції населення.....	54
2.5.1. Міграції як механічний рух населення	54
2.5.2. Види і типологія міграцій населення	56
2.5.3. Показники величини міграції.....	61
2.5.4. Міграція та відтворення населення	63
2.5.5. Вплив міграції на процес перерозподілу населення світу	64
2.6. Статеві-вікова структура населення.....	69
Розділ 3. Склад населення	78
3.1. Расовий склад населення.....	78
3.2. Етнічний і мовний склад населення.....	89
3.3. Релігійний склад населення. Географія релігій	99
3.3.1. Класифікація релігій	99
3.3.2. Світові релігії.....	100
3.3.3. Місцеві (традиційні) релігії.....	107
3.3.4. Примітивні релігійні вірування та культу	111
3.3.5. Поширення основних релігійних напрямів у світі	112

3.4. Соціальний склад населення. Рівень освіти. Трудові ресурси ...	114
3.4.1. Соціальний склад населення	114
3.4.2. Рівень освіти	115
3.4.3. Трудові ресурси	120
3.4.4. Якість життя	126
Розділ 4. Розселення населення	137
4.1. Розміщення населення	137
4.2. Розселення населення	149
4.2.1. Сільське розселення	150
4.2.2. Міське населення і міста	153
4.2.3. Урбанізація. Агломерації	158
4.2.4. Системи розселення	168
4.2.5. Мікрогеографія міста	169
Розділ 5. Глобальні проблеми народонаселення	172
Рекомендована література	179
Додаток	182
Зміст	209

Навчальне видання

Анісімова Г.М.

Молнар Й.Й.

Молнар Д. С.С.

Географія населення
(курс лекцій)

Комп'ютерне верстання: *Бергхауер О.О.*

Підписано до друку 05.03.2012.

Папір офс. Формат 70х100/16. Умовн. друк. арк. 17,09.

Тираж 200. Замовлення 12/12.

СП „ПоліПрінт”, м. Ужгород, вул. Тургенєва, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Зт № 1 від 12.05.2000.

Анісімова Г.М., Молнар Й.Й., Молнар Д. С.С.

А 67 Географія населення: курс лекцій. – Ужгород: СП ПоліПрінт, 2012. – 212 с

ISBN 978-966-2595-21-5

Курс лекцій вміщує матеріали відповідно до програми вузівського курсу „Географія населення” для студентів-географів. Роз’яснені основи понятєво-термінологічного апарату дисципліни, показані демогеографічні особливості населення світу, охарактеризовано склад населення за різними ознаками, специфіка його територіального розміщення та типи поселень. В кінці розглянуті основні глобальні проблеми народонаселення та можливі шляхи їх вирішення. Матеріали підготовлені з використанням найновіших статистичних матеріалів, інформативність та наочність забезпечуються десятками карт, таблиць, графіків та схем.

Для викладачів, студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів, спеціалістів-географів, для тих, хто цікавиться питаннями географії населення світу.

УДК 911.3:314
ББК 65.04